

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 1 (143) январь-февраль 2009 ж.

Учредительле –

КъМР-ни культура министерствосу бла
Жазыучуларыны союзу

Баш редакторну орунунда
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Тёппеланы Алим
Толгъурланы Зейтун
Шауланы Хасан

ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ

НАЛЬЧИК – 2009

ХАЛКЪ ПОЭТНИ УЗАКЪ ДА, КЪЫЙЫН ДА ЖОЛУ

Додулань Аркес Холам-Бызынгы аузунда халкъгъа фахмулу устаз, Кязим хажини бек ышангылы нѣгери къадарында белгили эди. Адамлыгына да киши чурум табып эшитмегендиле шыкычыла.

Ол 1918 жылда Шыкыда туугъанды, кесине ёмюрлюкге устаны ишин сайлап, ёлюп кетгинчи анга къуллукъ этгенди. Кязим бла байламлыгы уа былай болгъанды: бек биринчиден, Аркес поэтни жазгъанларын кёл салып окъугъанды хар заманда, кѣп назмусун кёлпюнден билгенди. Кязимге тюбемей хазна кюн оздурмагъанды. Кичибалыкъгъа да Кязим бла бирге кѣчгенди, анда да къошиуда жашагъандыла.

Бир жол Отарланы Керим бла Къулийланы Къайсын Шыкыгъа келедиле. Ала анда бѣлек заман туруп, элде кимни ким болгъанын билгенлеринден сора Додулань Аркесге тюберге таукел болгъандыла. Аланы акъыллары уа: Кязимни араб харфла бла жазылган назмуларын (Кязим жаланда араб харфла бла жазып болгъанды) бизни жазма тилибизге къуллукъ этген харфлагъа кѣчюрюрюн тилерге эди. Къалай бла? Назмуларын Кязимни кесине окъутуп, сора ол айтханны бизде жюрюген харфла бла жазаргъа.

Жашла муратларына жетедиле, – Аркес ала айтханны тынгылы этерге сѣз бередиле. Кязимни «Мени сѣзюм» деген китабы аны хайырындан кѣргенди жарыктылыкъ.

Мен «Коммунизмге жол» («Заман») газетни редакциясында эки жыйырма жылгъа жууукъ ишлегенме. Кѣп заманны анда культура-жашау бѣлюмню таматасыны къуллугъун жюрюткенме. Кюнлени биринде Додулань Аркесни бла Кязимни байламлыкъларыны юсюнден статья хазырларгъа эсима тюшеди – ол бек керекли иш болгъанын ангылап.

Барама Шалушканы школуна, кѣчюнчюлюкден къайтхандан сора шыкычылань кѣбюсю жашау этерге анда тохташхандыла. Додулань Аркес да анда школда малкъар тилден бла литературадан устаз болуп ишлей эди. Тюбейме анга, айтама муратымы. Ол сабыр, эсли да, фахмулу да адам, аз ышарды да, милетни жангыз газетини редакциясы буюргъан борчну къолундан келгенича толтурургъа сѣз берди. Ол 1979 жылны ахырларында эди.

Кязимни юсюнден Аркес кѣп да, тынгылы да жазгъан эди. Алай биз аны бир кесекчигин хайырланган эдик – газетни онгуна кѣре. Андан берисинде мени архивимде сакъланып тургъанды Аркес жазгъан эсгериле толусунай. Биз аны саулай журналда басмалауну тийишли кѣргенбиз.

ШАУАЛАНЫ Хасан,
«Минги тау» журналны проза
бѣлюмюню редактору.

Мен Кязим туугъан элде, Шыкъыда туугъанма, анда ёсгенме, жашагъанма, гюрбежисинде кюрек басып, назмуларына, жырларына тынгылагъанма. Аны бла бирге Кичибалыкъгъа кёчгенме, Къзахстанда да бирге тургъанма, ёлген кюнюнде къатында болгъанма. Университетде окъугъан кезиуямде диплом ишге «Кязимни революциягъа дери чыгъармалары» деген теманы алып, поэтни жашауу эм чыгъармачылыкъ иши бла бютюнда терен шагъырей болгъанма.

Бу статьяда Кязимни литература ишине толу багъа бериу борчну ала майма, алай бир кесек жашауундан эм аны халкъгъа белгили болмагъан бир къауум назму тизгинлерин башхала да билселе суюме.

Жыртхыч жаныуарла кеслеринден къарыусуз жаныуарланы этлерин ашагъанча, адам адамны кюйсюз жекген, къыйынын ашагъан заманда, Холам-Бызынгы аузунда Дыхтауну этегинде, Бызынгы черегини сол жагъасында, кюнлюм къабыргъада орналгъан эрттегили Шыкъы элде, жарлы малчыны юйюнде Мечиланы Беккиге 1859 жылда жашчыкъ туугъанды. Аны атына Кязим деп атайдыла.

Къартла айтханларына кёре, Беккини бурунгу аталары Чегемде жашагъандыла. Алай аланы байла бир-бирге сатаргъа тебирегендиле, къачып, Шыкъыгъа келип тохтагъандыла. Мында уа, Мёчю деген кишини аты бла тукъум къуралгъанды. Аны Шыкъыда Мечиланы гитче тукъум болгъаны да кёргюзтеди. Алгъа Бызынгы бла Шыкъы бир элге саналгъандыла. Шыкъы Бызынгыдан Совет властыны ал жылларында айырылгъанды. Эки элни да бийлери Суююнчлары болгъандыла.

Кязим туугъандан окъуна сол аягъы ашыкъдан терс айланып, кем болуп туугъаны себепли, Бекки аны окъуугъа берип, эфенди этерге мурат этгенди. Ол заманда Шыкъыгъа Къумукъдан Эфендиев Хусайна деген эфенди кёчюп келип жашагъанды. Ол юйюнде араб тилде сабийле окъутханды. Кязим да 10–15-жыллыгъында Хусайнаны юйюне жюрюп эки жылны окъугъанды, мында кесини фахмусун кёргюзтгенди, арабча окъургъа, жазаргъа юйреннгенди.

Бызынгыда медириесе ачылады. Ол медириеседе Кязим Шыкъыдан жюрюп, юч жылны окъугъанды, ол медирисени бошагъанды. Эл медирисени бошагъандан сора, Бекки жашын дагъыда окъургъа Дюгерге (Осетиягъа) жибереди. Кязим Осетияда Лескен деген элде медириеседе 3 жылны къадалып окъуйду. Кязим бу медирисени бошагъандан сора араб тилни уста билип, элине къайтады. Ол медириеседе шариятны, исламны тарыхын билгенден сора не билим алгъаны ачыкъ туюлдо.

Кязимни атасы Бекки бек уста темирчи эм агъач устасы болгъанды. Ол кеси ишлеген гюрбежиде Кязимни да темирчи болургъа юйретгенди. Окъууда уллу фахмусу болгъан Кязим, темирчилик ишге да терк юйреннгенди эм элде, Шыкъыда, темирчи болуп ишлейди. Кязим атасына онжыллыгъындан болушханды, гитчелигинден окъуна акъыл эм къол ишлени бирча башлагъанды.

Эсли, акъыллы Бекки Кязимни санындан кем болгъанын эсге алып, аны жашауунда башын тутарча, аллай усталыкъ кереклисин тюз

ангылап, окъургъа эм темирчиликге юйретгени андан болгъанды. Беккини юй оруну асыры тардан, гюрбежи ишлер жери болмагъанды. Эл кыйырында, тѣшде бахча жерчигини кыйырында, жар кыйырын терен къазып, гитче гюрбежи ишлегенди. Ол гюрбежини терезеси туура Шыкы элни юсюне къарайды. Ол терезени аллында Кязимни гюрбежи тѣшо орналып эди, ол тѣшде темир да тѣое, кесини назмуларын да тизе уруннанды.

Мен кесим билгенликден эм атамдан бла шыкычыладан эшитгениме кѣре, революциягъа дери эм Совет властыны ал жылларында, колхозла къуралгъынчы да, Кязим темир керек ишлеген адамларыннан аллай-быллай хакъ алмагъанды. Кязим эллилерине темир ишни, аланы къолайларына къарамай, бир бири ызындан келгенлерине кѣре, кезиу тохташдырып ишлегенди. Ол эллилерини жашауларына бек керекли болгъан затланы (балта, чѣгюч, тѣш, нал, ат керкле, бичакъ, оракъ, мужаура, къадау д.б.) ишлегенди.

Кязим Бызынгъдан, Холамдан, Чегемден келген эллилеге да болушханды. Аллай адамлыгъы ючюн, эллилери аны сѳйгендиле, намыс бергендиле, къолларыннан келгенча болушхандыла.

Поэт 30-жыллыгъында Шауаланы Магометни кызы Къанитат бла юйдегили болгъанды. Алагъа онюч сабий туугъанды, бюгюн аладан жалаңда бир жашы Сагъит, кызы Шапий саудула. Жашларындан, кызларындан, эгечлеринден, къарындашларындан туугъанла кѣпдюле.

Кязимни къайыны Шауаланы Зулкъарний (ол жюз жылгъа жууукъ жашап ѳлгенди) айтханнга кѣре, Кязим жыр, назму къурап гитчелигинден, элде медириседе окъугъан кезиуонде окъуна башлагъанды. Ол назмуларын тенглерине, юйде эгечлерине, къарындашларына окъуп тургъанды.

Кязим кесини жазычулукъ ишини юсюнден 1940 жылда 6-чы июньда литература ингирде былай айтханды: «Мен назмула жазып эртте башлагъанма, андан бери эки жыйырма бла он жыл болады. Ол заманда мен аланы адамланы тилеклери бла жазычу эдим. Манга кеси эллилерибиз, башха эллиле да келиучю эдиле, аланы кими кесини бушууундан, кими къуанчыннан жыр этерими тилеучю эдиле. Кертиди, мен ол заманда асламында бушуулу жыр тагъа эдим, нек десегиз, ол кыйын заманда таулуланы жашауларында къуанчдан эсе бушуу кѣп эди. («Социалист Къабарты-Малкъар» 14 VI 1940).

Кязим жашауну хар жанын уста кѣргенди, халкъыны жүрегин терен ангылагъанды, ишин аны жашауу бла къаты байлагъанды. Поэтни жазыу ишини уллу кючю болгъаны да анданды.

Буслийман динни тутхан халкъладан Меккагъа барып, Мухаммат фыйгамбарны къабырына баш ургъанлагъа Хажидеген ат атагъандыла. Ол сылтау бла Кязим дуняны, жашауну кенг билирге сѳйюп, 1906-1910 жыллада Шыкыдан, Бызынгъдан, Холамдан кѣп нѣгерлери бла Меккагъа эки кере барып келгенди.

Эки кере Шаркъ къыраллагъа баргъанында, Кязим кѣп халкъланы жашау халлары бла шагъырей болгъанды.

Малкъарлы поэтни ары элтген фыйгамбарны къабырындан, Кааба

ташындан эсе, андагы халкъланы жашауларын, кѣп къыралланы кѣрюр-ге суйгени, билимин, тилин ѳсдюрюрге итингени баямды. Кязимни ол жол жюрюую поэзиябызгъа уллу хайыр бергенди. Поэт Фердауси, Саади, Низами Физули, Омар Хаям кибик уллу сѣз усталаны чыгъармаларын иги билип, араб, тюрк жазычуланы кеси тиллеринде окъуп шагъырейленгенди.

Кязим ол къыралладан бизде болмагъан, табылмагъан китапланы келтиргенди. Ахсакъ Кязим аллай узакъ, къыйын жолланы жюрюп, кѣп къыйынлыкъ кѣрюп, Хажи болургъа айланмагъанды. Кязимге Шаркъ культура бла иги шагъырей болургъа Меккада, Дамаскада, Бейрутда, Багъдатда, Стамбулда эм башха шахарлада болуу уллу себеплик этгендиле. Ол Шаркъны къыралларына, шахарларына барып, бош аланы юсю бла ѳтюп, жашаугъа, адамлагъа эс бурмай къайтмайгъанды. Ол затны Кязимни: «кеме бла тенгизледен да ѳтдюм, Тюркню, Арабны халкъларын да кѣрдюм. Хар къайда да жарлы жарлыгъа жашайд, къарыулу къарыусузу этин ашайд» деген тизгинлери толу ачыкълайдыла.

Революциягъа дери Кязим кимини жанына болгъанын, кимлеге къуллукъ этгенин ол затла толу ачыкълайдыла. Поэт халкъгъа, жарлылагъа, къарыусузлагъа къуллукъ этип жашагъанды. Ол аланы ачыуларын, жарсыуларын, умутларын жюрюегинде жюрютгенди, аланы кесини жазгъан чыгъармаларында кѣргюзтгенди. Поэт Совет властьны келгенине жюрюекден къуаннганды, кесини суйген тамата жашын граждан урушка атландыргъанды, ол анда жигитча власть ючюн жоюлгъан эди.

Кязим Совет властьны ал жылларында, граждан урушну кезиунде бек иги жырла, назмула да жазгъанды. Аланы арасында: «Солтанхамитни жыры», «Жашыма», «Саут алыгъыз», «Большевик жолу тюздю» деген чыгъармалары бардыла.

Малкъар халкъны батыр жашын, Север Кавказны белгили революционерлерини, батырларыны бири Къалабекланы Солтанхамит Кязимни иги таныгъанды, шуѳхлукъ жюрютгенди. Малкъарлы революционер Солтанхамит ол шуѳхлукъню юсюнден С.М. Кировха да айтып болгъанды. Малкъарлы революционер жауну къолундан жоюлгъанда, С. М. Киров Солтанхамитни юсюнден жыр этсин деп тилеп, адам жибергенди Кязимге. Поэт керти шуѳхуну ѳлгенине терен жюрюекден бушуу этгенди, жилигъанды. Кязим Коммунист партияны, С. М. Кировну аты бла берилген ишин жетишимли толтургъанды. Ол Солтанхамитге уллу магъанасы болгъан, алапат суратлау кюч бла жазылгъан жыр этгенди. Кязим кесини жырын Солтанхамитге ѳмюрлюк сын таш этип суюегенди.

Алай бла зулму дуниягъа бой салмай, анга налат бергенин къоймай жашагъан поэт, социалист революцияны батырларыны жырчысы болгъанды. Октябрь революцияны кюннюню жылыуу Кязимни поэзиясын да жылытады.

Болсада Совет властьны ал жылларында, властьны бирде акъланы къолуна, бирде большевиклени къолуна ѳте тургъан, къыйын кезиуледе Кязимни жангылычлары болмагъанды дерге жарамаз. Граждан урушну кезиунде, поэт бир-бир болгъан ишлени тюз ангыламай, баргъан ишлени да ангыламай жарсыгъан заманлары болгъанды. Граждан

урушда къанны кѣп тѣгюлгени, алайсыз амал болмагъаны историялы ишди. Поэтни ол жылларыны юсюнден Къабарты-Малкъарны халкъ поэти, СССР-ни эм РСФСР-ни Къырал саугъаларыны лауреаты Къулийланы Къайсын былай чертеди.:

«Поэт – демократ, гуманист къанны кѣп тѣгюлгенине жарсыйды, дунягъа кѣз къарама марксизмни бийигине чыгъалмагъаны себепли, тарыхны бир-бир кыйын жерлерин ангылаялмагъанды. Биз аны не бек сую эсек да, бизге Къазимни къарыусуз жерлерин жашырыргъа керек тыйюлдо. Революцияны кезиунде бек белгили орус жазычуланы да бир къаууму жангылычла жибергендиле, алай ала да жангылычларын ангылап, артда битеу фахмуларын революцияны, жангы дуняны ишине берилип тургъандыла. Художникни жашауун, чыгъармаларыны магнасын да сюзерге, кыйматларын тийишлисича айтыргъа керекди».

Ол жангылычланы Къазим тюз ангылайды, алары жолундан кенг къоюп, кесин жангы совет жашау бла кѣллендирип, къууанып, темирни да тую, назмуланы да тизе жашайды. Поэт эски дуняны зулмусундан къутулхан Совет властыны махтаиды.

Къазим, ол кеси эрттеден кюсеген, сакълагъан, эркин, къууанч жашау кимлени ахшылыгъындан, ким ойлап чыгъаргъанын толу ангылайды.

Къазим уста темирчи, фахмулу поэт болгъаныча, элде халкъны ишине да жигер къатышханды. Къабарты-Малкъарда колхозла къуралгъанда, ол Шыкъы элинде колхозгъа киргенди, аны темирчиси болуп ишлейди, кесини орнуна кичи жашын уста темирчи этип, гюрбежисин анга къойгъанды.

Кичи жашы аскерге кетгинчи, колхозда атасындан да уста темирчи болуп ишлейди. Ол Ата журт урушдан къайтмай къалгъанды.

Къазим элни алчы къартларындан бири болуп, къалгъан къартланы да бирикдирип, колхозларына болушады. Бир къауум къартла бла бирге колхозда толгъан ишлени качестволарына къараучу болуп да ишлейди. Къазим Шыкъыда, колхозда юлгюлю ишлегнича, аны башха элдеде жашагъан тѣрт эгечи да юлгюлю урунадыла.

1932 жылда Къабарты-Малкъарны алчы колхозчу къартларыны биринчи съездине Къазим эм аны тѣрт эгечи къатышхандыла. Поэт ол кезиуде халкъгъа эркинликсиз жашауну бла, жангы совет жашауну, колхоз жашауну араларында башхалыкъларын ангылатады, колхозгъа кирирге, анда ишлеп, зауукъ жашаргъа, класс душманлагъа кечгинлик бермей, арадан жокъ этерге чакъыргъан «Колхозгъа» деген назмусун жазады. Аны ызындан поэт жаш тѣлюге «Пионерле» миллет шуѣхлукъгъа, халкъланы бирлигин суйген «Къарындашлыкъ», жангы совет жашауну махтаиды, ол жашауну сакълар ючюн иги урунургъа, жаулагъа бой бермезге чакъырып «Биз» деген назмуларын жазгъанды. Ала, башында айтханымча, 1939 жылда «Мени сѣюзом» деген ат бла чыкъгъан китапха жыйышдырылып басмалангандыла .

Къазимни уллу магнасы болгъан, бийик суратлау да кюч бла жазылгъан, халкъыны жашауун кѣргюзтген тауушлукъ чыгъармаларын, аны халкъына, окъуучулагъа белгили этиуню, поэтни ауазын кѣтюрген махтауну, кишилики да, ыспасны да, туугъан халкъын суйген, белгили малкъар поэтлеге – Къулийланы Къайсыннга бла Отарланы Керим-

ге айтыргъа керекди. Была поэтни юйюне келгендиле, жашауу, иши, чыгъармачылыгы бла да шагъырей болгъандыла, анга болушхандыла, андан юйренгендиле.

Поэтни туугъан колхозунда юлгюлю уруннганы ючюн 1939 жылда Москвада халкъ мюлкню жетишимлерини кёрмючюне къатышханды. 1938–1940 жыллада ол талай назмусун жазгъанды. Аланы ичинде «Керимге», «Къайсыннга», «Тойчулагъа», «Жангы жарыкъ», «Ёлюм келир», «Жигит батыр» д.б. бардыла. Артыкъ да поэт совет жашауну жашнагъанына, битеу совет адамланы насыплы, къууанчлы жашауларына жюрекден къууанады, Коммунист партиягъа махтауун «Жюреклени жарыуу» деген назмусунда айтады.

Шыкъыны колхозу бек байыкъгъанды, аны малы асыры кёпден, колхозну жери алагъа жетишмейди. Колхозчуланы тилеги бла Шыкъы Кичибалыкъгъа кечерге эркинлик табадыла. Бу жерге эм алгъа активин кечюрюрге дегенде, Кязим да кесини юйдегиси бла 1940 жылда Кичибалыкъгъа кечеди.

Былайда тар Шыкъыдан кечерик колхозчуланы хар культура тилеклерин жалчытырча салыннган план бла элни къурулушу башланады. Кёп къурулуш материал жыйылады. 100 юйню мурдорун саладыла, бир къауум стандарт юй да битеди. Колхозчула ол юйге жыйылабыз, къууанчлы жашагъан жангы совет эл къурайбыз деп тургъанлай, бизни туугъан журтубузгъа фашистле уруш ачадыла. Элни къурулушу эм шыкъычыланы Кичибалыкъгъа кечюулерини да тохтаиды, Шыкъыны колхозу экиге бёлюннөп, эки колхоз къуралады.

Урушну кезиунде элдеде мюлк ишлени къартла, тиширыула, сабийле толтургъандыла. Кязим да къартланы башчысы болуп, колхозда ишлени бардырыгъа, фронтха не бла да болушургъа жигер къатышып тургъанды. Ол колхоздан къуралгъан чалгъычы жыйынны хар кюнден биргесине болгъанды, аланы чалгъы чалыргъа юйретгенди, чалгъылары тишегенди. Урушдан къоркъуп тургъан тиширыулагъа бизни къыралыбызны хорланмазлыгъын, не бла да фронтха болушургъа керегин эллилерине ангылатып, кёл этдирип тургъанды.

Кязим кесини урушха къарамын, немис фашистлени бетсизликлерин, совет халкъны урушда жигерлигин «Биз хорларбыз» деген назмусунда суратлайды. Акъылман поэт ол назмусунда, хорлау совет халкъны боллугъун, фашист тутхан мурат болмазын толу ачыкълагъанды.

Немис фашистле Къабарты-Малкъарны жерин кёпге дери малтамазлыкъларын Кязим эллилерине айтып тургъанды, аланы жерибизден къачханларына, Совет власть къайтханына жюрегинден къууанады.

Бир адамгъа табыныуну хатасындан малкъарлыланы кечюргенлеринде, Кязим вагонлада адамлагъа бу иш терс болгъанын, аны арты тюзелир, былай къалмаз деп кёллендирип баргъанды.

Кичибалыкъдан кечюрюлгенле юч жерге юлешинедиле. Къазахстанны Талды-Къургъан областында тохташадыла. Кязим кесини къызы эм киеую бла эм башха эллилери бла Айна-Булаг деген

**Муну айтхан
акъсакъ Кязим,
жазып алгъан
жаш Аркес**

станцияны къатында совхозда тохташадыла. Кичибалыкъчыладан областьны Каратал районуну Тельман атлы колхозунда 10 юйю жашагъанды. Кязим эллилери болгъан жерге тартдырады. Бу колхозгъа кечер муратда, анга жууукъ Кёк-Суу деген станциягъа келип тохтайды. Болсада ол муратына жеталмайды. Кёк-Суу станциягъа кечюп келген кезиуде, (12-чи декабрьде 1945 жылда) малкъар литератураны мурдорун салгъан, аны уллу акъылман, фахмулу халкъ поэтини жүрек уруу тохтайды. Ол бушуу хапарны тилманчлагъа билдиредиле. Кязимни кесини эллилерине аллай бир къаты сүймеклигин эсге алып, аны этген осуятын толтура, Тельман атлы колхозда жашагъан шыкъычыла, Кязимни келтирип, адетибизде болгъаныча Тельман атлы колхозда асырагъан эдик. Андан сора кёп да турмай, Кязимни къатыны Къанитат, къызы, киеуо бу элге кечген эдиле...

Коммунист партияны 20-съездини оноуларына кёре, миллет эркинлигибиз орнуна къайтарылады. Малкъар халкъ туугъан жерине Къайтып бошагъынчы, 1958 жылда, Къабарты-Малкъарны Жазыучуларыны Союзуну атындан, Кязимни къабырын кёрюрге Отарланы Керим келген эди. Анга поэтни асыралгъан жерин, къабырын танытыргъа алайда жашагъан таулула эм къазахла да жыйылгъан эдиле. Ол жыйылгъан адамлагъа Отарланы Керим малкъарны уллу фахмулу поэтини юсюнден селешгенди, бир къауум назмусун окъуп, жыйылгъанланы алай сейирсиндирген эди. Жыйылыгъа къатышхан таулуланы ичинден бир къауумла келден билген назмуларын окъуп, Кязимни эсге тюшюрген эдиле. Алайгъа жыйылгъанла: «Ёмюрде эсибизде турлукъса, багъалы Кязим» деп, алайда къабырны къатында суратха тюшюп, айырылгъан эдик. Ол суратланы уа Керим кимге жетдиргенин а билмейме. Кязим асыралгъан жерде эл бардыо.Алайда, Кязим эсде турурча, бир тийишли белги орнатыргъа керек болгъаны баямды.

Уллу Ата журт урушну, кёп кере кечмеклик сынагъаныны хатасындан Кязимни иги кесек чыгъармасы тас болгъандыла, ол кезиуледе жашауну къыйынлыгъы, жашларыны урушха кетгени, юйде

иши адам болмай, къартла кеслери къалмакълыкъ поэтни жазу ишине уллу чырмаулукъ этгенди.

Мен 1963–1964 жыллада университетде диплом ишге хазырлана, Кязимни белгисиз назмуларын кёлден билген адамладан жазып, бир къауумун жыйгъанма эм диплом ишде кёргюзтгенме (назмуланы, назму юзюклени мен Шаваев Зулкъарнейден, Кёчменова Шапиден, Кёчменов Ачандан, Мёчюланы Сагъитден, дагъыда башхаладан жазып, кесим билгенлени да къошуп жыйышдыргъан эдим)

«Сары къошда» деген поэмадан да иги кесек тизгин табылгъанды.

*Элге къуугъун келгенлей,
Элден эрле кетдиле.
Тау тюрбюне жетдиле,
Оноу, кенгеш этдиле.*

*Жигитликге къарасакъ,
Далхат айтхан сёз эди.
Акыйл бла тергесек,
Къумукъ айтхан тюз эди.*

*Оноулары ол болду:
Ызларындан барайыкъ,
Капырладан бюгюн биз
Къаныбызны алайыкъ.*

*Эбзе бийни мыллыгын
Къош чыпынга байлалла,
Андан артха хар бары
Къайтмакълыкъны сайлалла.*

*Эбзе бий кюлкючю болгъанды.
Элни жашына, къартына,
Не аман кюн келгенди,
Эбзе бийни артына.*

Уллу Ата журт урушну кезиуянде этилген назмуларындан да табылгъанлары быладыла:

*Немец, Румын киргендиле,
Тартып алалла кёзюню,
Алгын жашла кетгендиле
Кимге айтайым сёзюню?*

*Кён болгъанды безиуяубюз,
Къалмагъанды тёзюяубюз.*

*Бузулгъанды тизиуюбюз,
Къайтыр аллын кезиуюбюз.*

*Аман болгъанды заманла:
Къыйналалла жарлы жанла.
Бек кён болгъанды аманла,
Зырафланад хаюан малла.*

*Аман болду жашауубуз,
Тузсуз болду ашыбыз.
Къыйындан жокъ бошауубуз,
Телиге ушауубуз.*

Малкъарлыла Орта Азиягъа, Къзахстаннга кёчюрюлгенде, жолда эм анда жашагъан жеринде этген назмуларындан табылгъанлары:

*Тамата оноуну бичди,
Миллетге кёчерге тюшдю.
Терси-тюсю айырылмай,
Бу не алапатлыкъ ишди?*

*Къатдыргъанды кърч жолланы,
Толтургъанды вагонланы.
Тюзетирле оноу бла
Терсине кетген жанланы.*

*Азыкъсызлай чыкъдыкъ жолгъа,
Къайгъы бла арып, талып.
Ёлген ёлюп, къалгъан шашып,
Асламыбыз жолда къалып.*

*Властьха ёнкелемегиз.
Къаргъыш этип тилемегиз!
Балыкъ боюнунда тургъанланы
Не этгенлерин билемисиз?*

*Жашланы аскерге алып,
Къартланы Сибирге салып,
Къатынлары, сабийлери
Белгисиз палахха къалып...*

Кязим хар заманда да халкъына къуллукъ этип келгенди, анга игилик тилегенлей жашагъанды. Халкъыны намысы бийикде турлугъун суююп, керексиз зат бла адамла хатагъа къалмазын, урунуу алагъа махтау, намыс келтиригин бу назмуларында айтады:

*Ишти сизни жашатырыкъ,
Ариу кийип, ашатырыкъ,
Быллай тар жолгъа тюшгенде
Намыс бла бошатырыкъ.*

*Халкъымдан тилеп айтама,
Ишлегиз, ишни кыймагъыз.
Къоркъмагъыз сиз, къутулурсуз,
Къол жетдирип, бет жоймагъыз!*

Совет властыны ал жылларында этген назмуларындан была табылгъандыла.

*Коммунистлик ариу ишти,
Шартын билип жюрютгеннге.
Аны туталмагъан ушар
Этни тузсуз чиритгеннге.*

*Къазакъла терс кетелле,
Ачыу бла хукму этелле,
Ёлтюрюрге терк жетелле,
Асыры чекден ётелле.*

Бусагъатда Къабарты-Малкъарны илму-излем институту Кязимни халкъгъа белгисиз чыгъармаларын тинтиу-излеу иш бардырады. Бу мен излеп тапхан тизгинле да, аз болсала да, институтну адамларына болушлукъ болурла деген акъылдама.

Кязим бизни литературабызда болдургъан ишини намыс даражасын кётюрлюк аны суйген халкъыды, халкъыбызны махтаулу алчы адамларыдыла. Ол ишни бусагъатха дери тийишли жерине жетдирип, анга уллу кыйынларын къошханла, мени акъылыма кёре, халкъыбызны айтхылыкъ поэтлери Къайсын бла Керим, эм арт жыллада Бёзюланы Ахмат болгъандыла. Аланы ол ишлерине халкъыбыз ыспас этгенди.

Быйыл Кязим туугъанлы 120 жыл толгъанын тийишлисича белгилеу – бизни миллет культурабызны, литературабызны ёсе баргъанына шагъатлыкъ этерикди.

**ДОДУЛАНЫ Аркес,
Шалушканы орта школуну
малкъар тилден бла литературадан устазы.
17-чи декабрь 1979 жыл.**

Хар сёзю – ийнаныулукуьну кьаласы

Мен бек эрттеден бери Шалушка элде жашайма, школда устаз болуп ишлегенме. Мечиланы Кязимни жашы Сагъит, кызы Шапий бла кьоншуда жашагъанма. Аталарыны юсюнден аланы кёп хапарларына тынгылагъанма, адамлыкларына, эсли сёзлерине бюсюрегенлей тургъанма.

Кязим туугъанлы быйыл кюз артында 150 жыл боллукьду. Устаз эм инсан кьадарымда ол деменгили поэтни юсюнден кесими оюмуу, башхаладан эшитгеними да кьагъытха тюшюрюрге таукел болгъанма.

Дагъыда бир айтырым, бу ишге таукел болурдан алгъа Кязимни туудугъу Кьумукъланы Тоня, шыкычыла Кёчменланы Ачан, Сюдюмланы Исхакъ бла да сёлешгенме, аланы айтханларына толу ийнанып, андан сора алгъанма кьаламымы кьолума.

* * *

Кязим кибик поэтни, адамны юсюнден сёз айтмакълык бек базынуулу ишти кимге да. Аны поэзиясы халкьны жаны-жюреги болуп кьалгъанды. Окъуу-билим жерлерин тапмагъан заманлада Кязимни назмуларын кёллеринден айтхандыла, билгенле билмегенлеге жюрекден жол ызлап. Поэтни назмуларыны кёбюсю алай бла сакълангандыла тас болуп кьалмай. Ала зулмучулагъа кьама, кьара халкьгъа жол нёгер болгъанлай келгендиле дунягъа жаратылгъан кюнлеринден башлап. Кязимни назмулары бюгюн да халкьны биргесине жашайдыла.

* * *

Эртте Шыкыда Жюнюс деп бир алаша бойлу, арыкьсуу, аз сёзлю, адамла анга этген халаллыкьны иги ангылагъан жашчыкъ жашап болгъанды. Кертиди, ол акьылдан бир кесек кемирек эди. Болсада шыкычыла Жюнюс жашагъан кьадар бирде элден берекет, насып кетмезлигине ийнангандыла. Аны себепли, ала Жюнюсге кьолларындан келген игиликни этгендиле. Жюнюсно жюреги суйген, – тартхан затны уа билмеген жокъ эди Шыкыда. Ол жаратмагъан жаланда кюзго эди, – анда кесини бет сыфатын кёрюрге суймегенди Жюнюс.

Бир жол Жюнюс элде кьолайлы жашагъан адамладан бирини – Сагъитгерийни арбазында ичи этден толу кьазан кьайнай тургъанын кёредди. Кьазанны кьатына жууукъ барып, анда бир жаулу чеги шорпаны башында бир сейирлик «жюзгенине» кьарагъанлай турады иги кесек заманны. Сора аны аууз суулары келедиле.

– Жюнюс, не айланаса былайда? – деп кычырады Сагъитгерий бир заманда.

– Мен жаулу чегини бек сьоеме, – дейд ол.

– Былайдан терк кьуру, – дейди юйню иеси.

Жюнюс кёз жашларын кьол сыртлары бла сюрте, жолну энишге айланады.

– Кимди сени жанынга тийген? – дейди Кязим жашны алпын тыйып. – Жюнос ишни болушун айтады.

– Жилияма, иги жаш, – деп Кязим онг къолу бла жашны бетин, башын сылайды. – Экибиз ол къызгъанч, кюйсюз адамны керегин берирбиз, Аллах айтса. – Бу ишибизде бизге сени тенг жашчыкъларынг да болушура.

Сёзсюз, кюн бир ариу, бир жарыкъ жыр айтхан жашчыкъланы ауазлары сау элге эшитиледи. Ол жырни уа Кязим къурагъанды Сагъитгерийни къызгъанчлыгъын, адамсызлыгъын, сыфатыны эришилигин хиликкъа этип. Жырда Сагъитгерийни аты айтылмагъанды. Алай шыкычыла жыр кимни юсюнден болгъанын сормай билгендиле.

Кертиди, къызгъанч да, кюйсюз да адам ишни алай боллугъун билсе къазанда къайнагъан этни Жюнонге барын оукъуна берлик эди. Артда ол затны Сагъитгерий кеси айтханды адамлагъа.

* * *

Бир жол Кязим элде алгъындан татлы жашай келген Таубий бла Таукъан бек къылыкъсыз сёз болгъанларын эшитеди. Ала бир бирге ёмюрде да селешмезча халгъа келгенлерин билгенинде уа, бютюнда тынгысыз болады. Поэт адам жиберип экисин да кесини юйюне чакъыртады. Таубий бла Таукъан бир бирге алай кюйсюз халда къарайдыла, Кязим аны сезеди. Кязим Къанитатха (юй бийчесине) айтып, хант къангагъа аш-азыкъ, боза да салдырады. Юйге къонакъ келсе Къанитат да, аны къызлары да ол жумушну кишиге айтдырмай этгендиле. Къонакъла да, Кязим да ашайддыла, ичедиле. Кязимни муратын бери келгенлей окъуна ангылагъан жашла къолларын тутаддыла, къучакълашаддыла – жарашаддыла – ёмюрден ахыргъа татлы жашаргъа сёз береди.

* * *

Кязимни киеую Асхат терк-терк ауругъа къалгъанында, юйдегиле тынгысыз боладыла. «Къарны ауруп, аман сагъатлы этгенлей турады, не хадагъа этсин адам?» Юйде ол сёзле терк-терк эшитиледи.

Сора Кязим, атха минип, кесине бир жашын да нёгер этип, къойчу къошха барады. Сюрюучюлеге айтып, бир акъ токълу сойдуруп, терк окъуна терисин сыдырып, аны жылылай Асхатны къарнына – белине байлатады. Терини эки-юч кюн турма къоядыла Асхатны белинден кетермей. Игиге айланады киеу.

– Тейри, Асхат, тери къарынынга жабышып къалса эди ёмюрден ахыргъа, ауруу не болгъанын унутурукъ эдинг, – деп ышарады Кязим, – юйдегиле да къууанадыла акъылманны хычыуун чамына.

* * *

Бир ингирикде Кязим бла къоншуда жашагъан жаш эр киши аны арт кезиуде тохтамай тынгысыз этген ишни юсюнден кенгеширге таукел болду. Юйюне келип, айтды:

– Хажи, айып этмезинги тилейме, мени анам Сакинат, бир къужур адам болуп барады кюнден кюннге. Къарыусузлугъу, арбазгъа кючден

чыкыгыны бек кыайгыгы калдырады мени. Алай ауузун жапмай ашагыанлай турады. Тырмандан а этими ашайды. Башханы кыой, отха сыгын салгыаным окуна жаратмайды. «Сыгынны отха ууагырак сындырып салмасанг, иги жанмайды, тютюн этгенлей турады, – дейди анам, – кыатынынг а сыгынны иги кыурутмай кыалагыанды бир бири юслерине». – Аллай сёзлени кюннге жюз кере кыайтарады. Эшикге ийнек сауаргы чыксам да, анга сорургы керекме. Айып этме, Хажы, анасындан тарыкмакылык айып болгыанын ангылайма. Алай онгум кыуруп келгенме...

Андан сора Кязим, салып ол жашны юйюне барады. Не айтырса, была хант кыанга жарашдырадыла кыонакыны намысына. Сакинат Кязим болгыан отоугы кирип, адамларындан тарыгыргы хазырлайды кесин.

– Кыалайса, Сакинат, ауругыанмы этесе? – деп сорады Кязим.

– Аллах бирди, Хажы, бек кыарыусузгы кетгенме. Солуууму, кыйналып, кючден алама, – дейди Сакинат.

Кязим тиширыуну кыулакларына, кёзлерине кёл салып кыарайды, кёл бармаклары кезиу-кезиу ууады, кёз башларын, мангылайын, кыулак артларын да ол халда этеди. Андан сора иги кесек заманны тынгылайды.

– Жан кыоркыуунг жокыду, – дейди Кязим ахырында. Намаз эт, улуу Аллахдан кесинге, юйюрюнге игиликле тиле, кёп жюрю, аз сёлеш, тырманчы болма, ол тюрлю затла сёлешгенни, анга тынгылагыанни да жашаусуз этедиле.

Иги кесек заман озгыандан сора Сакинат Кязимлагы барып, кёп ушакы этеди, жюрюшю женгил, солууу тауушлык болгыанын, аз ашагыанын, харам этинден иги да кыутулгыанын айтып кыууана эди.

* * *

Шыкычы жашла кийимлери, тойлада, оюнлада кеслерин жюрютюулери, башха ахшы адетлеге кертичиликлери бла кыоншу элде жашагыанладан энчирек кёрюнюрге кюрешгендиле эртте заманлада. Анса уа ариу кыыны бла жарагыан бичагы болгыан жаш а аз сюйгенди да жууук-тенг кыатында кесин кёргюзтюрге. Бир бирлени бичакыларын а эллиле тюз кёргенлей таныгыандыла кимники болгыанын. Кязим ишлеген бичакыла да тёлуден тёлуге ёте келгенлери бюгюн да кёплени эслериндеди.

Кязим бир жол Кючменланы Ачанны – кыаршы ахлусуну жашын, кесине чакыртады.

– Ачан, – дейди ол, – тамата адамгы деп ишленген бичагыым барды да аны юйге элт, санга уа – жаш адам жюрютюорча жарагыан бичакы ишлерге сёз береме. Алай темир табаргы керексе.

Ол заманда Шыкыда темир тапхан тынч туююл эди. Ол себепден Ачан бичакы кыоллу боллугына хазна ийнанмады.

Кёп заман озады. Ачанланы арбалары болгыанды. Алай ол жаланда агыачдан ишленип эди, чархлары окуна. Аны жылдан бир-эки кере болмаса, хайырланган да этмегендиле. Ачан анга кыарай келип, кечер

агъачы темирден ишленнгенин кёрюп кьюуанады. Андан а жарагъан бичакъла ишлерге боллукъду.

Ол кёчер агъачны алып барады Кязимге.

– Да, Ачан, атангдан эркинлик алгъанмыса арбаны бузаргъа? – дейди Кязим.

– Угъай...

– Сора элт да муну жерине сал, атанг билмесин бу ишинги. Мен санга бичакъ ишлерге темир тапханма, – дейди Кязим.

Ол бичакъ бюгюн да сакъланады Ачанда.

* * *

Кязим кьурманнга тууар алып, аны сойдуруп, адетге кёре жети юлюш этдиреди. Аланы жарлылагъа – кьурманнга мал сояргъа онглары болмагъанлагъа юлешдиреди.

Ингир алада баш иеси болмагъан бир тиширыу келеди Кязимлагъа. Сора айтады:

– Мени сегиз сабийим барды, къыйналып жашайма. Манга да, сабийлери болмагъанлагъа да бир кибик юлюшле жетгендиле. Ол тюз туюлдою.

– Тейри, эгечим, былайда жангылыч иш болгъанды, – дейди Кязим. – Жашла, бу адамгъа энтта да бир юлюш беригиз, – дейди.

– Да, Хажи, къалмагъанды юлюш, – дейдиле жашла.

– Манга жетген юлюшню беригиз.

* * *

Мен эшитгеннге кёре, эртте, Кязимни заманында, Бызынгыда жангы юйор кьуралгъанын эшитип, анга шыкъычыла да бек кьюуанадыла. Ары барып, тойну къыздырып къайтханла, тенгнге-жууукъгъа хапар айтадыла.

Да жангы юйорню кьуралыуу элде биринчи кере болгъан иш туююл ушай эди да, мынга быллай бир эс нек бурулду, деген соруу тууады хапаргъа тынгылай келсенг. Тау эллени къайсы биринде да къатын алгъан, эрге баргъан, сабий туугъан бек уллу кьюуанчха саналгъанды не заманда да. Алай жангы юйорге жашау журт ишлерге жер сайларгъа уа тюшмегенди – такъыр эди ол зат. Болсада жууукъ-тенг жыйылып, бу юйорге юй ишлерге деп, бир ёзенчикге тохташадыла. Алай, не медет, ала ёзенчикни тюз ортасында, ёгюз, не ат бла жеринден чыртда тепдиралмазча деменгили ташны къатында сагъышлы сюеледиле.

– Кязим бла да бир кенгеширмек, – дейди жашладан къайсы эсе да.

– Да, Кязим не этерикди мынга, – дейди экинчиси.

– Тейри, аны оноуна да бир тынгылайыкъ, – дейди ючюнчюсю. – Кесигиз сагъыш этигиз, юй ишлерге уа былайдан тап жер жокъду бу тийреде...

Ахырында атха миндирип, алып келедиле Кязимни.

– Барыбыз бирден сюелсек, ташны жеринден тепдираллыкъ-быз, – деди Кязим жашланы айтханларына тынгылай кетип. – Адам улуну кючу таулары да тепдираллыкъды.

Элден дагыда келедиле алайгъа иги кесек адам – бу ауур ишге базыныулу сюелаллыкъла.

Къолгъа кими ылытхын, кими ауур жюкню кётюраллыкъ къазыкъ, дагыда башха затла алып, кёп кюрешдиле. Ташха къарыулу чындыла байлап, къыйырларын ёгюзлени боюнсаларына къысып, аланы болушлукъларын да сансыз этмедиле. Ахырында ташны жеринден тепдиредиле. Андан арысында уа таш ауарыкъ жерге базыкъ, тегерек къурукъла салып, ташны аланы юслерине аударуп, аны акъырын, акъырын къол ичине тёнгеретдиле.

– Бу жерни Кязим бизге саугъагъа бергенди, – деп тургъандыла жаш юйюрню адамлары кёп заманнга дер.

* * *

Жаз башы кюнлени биринде, бир шыкычы киши, Кязимни гюрбежисине бек ашыгъышлы барады.

– Эй маржа, Кязим, бир мадар эт, жер сюре тургъанымлай сабан агъачым сынып къалгъанды, – дейди ол.

– Тейри, быллай кюнюнде болушмай мадар жокъду, – дейди Кязим, сабан агъачны сыннган темирин къолуна алып, ары да, бери да айландырып къарай.

Кязим сабан агъачны сыннган жерин алай ариу жалгъайды, хапаргъа кёре, Хажини ол ишин кёрмеген адам, аны жаппа-жангы сунуп къоярыкъ эди.

– Ма, – деди Кязим, темирни иесине узата, – бу санга алыкъа кёп сабан сюрдююр, Аллах айтса.

* * *

XIX ёмюрде Шыкыда школ угъай, жаза, окъуй билген окъуна хазна адам болмагъанды. Араб тилде Къуранны окъуй билгенле уа бар эдиле, дейдиле. Бу ишни юсюнде Кязимни акъылына бир иги оюм келеди – жашчыкъланы жыйып, аланы араб харфла бла жазаргъа, окъургъа юйретирге. Кертиди, дерс бардырып жер а жокъ. Элни къыйырында бир ариу талачыкъ бар эди да, жай айлада алайда ишлерге боллукъду, къышхыда уа не амал? – деп сагъышланды Кязим.

Ал кезиуде Кязим сабийлени Къуранны сураларын кёлден айтыргъа юйретеди – кеси жырлап, жашчыкъла да ол айтханны къайтарып. Артда, ол иш къыйын болса да, жазуу этерге да юйретирге да кюрешеди.

Мен эшитгеннге кёре, Кязимни ол замандагъы сохталары артда окъуугъа кёл салып, билими болургъа кюрешгендиле, эллилерини жумушларына жарагъандыла.

**ГЕННАДИЙ Коммодов,
Шалушка эл.**

ШАУАЛАНЫ Миналдан

БУЗУЛГЪАН ДУНИЯ*

Роман

Баргъаны

VI. АЙЫРЫЛЫКЪДАН АЧЫЛЫКЪ ЧЫГЪАР

Апрельни кюнлери, жерни жылыта, кюнлюмлени жашил бет алдыра башлагъандыла. Чегетледе къар, таулада чыранла эрий, черек да боз бетли болгъанды. Жаз ийиси адамланы кёллерин кётюреди. Тереклени копаллары кёбе, ачыла, гитче чапыракъларыны жашилликлери табийгъатха къууат бере, кёзлени ийнакълыйдыла. Ныгъышда къартла, кишиле кюрекле, жугар сапла, башха жаз башы ишге керекли затла ишлейдиле. Кюн туушунда уа тиширыула жюн ишлеге къадалып кюрешедиле. Аланы кими урчукъ ийиреди, башхасы жюн тарайды. Къош четенледе айырылмагъан, чачы башы бла, сюзюк, айыргъан жюнлеге кёзюнг жетеди. Акъ, боз, къара жюнлени ала башлыкълa, чепкенле, кълпакълa, кийизле, жамычыла этерге хазырлайдыла.

Алагъа къарагъан: «Бу адамла кеси ишлеринден башха зат билмеген, ангыламагъанладыла. Былагъа уруш, ёлюм ачылыкъ, жашау тарлыкъ да жокъду» – дерге боллукъду. Ол ишле ёлюмню, урушну ачылыгъы, жашау, жер тарлыгъы, азаплыгъы, зулмулугъу да, ёмюрледе да тынгылагъанлай тургъан, кюннге, жаууннга, желге, бораннга, къаргъа да чыдагъан тауларыча, аланы чыдамлы этгенлерине кёплени акъыллары жетгенди, гитче, иш кёллю халкългъа махтау салгъандыла. Битимсиз, мирзеусюз, таула, къаяла, ташла бийлеген жерде башын тутхан, от тиргизген халкъл, жашаудан эсе, эркинликни багъалагъанына, суйгенине сейир этгендиле. Аны жүрек къайгъысы, эси, оюму да жалынчакъл болмай жашар ючюн башына мадар излерге бурулгъанларын, аны жашау ёзеге иш кёллюлюгю болгъанын, не кыйынлыкълда да чыдамлыгъын, жигерлигин тышындан келгенле суйюп белгилегендиле.

Хоргамлыла Къонакълны бла Азнауурну Исси Суугда, Терк башында, Нальчикде халгъл къарай, къллай оноу этилгенин, бирси халкъланы патчах тахтадан тайдырылгъланына не тюрлю кёз бла къарагъанларын билер, ангылар мурат бла кёп тюрлю адамлагълa тубей, митинглеге,

* Романны басмагълa Шауаланы Хасан хазырлагъанды.

даулашлагъа, жыйылыулагъа къатыша айланганларын билмей эдиле. Бийберт да Хорбийни, Хасан эфендини да Нальчикге къуугъанды. Ол да алагъа:

– Хар ишге кез жетдиригиз, хар сёзге, оноугъа къулакъ салыгъыз. Этер ишибизни алгъадан оюмлар ючюн халны билирге керекбиз, – деп аманат этген эди.

Къонакъ бла Азнауур 1917 жыл апрельни ал кюнлеринден биринде кюн иги жайылгъандан сора атларын, жамычыларын чюйютлю Ибрахимни арбазында къоюп, Воронцова орамда эрттенлик базар таба чыкъдыла. Юслеринде мор тышлы эски тонларын желпегей этип, къамалары, керохлары да тагъылгъан белибауларын ичлеринден къысдыла, экисини да кёрпе бёрклерини тюплеринден терлегенлери жыякъ жанлары бла барадыла. Ала базарда ары, берилеге къарай айлана тургъанлай, орам бла къызыл къумачлагъа жазылгъан, революция ниетли чакъырыула, байракъла алып, жырлай кеп адам Степной орам таба озду. Аланы ызларындан да, базарда адам къалмагъанча, халкъ асламла къуюлдула, жан жанындан адамла жыйылып, ёзенни толтурдула.

Халкъ бла къатыш эки хоргамлы да, ортада бош жерге жууукълашып, сейирге къарайдыла. Бары да къатышды, бири бирини сёзюн эшитген хазна жокъду. Адамла уа тохтаусуз келедиле, тегереклешип тохтайдыла. Халкъ жыйылып бошады дегенде, ортагъа юч-тёрт адам чыкъды. Ала тачанканы юсюнде тохтап, бир бирлери бла селеше кетдиле да, бухар бёркюн, бир жанлыракъ кийип, акъ чепкени бла, алтын суу ичирилген кюмюш къамасы, белибаууну кереклери кюнде жылтырай, меску тышлы кероху да белибауун жан сюегинден энишгеракъ тартып, узун бойлу, субай адам, омакъ мыйыкъларын сылай, къолун кетюрдю да:

– Дауурну тохтатыгъыз. Ишибизни башлайыкъ. Энди биз сакълар адам жокъду, – деди.

Башлайыкъ дегенде жан жанындан, башлагъыз деген ауазла чыкъдыла. Ол сёзюн:

– Мен Нальчик округну комиссарыма, – деп башлады. – Былайгъа къызыл байракъла бла Долинскеде санаторийлени ишлей тургъанла, «Чинар», «Фанер» заводладан, башха жерледен да ишчиле, адамла жыйылгъандыла. Бюгюн ишчилени бла солдатланы Советин айырыргъа керекбиз. Ары эсли, къара таныгъан, къолайлы, намыслы, халкъны аллында жюрюй келген адамланы айырмасакъ, иш бармаз. Совет округну граждан толтуруучу комитетине бойсунургъа, ол айтханны этерча болургъа керекди. Революционерле деп, большевик, меньшевик, эсер хыртмыртланы, къычырыкъчыланы Советге айырсагъыз, иш бармаз. Ала халкъны терсине тартырла, бизни, таулуланы, кери тюрте, оноу бермезле, бир динни тутхан халкъла бла биригирге къоймазла. Ала намыс, къылыкъ, уллу, гитче деп айырмагъандыла. Кеслери да динни сансыз этедиле, ырысхыны, жерлени, тиширыулары да тенг этерге кюрешедиле. Бегирик да большевиклени ууларындан къоркъугъуз. Бирле: – Тюз айтады. Сен бийле, байла жанлыса. Бий эркинлик болсун демезлиги

белгилиди, – дедиле башхала.

– Болду. Большевикле излеген халкълагъа эркинликди, тенгликди.

Жерлени жарлылагъа бериргеди.

– Тиширыулары зийнагъа сиз жюрютесиз. Адамлыкъларын багъалап, тиширыулагъа да тенг эркинлик болсун деген большевикле терс туююлдуле – деп, кычырадыла жан-жанындан.

Толу, бёкем санлы, кенг бет, бурун тешиклерини тубюнде кысха, жубу мыйыкълары, гыдай элтир бёркю бла, къара чепкенли кючюнден келгенича кычырды:

– Сен халкъны алдама! Бийлени Советге айыртып, бизни арбагъа жекдирликди бу. Къара халкъ, бийлени, байлары бийликлеринден азатланьргъа, оноуну кесини къолуна алыргъа керекди. Биз эркинликни кеси къолубуз бла алмасакъ, киши аны бизге ма деп бермез. Комиссар халкъгъа не бергенди? Не берликди? Къабартылылары тары хатламасын, малкъарлылары юшюген картофларын. Эллилеге аладан сыйыргъан жерлерин нек къайтармайды? Жарлыла кеси алларына жерлерин бийледен, конзаводчуладан артха сыйыргъанда ол не айтханды? Жерлеге, агъачлагъа тиймегид, аланы иелерини эркинликлерине, мюлклерине къажану сюелиуну закон, правительство да унарыкъ туююлду дегенсиз.

Адамлары теренинден биреу: – Бийлеге, байлагъа, халкъны къанын эмгенлеге къамаланы, сауутлары бурургъа керекбиз.

Алгъа кычыргъанни энтда да къаты ауазы эшитилди:

– Бир бай он тонну кийгенде, он жарлы бир тонну кийип жюрюйдю, – деген жашау жорукъ жаныбыздан тойдургъанды. Саут алып къолгъа, бийлени, зулмчулары, залимлени къурутур, эркин жашау ючюн кюреширге заманды.

Аллай ауазла халкъны жабусун тыя, бирде уа кётюре кетди да, Советге адамлары айырып тебиредиле. Бары къол кётюргенде, Къонакъ бла Азнауур да къол кётюре эдиле. Айрылганла кимле болганларындан хапарлары уа жокъду. Жыйылганлада асламысы да эки хоргамлыгъа ушай болур эдиле.

Ол кюнню жыйылыуда, башха-башха адамладан эшитгенлерине кёре да Къонакъ бла Азнауур быллай оюмда тохташдыла: «Хоргамлылары бийле сыйыргъан жерлерин, агъачны артха къайтартыргъа. Бийберт Азнорну ёлтюрюп, жал хакъын ашап къойгъанды. Азнауурну да битеу жерин, юйюн, мюлкюн сатып, багъасын да Бийберт алгъанды. Муратны ырысхысын да ол сыйыргъанды, Къонакъны да юйюн, жерин, мюлкюн чачханды. Аланы барын да Бийберт телесин.

Агъачны къалгъанын да битеу жамауат тенг хайырланьрча оноу этерге. Болжаллы правительствогъа, бийле, байла этген оноугъа ахыр да бойсунмазгъа. Правительствогъа бир тюрлю подут телемезге. Хорбийни къуллукъдан тайдырыргъа. Оноучугъа эллиледен адам айырыргъа. Къара халкъны бирикдирирге. Бирликни къаты тутаргъа».

Абрекликден чыгъаргъамай, чыкъмазгъамай деген соруугъа жетгенде ала сагъышха къалдыла. Аны оноун Хажи, Алий, Жижиу, Махмут бла этерге дедиле.

Хорбий бла Хасан эфенди да, Округну граждан толтуруучу комитетинде, бирикген таулуланы Союзуну бѐлюмюнде да болуп, этер ишлерин, кяллай политика бардырлыкларыны юсюнден сѐлешип, элге тебирерден алгъа Малкъарукъ бийге да тубедиле. Малкъарукъ, алагъа Север Кавказда кяллай хал болгъанындан хапар айтып, сѐзюн былай бошады:

– Фронтлада иш осалды. Аскерле душманнга кяжау сермеширге унамай, окопада олтурадыла. «Уруш тыйылсын. Мамырлыкъ болсун!» – дейдиле. Патчахны кетергенликге оноу алгъынча, бий, бай кяаумну кьолундады Большевиклени хатасындан аскерде, шахарлада, элдеде халкъ оноуну кеслерине алыргъа кюрешедиле. Россей уллу кыралды, кѐп тюрлю халкъла аны этегине кысылып жашайдыла. Ала бирикселе байгъа, бийге да жашау жокъду. Малкъарлыны – кяабартылыгъа, орусугъа, бирси халкъланы да бир бирге юсгюрюрге тийишлиди. Айрылыкъ халкъланы жюреклерин тешерик, большевиклени тамырларын кесерик кямады. Аны унутмагъыз. Россейде оноу халкъны кьолуна тюшсе, Кавказ Тюркге кьошулургъа керекди деген оюм барды. Муслиман динли халкъла бирикселе, кеслери бир уллу энчи кырал болсала игиди бизнича бий, бай кяаумгъа. Орусула, большевикле бла да бирге кязанлашхандан эсе, бизге бир динли, бир тилли кырал бла байлашыу кѐп да кьолайлыды. Большевиклени, орусуланы, башха халкъланы юслеринден да не аман хапарны, сѐзю да жайыгъыз. Къарангы халкъны алдай билигиз.

Аллай измиден сора Хорбий бла Хасан эфенди Нальчик башы бла Къара Суугъа, анда да атларын солутмай, Хоргамгъа ашыкъдыла.

Кьонакълары Хажы-Алий бла тубегенде кеслери не оноуда тохташханларын айтдыла. Хорбий бла Хасан эфенди да Бийбертге кяллай хал, оноу болгъанын жик-жиги бла санадыла. Элни жыйып, подутланы, эфендиге юй ишлениригини юсюнден сѐлеширге кереклисин айтханда Хорбий, бары да сархош болдула.

– Мен, – деди Хорбий, – элни жыяргъа базынмайма. Айтып кьояйым. Нек? Подутну элни асламысы бераллыкъ туююлдо. Сѐз уллугъа кетерине, аны ызындан палах тууарына ишексизме.

Бийберт Къаншаугъа кярады.

– Къоркъсанг, къоркъмасанг да элни жыймай жарарыкъ туююл эсе, биз да бир тилли, оноулу болайыкъ. Бирча кьаты сюелирбиз, ауузларын ачдырмабыз – деди Къаншау да.

Ала бары да анга ыразы болдула. «Биз саулукъда правительствону оноун бардырырбыз» – деп, Хорбийни ышандырдыла.

Хыйлачы эфенди уа, эл жыйылса, кимге ёкюллюк этерин эртте оюмлагъанды. Ол ичинден: «Дуня экиге бѐлюннгенде Хоргам да бир жанында кялмаз. Мында да халкъны терсине бурлукъла бардыла. Адамла бла эслеп, сыйдам сѐлеширге керекди. Башынга табынлай» – дей эди.

Бир бирлерине ичлерин ачмагъанлыкъгъа хар ким кеси кяйгъылыды. Алгъынча, базгъын туююлдоле. Бийберт байлыгъын, бийлигин

эндиге дерича сакъялаялмазын, кючлеялмазлыгын, оноуна бой салмазларыны, атын айтдырырча, ырысхысын кюярча жашы, туудугу болмагъаныны къайгысындады. Хорбий тюбюнден анга буюргъан ишни тамамлаялмазыны, кюллуугуна ышаныуу да кете баргъаныны кюркюуун этеди. Хасан эфенди уа башын ары да, бери да жарашдырырға, кесине къалай тап кёрсе, тюшсе, алай этерге таукелди,

Мурдар улу Къаншау, эндиге дерича, къайын атасына базаынады: «Аны этегинден къаты тутсам, киши мени жардан атмаз. Ол да бек, бу таула да бек. Озгъанга озар. Байлыкъны, бийликни, оноуну да бизден алырға ким базаынырыкъды? Бийбертни мюлкю манга къаллыгына не сёз».

Сагъышлана кетсе, Хорбий эллиледен кюркяады, бетсинген да этеди. Дуня халине кёре, заманны кыйынлыгын, халкъны тэзюмю кълалмагъанын, иш кълалжа болур чекге жетгенин ангылайды. Бир-бирде ол кеси кесине: «Эки отну арасында тургъандан эсе, кёрмеген кюллуугум ол болсун», – дейди.

Эллиле уа болмаз кълалгъанда, Къанбермезлада Хорбийден табыракъ жокъ сунадыла. Анга аз-маз ышанырға боллукъду. Бирсиледен эсе, Жамауат бла ол иги келишеди. Къалай эсе да, адамла бла сёлеше биледи, аланы ачыуларына къатылмай, юсгюрмей, ишин таплыгы бла бардырырға кюрешеди.

* * *

Кюркяса да, Хорбий элни жыймай болмады. Байрым кюн адамлаға бегеуюлле правлен аллына жыйылыгыыз деп билдиргенде, «Энди уа бизден не излерик болур Хорбий? Беригиз деген болмаса, магъызмы дерикди. Элден къачып кетмесек, онгубуз кълалмагъанды» – деп, эрттеден окъуна кюркюу ичлерин бузлата эди, Къонакъ бла нёгерлери да сауутланып, эл жыйылырға правлен аллына барырға, анда адамланы кёзлерин, кёллерин да жангы болумға ачарға оноулашханларын жалан да Хажы, Алий, Сахай биле эдиле. Ала къара кълаларын желпегей чепкенлерини ичинден тагъып, сёзлерине тынгылагъанлаға да кёлларына не мужура, не да тыякъ, кълалмичи алдыртдыла, беллерине кълал такъдыртдыла.

Тишин ачхан адам а жокъду, кёзлери мудахдыла, кълалгылыдыла, соруулудула, бир бирлери бла да сюйсюнмей сёлешедиле, Хорбий адамланы бет кълаларын жаратмаса да эллилени жыйгъандан сора, сюзюллюк ишлени айтмай кълалмады.

Ол Болжаллы правительство быйылгъа юй башындан он беш сом неда бешишер кълал, тёрт кълал тери неда бир тууар тери, алты кълалюню жюнюн берирге оноу этгенди дегенлей, адамла юсюне чабаргъа хазыр болуп, бары да аузуна не келсе, аны айтып кълалчырадыла.

– Он беш сом угъай, юч шай да бермем!

– Кълал, жюнюн, тери да жокъду. Аны кълалюп, жашланы урушдан юйлере кълалтарсын. Кълал тёгюуден, хакъ тёлуден халкъ тели болгъанды.

– Акбыллы правительство халкыны сайлама жашларын, ырысхысын отха кыуймайды – дедиле.

Дагыда кеп тюрлю аман сёзле окъуна айтылдыла. Къаны бузулмагъан, сарыуу кыйнамагъан, ичин от алмагъан жаланда бийле бла байладыла дерчады.

Ала да айтылгъан сёзлени кертиликлерине алай туююлду деяллык болмаз эдиле. Ичлеринден: «Дуния туюю башына бола турады. Иш биз бёлляу этгенча кымылдамайды. Патчахны заманындагы кюч, къаруу кетип турады» – дейдиле. Былай къарагъанда уа ала кеслерин эрке тутадыла, базгынлыдыла, сёз жутарыкъча уа кёрюнмейдиле.

Кючден-бутдан дауурну тыйып, биягы Хорбий, эринлери къалтырай, сёлешди: – Урушну хорламлы бошар, жашларыбыз юйюбюзге терк кыйтыр ючюн кюч аямазгъа, къолдан келгенни этерге керекбиз. Правительствогъа не бла да болушмаса къ уруш кепге барыр. Сюсек, суймесек да аскерни хар зат бла да жалчытыр, къыраллыкны сакълар ючюн правительство подутланы алмай кыймазлыгын билмеймисиз?

Кыйсы эсе да: – Уруш бизге не игилик келтирди? Хорламлы бошарса уа бизге не берликди? – деп сорду. Хорбий, анга не айтыргъа билмей, былай жууаплады:

– Аны правительствогъа сор.

Биягы дауур кючленди. Бийберт, кёрпе тонуну хуржунуна сол къолун сугъуп, онг къолун кётюрюп, ортагъа чыкъды да, хыны ауаз бла сёзюн башлады:

– Къыраллыкны оноуу хоргамлылагъа жетмеген ушайдыда, аланла. Правительство этген оноуну толтурмазгъа кимни къолундан келликди? Мен а не хайыр кёреме?

Ол бу сорууну бергенде жолда ат юсюнден Азнауур кычырды:

– Сенми? Правительство бермейми алгъанса эки мингден артыкъ гектар жерни? Правительство эркинлик бермейми халкыны кыйынын ашайса, жалчыланы ёлтюресе, суймегенинги Сибирде чиритип, ырысхыларын а къозу кыйругунча жутаса? Атангы миолкюча, жарлы эллилени къол кыйынларын байлыгынга къошаса?

Бийберт, элгенди да, ауаз чыкъгъан жанына къарады. Азнауурну танымаса да, ол ауазны кеп кере эшитгени эсине тюшдю. Тизилип тургъан атлыланы: Къонакыны, Жижиуну, Махмутну танып, аркъасын сууукъ тин тери басды, керохун юйде кююп келгенине ачыу да этди. Бийберт, эс табып, ауазын тюрлендирмей айтды:

– Старшина, излеп айланган абреклеринг къолунга кеслери тюшюп къалдыла, баям.

Ушкогун анга бурду да, Махмут:

– Алай бир тур, – деди. – Сизни бийлигигиз патчахлык бла бирге бошалгъанды. Тутаргъа, асаргъа да тийишли сенсе. Мени эгечиме, Налжаннга, юй бийчеме этген артыкълыгъыгъызны кечирлик сунма.

– Азрорну къанын, жал хакын, мени миолкююу тэле жашаргъа сюе эсенг, дегенде Азнауур, Бийберт аны ким болганын таныды. Хорбийге къарап, айтды:

– Сибирде турлукъ жылларын бошап келгенине кыагыты бар эсе, сура Хорбий.

Ол сёз мыйысына ётген Къонакъ, атдан тышдю да, ортагъа кирди. Бийбертни бир жанына тыртюп, ол къаты сёлешди:

– Революция патчахны тахтасындан атды. Анга къуллукъ этгенле да къуллукъларындан кыысталгъандыла. Хоргамлыла уа Хорбийни бла Бийбертни аузуна къарап турадыла. Бизни уа, жюйноскан Бийберт, революция эркин этгенди.

Хасан эфенди кесин ортагъа сукъмай болмады:

– Къуран хакъына, революция болгъанлыкъгъа оноуну байладан, бийледен киши сыйырмагъанды, сыйырыргъа къолундан да келлик туюлюдю. Хорбийге уа Нальчикде къуллугъунгу бардырып тур дегенлерине шагъатма. Старшинаны оноун хоргамлылагъа этдирмезлерин билсегиз жамауатха игиди.

Махмут, тёзюму къуруп, тишлерин кыжырыкълатды. Ат юсюнде тургъанлай кычырды:

– Болгъанды, эфенди, халкъны булгъагъанынг. Мында Хорбий оноу этмейди. Сени бла Бийбертни аузуна къарап, ол не айтасыз да, не этеме деп турады. Хорбий сиз экигизни старшинагъызды. Власть, закон, шериат да Хоргамда сиз экигизсиз. Эфенди аллахха, халкъгъа къуллукъ этеме деп, адамланы алдагъанлыкъгъа, кертиси уа ёкюллюкню, къуллукъну да Бийбертге этгенди. Бийбертни, къалгъан бийлени жумшчуларыса. Адамланы уа къуруда алдайса.

Хасан эфенди кюлдю да, адамланы шагъат этип, башын жулургъа кюрешди:

– Сохтала жашлыкъ этип, Шерифатны эшек атха миндиргенлери ючюн манга дертми тутаса, Махмут? Алай эсе, жамауат шагъатды мени анга зараным тиймегенине.

Адамла армау болдула, не айтыргъа билмей къалдыла. Эфенди, ётюрюк айтаса дерге уа бетсиндиле, ичлеринден а налат бердиле: «Ол а дин ахлусу! Къарагъа акъды дегенин кёрмейсе. Этерин этип, сохталарын да къозутуп, жарлы Шерифатны ташла, къазыкъла бла да туюдюртюп, не кюннге жетдиргенди. Дагъыда отдан кериме дейди».

Бай, бий къауумла уа мыйыкъ тыплеринден кюлдюле: «Тютюнде турса да къурум къонмаз, тылюкю акъыллы эфендиге. Анга ушамагъан зат жокъду. Не кир ниетли эсенг да, бизге жарайса. Маржаса, барысын да аузунга жутмасанг» – деселе да, аны эки бетлилизинден жийиргенириклер келди, бир бирлери уа жерге тыкюрдюле. «Биз да андан башха туюлюбюз. Кесибибизге тап тышгенлей этебиз» – дегенле да болдула.

Азнауур, айып эте, башын булгъай сёлешди: – Ай юйюнге, атынг эфендидамы туюлюдю?! Бетинг жокъмуду жамауатны ётюрюкге шагъатха тутаргъа. Сен адамланы бет этерлерин билип айтханса алай.

– Сиз бет этмейсиз да. Аланы уа ётюрюкге бет этмезликлерине шагъатма мен, – деп, чартлады эфенди.

Хажы уа: – Сен къужур терк алышаса тыюнгю. Кесинге таплыкъны излегенде аллахны да сатарыкъса. Турушунглай ётюрюксе, хыйласа,

– деди.

Мурдар улу Къаншау къамасына жабышды да, кёзлерине къан чабып, шытыларын чача, ачы кычырды:

– Ит туманнга юргенлей, неле жаншай турасыз? Абреклесиз, бир тюрлю эволюция сизни эркин этмез. Бегеюллени чакъыр да, тутдур. Терсликлерине жолукъдурсунла.

Мени жаума аллай Алий тепсин! Къыл чайнай, бек кызып аузу от чагъа, сёзлени кьурмачлай, чартлатады:

– Ичигизде жаныгъыз бар эсе, жангыз бирине тийип кёрююз. Болгъанды халкъны, къуш тауукъну ункушлагъанлай, аркъасына тырнакъларыгъызны беклеп тургъаныгъыз. Мурдар Къаншау, эволюцияны угъай, революцияныды. Россейни ишчилери, солдатлары, жарлы эллилери бардыргъандыла аны.

Алийни сёзюн аузуна буштукъ этди Хасан эфенди:

Хо да, аманлыкъ Россейден чыгъар, кафырла ташлатдыла патчахны. Биз муслиманлабыз, гяурла бла къазанлашыр жерибиз жокъду. Тёбен орусла бизни жер хурттакаларыбызны да сыйырыргъа кюрешедиле, сакъ болугъуз дегендиле. Бизни орус бла, революция бла да ишибиз жокъду. Бир бирни билип, къулагъыбызны Тюркге тутаргъа, кёзюбюзню да ары къаратыргъа керекбиз. Муслиман халкъла кеслери бир кырал болсала, барыбызгъа да ол игиди. Тюртдюм сёзлени кююгъуз.

– Мени аузума чапма. Сёлешме къой, – деди Алий. – Патчах орусла, гяур да эди. Да сора сиз, бийле, байла, эфендиле, анга къуллукъ этип, къулакъ артын асыры жалагъандан миялача, жылтыратып нек тургъансыз? Патчах Россейни халкъларыны душманыды, бийлени, жер иелерини жумушчусуду, ол кьурумай тенглик, эркинлик, мамырлыкъ жокъду, эллилеге жерлени берлик туююлдуле деп орусла ишчиле, солдатла айтхандыла ансы, муслиман бийле, байла, эфендиле тынгылауну басадыла, Большевикле уа орус, башха халкъланы бек эсли, бек англы, акъыллы адамларыдыла. Жарлыланы, ишчилени жангы, жарыкъ жашаугъа чыгъарыр ючюн кюрешген адамладыла. Ала биреу башхасыны кыйынын ашамасын, мюлк, ырысхы ишлегенлени болсун дейдиле. Да сора ала нек кафырдыла? Аладан биз нек кери турургъа керекбиз? Бизни жерлерибизни, агъачыбызны орусла угъай, Бийберт, тау бийле сыйыргъансыз.

– Барыбыз да тенг болдукъ – дегенде Хорбий, адамла кюлдуле. Жижиу а бюсюремегенча сёлешди:

– Ай тобарабий, Какой, Чоскур, Оразай да Бийберт бла, Къаншау бла тенгдиле сора?! Аланы къой, сен кесинг окъуна туююлсе ала бла тенг, Хорбий. Бу дуняда къой, ол дуняда да этмейди тенг байны, бийни жарлыгъа Хасан эфенди кеси окъуна.

Азнаур халкъгъа айланып, сёзю шарт салды:

– Старшинаны эллиледен айырыргъа. Ол бири. Экинчиси, эллиледен сыйырылгъан Чаты башын, агъачны артха къайтарыргъа. Болжаллы правительствогъа бир тюк чакълы зат бермезге, оноуна да бой салмазгъа. Къонакъны, мени жерлерибизни, юйлерибизни къайтарыргъа,

мюлкюбюзно, Азнорну жал хакъын, къанын Бийбертге тѣлетирге. Муратдан къалынындан артыкъ алган малын юч жыл алган тѣлюсю бла эгечине берсин. Юсюпню, Асиятны да чакъырып, эллеринде жашаргъа эркин болганларына протокол этдирирге...

Бийбертге аягыны тюбюнде от жанганча, ичин да уу ашаганча кѣрюндю, аууз тымы къуруп, жюреги юзюлюп тюшгенча болду, солууун кысха ала, тѣзюмсюз кычырды:

– Итден туугъан, аланы оноуларын санга ким бергенди? Сени ёкюлгеми тутхандыла? Шериат не болганын билмеймисе? Ол этген оноуну бузаргъа кимни къолундан келликди? Бийберт бла ойнап бир кѣрчю ишинг барлыкъ эсе. Къусма, ийисли аузунгу жап, жанынгы сакъларгъа сюе эсенг.

Бизге аланы айтдырган, тюзлюкню излетдирген революцияды, большевикледиле – деди Жижиу да.

– Революция хорлап, оноу большевиклеге берилсе, ол заманда дау айтырса. Ары дери уа шериат этген оноуну бузаргъа ким жух урса да къан ауузлу болур. Кесигизни тыйыгъыз, – деди Къаншау къамасына жабышханлай.

Къонакъны бет къаны къуруп, къургъакъ эринлерин жалай, башын булгъады. Аны къара мыйыкъларында кюн тыякъла ойнай, бир ючюле, бир жана, жылтырайдыла.

– Бу, ол хатабыз деп болмай, он юч жылны абрекликде айландыргъаныгъыз ичигизге талау болмагъанмыды? Мюлксюз, журтсуз къоюп, не кече, не кюн тынчлыкъ бермей, юйюрсюз, жашаусуз этгенигиз жүреклеригизни къандырмагъанмыды? Къайсыгъыз база эсе да мени сорууларыма жууап этерге, къатыма келсин – деди ол.

Бий къауум, жерге къарап, тынгылайды. Базынып, Къонакъны къатына бири да бармагъандан сора, эфенди Хорбийге къарады. Ол да кѣзлерин Кундушлу башы дуппургъа бурду, ичинден а: «Алай уста, хыр эсенг, кесинг чыкъ, жууап да бер» – деди.

– Нек тынгылайсыз? – деди Азнауур, – Ким тюз, ким терс болганын жамауат сюзсюн.

Хасан эфенди, болмазын кѣрюп, Къонакъны къатына жанлады да, сор не сорлукъ эсенг да деди: – Мен Къуран, шериат тийишли кѣргенни айтырыкъма.

Къонакъ башлады соруп:

– Мени Аллахны, шериатны, законну аллында не терслигим барды? Экинчи сорууум: Къан тѣлеуге юйюмю, жерими, мюлкюмю алгъандан сора да эркин этмей, абрекеде айланырча нек оноу этгенсиз? Башха сорууларым а эллилерими юсюндендиле – дегенлей, Хасан эфенди аны аузуна чапды:

– Кесинги юсюнгден. Сени туюлюдю башхаланы оноулары. Адамла кычырдыла:

– Башхалагъа этилген артыкълыкъгъа жууап берирге къоркъгъанмы этесиз?

– Эфенди къатышмай элде артыкълыкъ болмагъанды.

– Къоркъмаз эдинг да, бирсиле да бурунлары бла суу ичмейдиле. Сора билликле бардыла.

Махмут адамладан тиледи:

– Тохтагъыз, маржа. «Аллахны» келечисини жууабына тынгылайыкъ.

– Охо, Махмут, Аллахны келечиси болгъандан уллу сыйсызлыкъ келмесин манга. Сен масхарагъанлыкъгъа, халкъ кеси билир. Сени терсликлеринг, Къонакъ, юч адамны ёлтюрнгенингди. Абрекге уа кесинг тутуллугъунгу билип чыкъгъанса. Не ючюн тутуллукъ эдинг? Халкъны терсине бургъанынг, оноучулагъа бой салмагъанынг ючюн. Толу жууап бердимми?

– Угъай, – деди Къонакъ. – Мен сени ёлтюрюрге чапсам, сен тынгылапмы турлукъса?

Санга кесими ёлтюртмей, сени жанынгы алсам игиди манга уа. Алай тюз болур?

Къонакъ кюлдю, эфенди уа эрнин къапды.

– Сау бол да къал. Сен кесинги сакъларгъа керек эдинг. Мен да Думалада, кезде ёлтюрнгенлеримден кесими сакълагъанма. Биринчи ёлтюрнгеними уа Бийберт бла бирге этген ишимди.

Бийберт отдан кёлек кийди, кёзлери орунларындан чартларыкъча, огъурсуз жана, тегерек айландыла.

– Бийбертни атын сагъынма. Къан ауузлу этерме. Кесинги мурдарлыкъ ишлеринге мени къошма – деп Къонакъны юсюне жанды.

Къонакъ сабыр, тынгылы сёлешди:

– Сен унутхан эсенг мен сени эсинге салайым. – Бийберт сёлеширге аузун ачханда, Къонакъ унамады. – Тамамды. Къуру да адамланы ауузларына кирит салып тургъанынг. Бизни да сёлешме къой. Къарындашынгдан туугъанны молкюн, жерин алып ючюн манга ушкогунгу, патронла да берип, Нальчикден къайтыр кюнюнде, биргенге таргъа алып баргъанынг, къалайдан атарыгъымы кёргюзтюп, биргеме тургъан сен туююлмю эдинг?

– Хорбий, юйюнг къурумагъан эсе, мындан кеп муну юрдюрме, – деп къычырды биягъы Бийберт. Хасан эфенди бла Къаншаудан къалгъанла бары да Къонакъ жанлы болдула, андан ары айтырын тиледиле. Мурдар улу Къаншау а къамасын да чыгъарып, кесин Къонакъгъа тартдырды, Азнауур, Жижиу, Махмут да, къамаларын къынларындан сууруп, Къаншауну жан жанындан алдыла.

– Мен, – деди Къонакъ, – Бийберт байыкъсын да ол аны тюбюн жыйсын да деп ёлтюрмегенем аны. Аллах, жамауат да шагъат болсунла, бир насыпсыз къарауаш къызгъа аны этген артыкълыгъын кечиндиралмагъандан ёлтюрнген эдим. Кесине тап тюшгенде Бийберт мени эсима салып ол ишни, ким ёлтюрнгенин а букъдуруп къойгъаны нени кёргюзтеди? Сюд экибизге да бирча къараргъа тюшеригин билип, ол ачыкъ болса, аны ырысхысы да Бийбертни кесине жетмезин ангылагъанды. Аны себепли терслик менде угъай, Бийбертдеди.

Жамауат сейир этди, Бийбертге терс къарады, жууукълары уа са-

гышларында: «Бизге этеринг да ол болур. Ортабайны кьанын анга жаны ауругьандан текдюртмегенди. Кесине алып, кьалганларыбызгьа уа кьашыкь жугьунда кьргюзтмегенди» – дедиле. Кьонакьдан эшитгенлери адамланы кёллерине кеп затны тюшюрдюле, кезлеринде окьлары болса, бары да Бийбертни илишаннга саллыкьгьа ушай эдиле.

– Элни, эфенди, сенден, Бийбертден, Кьаншаудан бек ким бузады? Элни жерин сыйыртхан кимди? Бийберт. Жалчысын жойган, аны хакьын ашаган а? Бийберт. Сюйгенлени биригирге кьоймаган? Бийберт. Харам ишлени жюрютген? Бийберт. Санап турсакь ол ишлени ахыры жокьду. Хасан эфенди уа? – Эфендини башы имбашларына кирди, башын кетюрмеди. – Бийбертни аман ишлерин жулган, анга муратына жетерча жол ишлеген, Аллахны аты бла аны ариулагьан, хант кьангасында сыйлы юлюшно ашаган, халкьны уа алдап жашаган «мёлек» кимди? Хасан эфенди.

Кьонакьны ол сезюне адамла кюдюле. Алий Хажиге кьарады да, ол башын «ыразыма» деп, ёрге бла энишге билир-билмез кьымылдатханын эследи. Ол да дауун таукел башлады:

– Эфендини Сайхатны ёлюгон кьабырлада асыратыргьа кьоймагьаны Асиятха, Муратха, Юсюпге, Махмутха этген шерият сюдю, Налжаннга этген некаяхы, Шерифатны жояргьа этген аманлыкь иши, Зухурагьа этгени...

– Зухураны кьарындашы кьычырды да, Алийни сезюн аузундан адды:

– Зухураны ёкюлю сен туйюлсе. Аны атын сагьынма, кесигизге да кьошма.

– Жаныгьызгьа ыразылай. Аны Махмутха атаргьа кюрешгени ючюн сагьынама. Ол болмаса да жетерикдиле эфендини ким болгьанын ачыкьлар юлгюле. Бюгон халкьны аллында айтып кьояйыкь. Тамбладан башлап, Чаты башы, сыйырылган агьач халкьныды. Биз кесиби сыйырмасакь харамгьа юйреннгенле аланы бизге кьайтарлыкь туйюлдюле.

– Жер, агьач керек эди желбыдырлагьа – деп, ачуланды Кьаншау,

– Керекди. Биз желбыдырла эсек, сен а, бий кьауум да харам кьан быдырласыз, мурдарласыз, – деди Кьасай да. – Хажы тынгылап турду да, адамланы сабырландыра, бир-эки сёз айтыргьа таукелленди:

– Халкьны ачыуу тюпсюз тенгизди, кьыйынлыгьы тауладан уллуду, жашауу кьарангы кечеди. Халкьгьа тюз жолну кьргюзтгенле большевикледиле. Бар ырысхы да халкьны кьолу бла, тери бла жыйылады. Жер, жерден чыкьган магьданла, аланы ишлеген заводла, агьачла халкьны болургьа керекдиле, деп, бизге не этерибизни айта турадыла эсли адамла. Андан тышында оноуну да халкь этерге, оноучула да жарлыладан, ишчиледен болургьа тийишлидиле дей эселе, ол да бек тюз оноуду. Да сора хоргамлыла да кеси оноуларын кеслери этсинле.

Аны ол сезюне жамауат кьарсла бла тюбеди. Кьуллукьчугьа Алийни айырыргьа дегенде, бийле бек кьаты сюелдиле. Ала сизден, бизден да болмасын да, бир жанына да кьатышмаган адамны айы-

райыкъ деп тохтадыла,

Жыйылыуда эл ачыкъ экиге бёлнюдю, эки ыз, эки тюрюлю оюм бютюн да жютюге кетди, арада чюйрелик да теренден терен бола барады. Ол уллу чыранланы киши тюбюн кёралмазлыкь, киралгъан да эталмазлыкь бугъейлерине ушайды. Бир бирге хорлатмазгъа, бюкдюрмезге, жоллары кеслерине табынлай ишлерге кюрешедиле.

Бий къауум кеси тапхырларындан Жаубар улу Биймырзаны старшинагъа тийишли кёргенде эллилени бек къарангылары, алыкьына башларына келликни оюмлай билмеген орта къолайлары болгъанла анга угъай демедиле. Жарлы, эсли эллиле уа: «Къоянны тюлкюге алышханлай этесиз. Ол болмазлыкь затды» деп, чык салдыла. Алийни ачыуу бурнуна чапды:

– Хорбий бир арада халкъ айтханнга тынгылай эди, ачы тилли да туююлдю. Жаубар улу уа къайын атам, Хасан эфенди не айтады да, не этеме деп турур. Сарымсах, сохан да аузунгу, ичинги да кюйдюредиле. Жаубар улудан эсе Хажини эшегин салыгъыз.

Биймырза чамланды: – Эшекге уа сен тенг бол. Кесинги салсаламы сую эдинг? Биз тура сизге къуллукь жетмейди. Манга уа башым тынчынлай турса игиди. Сизни бокьсурагъаныгъыздан кери болурма.

Махмут, адамла гузаба этгенде, ушкокну кёкге тутуп атдырды. Халкъ шошайды. Ол а ат юсюнден сёлешди:

– Аузунгдан чыкьгъан сёзге кёре болур акьылынг да. Сен къуллукьчусу болгъан эл тюп болур. Мени уа оюмум былайды...

– Сени оюмунг, акьылынг да кесинге жетмейдиле, кимни юйретирик сунаса? – деди Къаншау.

Махмут а анга терс къарады да, ушкогун да анга буруп, айтырыгъын андан ары бардырды:

– Сёзюмю бёлдюрсенг къаплап къоярма, къутургъан бёрю. Хорбийни старшинада къоюп, халкъгъа жараулу ишлетирге. Терс ишин кёргенлей, жамауат оноун этсин. Анга оноу кенгешчиге у а Алийни, Хажини, Гопайны айырсакъ болур дейме.

Бий къауум чамланды, бир бирге ал къоймай къычырдыла. Киши аланы сёзлерин ангыламады. Къаяланы зынгырдата, Къонакъ къатыкъаты айтды:

– Сиз, жюйюсханла, кесигиз айтхан болмаса, жамауатны сёзюне къулакь салмайсыз. Ит туманнга юргенлей, юре туругъуз деп, кёлюгюзге не келсе, аны этесиз. Патчахха базынып, аны этек тюбюне къысылып, жер, кёк, кюн, хауа, суу, адам, ырысхы да дунягъа бизни ючюн жаратылгъандыла деп тургъансыз. Жерлени кесигизге кереклисинден эсе, жюз кере артыкъ алып, агъачда адамгъа отун этерге къоймай, суу, хауа эркинлигин да бермей жашагъансыз.

Былай нек болады дегенни тутмакъгъа салгъансыз. Жал хакьымы бер дегенни ёлтюргенсиз. Къарауашларыгъыз сиз айтханны этип, сизни бла тос жюрюмеселе, аякъ тюп болмасала, амандан жойгъансыз. Халкъны къол къыйыны бла байыкъгъансыз. Сиз этмеген аман иш жокьду. Аланы барын да сизге этдирген, кечирген патчах къуруду. Сизни уа

энтда да бийлик этип туругъамыды муратыгъыз?..

Бийле чанк-чанк этип башладыла: – Мындан ары да минг-минг жылланы бийлик этерикбиз. Атангы аман кёзюне жолугъайыкъ.

– Кьолунгдан келсе, сен да болур эдинг бий.

– Эшек ишлер ат ашар!

– Дауунгу бийни, кьулу жаратхан Аллахха айт.

– Желбыдырлагъа тенглик керекди. Алай бир туругъуз!

Махмут биягъы ушокк бла кёкге юч кере атып, адамланы кычырыкъларын тохтатды да:

– Кьонакъны керти сёзлери кёлюгюзгеми тиеди, харамла? Былагъа сёз кьоратхандан хайыр жокъду – деди.

– Мен акъыл этгенден, – деди Кьонакъ, – бюгюнден ары бий кьулукъчуну оноуна кеси кыйыны бла жашагъан бир элли кьарарыкъ туююлдо. Элни оноун элли адамлары этер. Агъач битеу элни мюлюкюдо, Чаты башы да элни жериди. Шагъат болуп кьалыгъыз, адамла. Бюгюнден ары кьыралда шарт власт орналмай, тардан энишге бир бийни, байны чыгъармазыбызгъа. Тёрт айны ичинде Бийберт манга, Муратха, Азнаургъа, Азноргъа, кьалгъанлагъа берлигин да толусунлай тэлемере, ырысхысындан кьуру кьоярма

Жанын жети кьатлы кьобюрге сакъласа да, ажалы мени кьолумдан болур.

Эринлеринги чайнама. Ой, мени аузума кирит салыргъа сен кьалай термилесе, Бийберт.

– Термилеме. Алай бош угъай, бек термилеме! – деп, кычырды ол да. Кьонакъ сёзюн бошай айтды: – Биз айтдыкъ, сиз эшитдигиз. Эркиник, тенглик ючюн халкъны кюреши энди башланады. Сёз, сиз бизними, биз сизними хорлайбыз деп, аны юсюнден барады. Биз ахыр урушха барыргъа, азатлыкъ ючюн жан берирге, кьан тегерге хазырбыз.

Бий кьауум! Эшитип кьал: бюгюнден башлап элге зараныгъыз жетсе, артыкълыкъ этсегиз, исси кьабарсыз. Жанларым, эллилерим! Барыгъыз юйюгюзге, жарыллыгъыгъызгъа жарагъыз. Энди бийле бла кенгешни Хасан эфенди бардырсын. Сау кьалыгъыз. Биз а тарны сакъларбыз.

Ол сёз бла Кьонакъ атына минди да, тёртнсю да тар таба, атланы тёрткюллетип кетдиле. Алайдагъы адамла уа, не айтыргъа да билмей, иги кесек заманны сархош болуп турдула. Кьонакълары элден иги да узайгъанда Бийбертни кьаны бузулуп, ачюдан бети, кёзлери да кызардыла. Бары да эшитирча, ол огъурсуз, сууукъ ауаз бла сёлешди:

– Кьутургъанса Кьонакъ. Бийберт сенден кючлюледен да кьутулгъанды, сенден, хоргамлыладан да башы тынчайыр. Озгъаннга озар. Хорбий, бегеуюллени айландырып, жыйыллыкъ затланы кьолгъа эт. Сенден оноуну сыйырлыкъ алыкына туумагъанды.

– Ол эркиникни санга береме, – деди Хорбий да Бийбертге.

– Кёрмейсе бу телини! Ол дегенинг неди?

– Бийберт, эшитгенинг. Кимни сюйсенг, аны старшинагъа сал. Эл бла жау болургъа сукъланып турмайма. Ол сёз бла Хорбий правленни ачхычларын Бийбертни юсюне атып, юйюне кетди.

Бийберт старшина бол дегенле унамадыла. Ол киесую Къаншаугъа:

– Ма ачхычланы ал да, правленни ач. Старшинаны къуллугъун толтуруп башла.

– Бийберт кесине къуллукъчу айырды. Биз а неге турабыз былайда? Ишибиз, кючюбюз жокъ. Кетдик, – дедиле эллиле да.

Халкъ чачылып башлагъанда, Мурдар улу Къаншау кычырды:

– Юлеригизге чапдырмай, подутланы келтирип беригиз. Болжалы юч кюндю.

Эллиле уа сагъышлыдыла. Жекбаш Къаншау алагъа тынчылыкъ бермез, элде къыйынлыкъ бютюн да уллугъа кетер деп къоркъадыла. Эллиле кетгенден сора Бийберт бий, бай къауумну правленнге жыйды да, кенгешни башлады.

– Къаншау не айтса да этигиз. Сиз терсине тартсагъыз, халкъ бютюн да бузулур. Жазып, Нальчикге адам иймей амал жокъду. Ол итлени тутарча, элден подутланы жыярча кюч жиберсинле, – дегенде Бийберт, Абдурахман тардан Къонакълары бийледен адам жибермезлерин эсине салды. Бары да сагъышха къалгъанда Хасан эфенди кюлдю:

– Ийманыгъызны уа жыйгъанды Къонакъ. Жазыгъыз. Мен элтирме. Къагъытны тамбладан кеч къоймай элтирге кереклисин Бийберт къаты айтды. Эфенди уа анга былай жууаплады:

– Мен баргъан ишими къурамай къайтмаучума. Аны ючюн жарыма. Тамбла ингирим Нальчикде болур. Мен къайтхынчы Къаншау ишни бузуп турмасы. Ол салам жанганлай, къабынып къалады. Эл айырмагъан стар–шинагъа киши бой салмазгъа боллукъду. Къаншау а къамичиге, къамагъа узалыргъа ёчдю. Мен андан не оноу бла къайтырыма къара.

* * *

Округну Граждан толтуруучу комитетине жазгъан къагъытларында аскер кюч жиберирлерин, абадан къуллукъчу келирин, элни жыйып, старшина айыртырын да тилей эдиле. Малкъарукъ бийге Бийберт чиммакъ акъ чепкен, башлыкъ, алтын суу ичирилген кюмюш къама, белибау, жарагъан анди жамычы, он тюмен кюмюш ахча жиберирге айтды.

Хасан эфенди базындырса да, Бийберт къагъыт жиберген жерлерине табылырына ышанмай эди. Бийбертни эсинде: «Эфендиге хоргамлыла ийнанмайдыла. Нек? Нек болуб а, ол не заманда да манга, бийлеге табын этеди. Хажы анга обур, фитначы, хыйлачы деп керти айтады. Бу жол а Хасан эфенди ызын, мен да ичлеринде болуп, кишиге тапдырмаз деп келеди кёлюме.. Къайсы жол бла, не заманда атланырыгъын битеу барыбыздан да букъдурады. Эсине не тюшгенди кесини да?»

Кече Хасан къызы Къарачахча къагъытны дууача ючгюл бюклетдирди да, ариу акъ кисейге чулгъатды, сахтиян бла да ташлатды. Эфенди аны чилле тартма бла бойнуна такъды да, тышындан къара къауракъ къапталын кийди. Сахтиян меслерин тешди да ышымла, туууз салам бла къарагъа боялгъан гён чарыкъларын кийди.

Саргылдым эски чепкенин излетип, букьусун кьакьдырды. Андан сора юсюне эски жамычысын кьаплады, бойнуна да кьара башлыкьны атды да, чырпа бёркюн алды. Аны башына кийгенде, ол Хасан эфендиди деп, кишини келюне келлик тьуйюл эди.

Правленни кьарт алашасына минип, жолгъа атланьрдан алгъа ол юйдегилерине аманат этди: – Мени сорганнга Усхурда дууагъа кетгенди дегиз.

Бийберт Малкьарукь бийге ийген саугьаланы багьалыкьларын киши билмезча, ишекли да болмазча, кеси жанына да кьоркьуулукь тьошмезча, жашырыргъа кьорешди. Ол аланы эски кийиз бла, аны тышыннан ийленнген кьой териле бла чулгъап, атны кьанжыгьасына байлады. Азыкьчыкь, айранчыкь да алып, Чегем тарына аугъан ыфчык бла танг атаргъа Думалагъа жетди, Андан Уллу элге энип, аны аягьында атын отлата, жолоучу нёгерле чыкьмазламы деп сакьлайды.

Адамла иги жайылмагьандыла. Жолгъа чыгьарыкьла уа атлангандыла. Жаш адамланы озма кьоюп, Хасан эфенди кеси кибик орта жашаулу не да кьартыракь жолоучула чыкьмазламы деп кьарайды. Кеси излегенча, нёгерлени келе тургьанларын кёргенлей, эфенди жолгъа чыкьды да, алашагъа минди.

– Жол болсун, аланла! Аллыгьыз кьайрыды? – деп сорду Хасан.

– Сау бол, Нальчикге. Базар эталсакь деп чыкьгьанбыз. Сен а кьайры ахшы сагьатхаса? Кесинг да кьайсы элденсе?

– Мен а Булунгуда эгечиме кьонакьгъа келгенем. Кесим а Шауген Кьабакь башынданма, – деп, Хасан эфенди ким болгьанын, элин букьдурду. Жол нёгерсиз тарда эригип бараса, жол да тауусула билмейди, Жолоучула хапар айта, жолда ат аякь тауушланы таула, кьаяла кьайтара Акь Топуракьдан оздула да, кюн тыякьла жарытмагьан таргъа жете башладыла. Чырпылы тёшле, жалан кьаяла, башларында жел ойнай таула, ауузну битеп кьояргъа итиннгенча, онг, сол жанындан да бирге жууукьлаша, тардан таргъа кьысып, кёкге учарыкьча, бийикден бийикге кете барадыла. Жолчукь да, жилин сюркелгенлей, кьыланч-кьыланч айлана, ауузну теренине энишгеден энишге кире, тарда тас болады. Черек да шууулдагьанлай, тамычыларын жан жанына чача, ташланы, кьаяланы «терлете», аллын тыяргъа сюелген ташланы башлары бла секире, кьулделери уа кёмюк эте, баш энишге мыллык атады. Тар да мылыды, мугут ийислиди, сууукь аязы уа тау кьабыргьалада, башлада нарат, артиш тереклени шууулдатады, жолоучулары сууукьсуратады, черек да жолоучулары ауузларындан чыкьгьан тауушларын жута, бир бирге сёзлерин да хазна эшитдирмейди. Атла уа асламына черекни ичи бла бара, сууну кьыйырына чыгьаргъа тартына, акьырын атлайдыла.

Огъары суу аузуна жетгенде кьаяла, таула, кьабыргьаларындан кьысып, эзип кьоярыкьча, тарны ал, арт жанында бегитип, кёкню да жабып, кеслерине жесир этерикча, адамланы кьуршалагьандыла. Чегем чучхуру уа шыр-шыр эте, ууакь себелей, кьаяны эрнинден ун машокну кьакьгьан кибик, не да эрттенликде туманчыкь кете, кесин кьаялагъа жакьгьанча, кёзге илинмез миллион, миллиард тамычыкьларыны

кюн тыякълада Тейри кылычы кезлени къаматады. Аны кеп тюрлю бояулары бир тюрлю нюр жана, тарны жарытадыла, адамланы эслерин да бийлейдиле. Табийгъатны тамашалыгъы, сейирлиги, алапат ариулугъу, кючлююгу адамланы келлерин кетюреди, санларына тирилик береди.

* * *

Хушто Сыртда атларын солутуп, кеслери да ауузланып, жолоучула алай атландыла. Чёжек Къабакъда да тохтамай, ашхам бола Кечиуден ётдюле да, Шауген Къабакъ башына жетдиле, къонакъбайлагъа юлешиндиле. Танг иги да атхынчы Хасан эфенди юс кийимлерин алышындырып, азыкъ да ашамай Нальчикге тебиреди. Ары жетгенлей харчевнагъа барды да атын тынчайтды, кеси да суйгенича, азыкъ ашап, къарнын, мыйыгъын-сакъалын да сылай, хош кёл болду, жюрегине ырахатлыкъ келди.

Анда жамычыны ачып, аны ичине сайлап чепкенни, башлыкъны, белибауну, къаманы да салды да, эфенди Малкъарукъ бийни юйюне атланды. Эшикге чыгъардан алгъа Бийберт ийген ахчадан беш тюменин башха хуржунуна салды, къызыл песин да бир жанлыракъ кийди, дууача бюкленген къагъытны тюзетип, къаптал хуржунуна салды. Бийни юйюнде табып къууанды, саламлашып, бир кесек тургъанлай, Хасан эфенди келтиргенлерин ачды да, сёзюн жумушакъ, жырларгъа тартханча, ариу ауаз бла башлады:

– Сени уллулугъунг, хурметли бий! Бу анди жамычыны, акъ чепкенни, акъ башлыкъны, белибауну, къаманы, бу беш тюмен кюмюш ахчаны да санга Къанбермез улу Бийберт ийгенди. Кеси да соруп, салам айтдыргъанды. Саулукълу, тынч, ырахат тургъаныгъызны билирге сюеди,

Малкъарукъ бийни бетсиз кёксюдюм кезлери, гырхы бети да жарыдыла.

– Сау болсун! Бизни намысыбызны кетюргенден уллу къыйынлыкъ кёрмесин. Кеси уа сау-саламат, бу тюрлениуле да кёлюн чёкдюрмей, къылыч кибиклей турамыды? – деп сорду.

– Тюрлениуле уа, – деди эфенди, – бирибизни да къоркъутмагъанды. Алай, барыбызны да тынчайтмагъанла бардыла.

– Кимледиле? Эллилеми?

– Угъай. Абрекле. Шабаз улу Къонакъ, Къурман улу Махмут, Хасан улу Жижиу, Даучу улу Азнауур, Азнауур Сибирде эди, къачып келген болур дейме. Абрекле бла айланады.

Аланы туталмаймыдыла бийле? Абрекледен бийле кепдюле да, – дегенде, Хасан эфенди башын булгъады:

– Базынып, киши ызларындан болмайды. Эллиле да ала жанлы болуп къалырчады хал.

Хасан эфенди келтирген къагъытын кёргюзтдю бийге, не айтырыкъ болур дегенча, анга соруулу къарады. Бий юй тюрюнде ары-бери айлана кетип, эфендини аллында тохтады да, акъырын сёлешди:

– Аллай хал къуру сизде сунмагъыз, Къабартыда, битеу да тау

элледе да тынчлыкъ жокъду. Полиция, жандарма кючле жетишмейдиле. Аскерле уа урушда. Былайда бийле, байла, дин ахлулары биригип сюелмеселе, иш хазна туююдю. Большевиклени юслеринден аман хапарланы уа сени кибикле жаяргъа керекдиле. Намаз этгенде, ууаз бергенде, жума намазгъа жыйылганда, ёлгенлеге дууа этдиргенде.

Сизни къагъытыгъызны округну Граждан толтуруучу комитетине мен берирме. Къолдан келгенича болушурча этерме. Подутланы эндиге дери да жыйып, жибермей турасыз. Аны ючюн урушурукъдула.

– Аллахны сюйген къулу, старшина жокъ, бир инсан жукъ берирге унамайды. Къарыусузла да кёпдюле Киши адам сёзюн эшитмейди. Эл башсызды.

– Угъай, эфенди. Эллиле бла ишлей билгенле бардыла ансы, бары да къоркъмай бирча алай сюелялмаз эдиле. Эфенди тирилди. Хажи бла Алий эсине тюшдю да, экисин да аманлап башлады:

– Аны уа керти айтаса. Бизде Хажи деп бир темирчи къарт барды да ол не къуралган ишни да оюп къояды. Алий а, Алий! Аны аузу сакъал жюлюучю жюлгючден жютюдю. Япон урушдан къайтханлы сёз жутмайдды. Не тюрлю оноугъа да къажар сюеледи. Дайым чюйресинден тутадды. Ол экиси элден къурусала, бирсилеге кючюбюз къарырыкъды, сёзюбюз да ётерикди.

Терен кючсюнюп, бий аны жууабына бюсюремей айтды:

– Къарт темирчи бла солдат бизден кючлюдю дерге уялыгъыз. Бийле, байла, бегеюлле, эфендиле. Саначыгъыз, ненчасыз. Сёзню созуп турмайыкъ. Бирге жыйылып, онолашыгъыз, биригигиз, сауутланыгъыз. Биз да болушурбуз.

– Мен, – деди эфенди, – бери Чегем бойну бла келгенме. Абрекле тардан энишге бир бийни, байны чыгъармазгъа айтып, сакълап турадыла.

– Бери келирге жол тапдынг да? Излесегиз, тёрт абрекни жокъ этерге бла эки адамны тунчукъдуруп амал да табарыкъсыз. Мен айтхандан оюм этигиз. Сёзню аны бла бошайыкъ.

Малкъарукъ бий эфендиге суусап ичерми эдинг, деп окъуна ёзденлик этмедди. Андан айырылгъандан сора Хасан эфендини бийни этгени мыйысына ётдю. Ичинден анга урушду, аман да айтды:

«Къуру къурукъ. Жалямич. Нечик иги этдим беш тюменни кесиме кюйгъанымы. Саугъала да алып анга, жолсуз жолла бла келген, тели туююлмеми мен? Келип, хоргамлыла бла бир сёлешип кёрчю. Аланы кюйсюз бетлерине къарасанг, алай жырламазса. Хажи уа санга жау гулмак туююдю, аузунга атханлай жутуп къояргъа. Аны башы тамагъында къалыр. Алий а? Ууучунга жыйып эзерча, штоку сунма. Ол чыгъаналары бла къаты жабышмакъ терекди. Бёрю агъачха ушайды. Анга тийген балта зынг-зынг эте, артха чартларыкъды. Кеслери мында бийлик этип, тынч олтуруп, кёп ултха келтиригиз, подутланы да жыйыгъыз, халкъны да кишенлегиз деп тургъан болмаса, зат къайгъылы туююдюле. «Алай да, былай да этигиз, оюмлагъыз, тутугъуз». Аны айтхан тынчды. Бийлене кёзлери жут болмай ким кёргенди. Манга бир аякъ айран ич демеген

кыызгъанч. Бий болуб а ол. Арыкъдан къата турады, къатып къалыкъ!»

Ичинден не кѣп жаншаса да Хасан эфенди, кѣлюн чѣкдюралмады. Орамлада айлана кетип, Хасан эфенди базаргъа барды. Будаи ун, тѣй алыргъа таукелленди. Харчевнада атына жерин салып, кийимлерин да алышындырып, базаргъа барды да, базарлыгъын этип, Нальчик башына атланды. Кече анда къалып, эрттен бла агъач ара бла тебиреди.

* * *

Эфенди къагъытны алып кетгенде, ол Уллу Элге жетген заманда хормамлыла уа эшекле, ѳгюзле бла да агъачха отун этерге, журтха жараулу агъач алыргъа кетген эдиле. Бегеуолле алларын тыяргъа кюрешгенликге алагъа тынгылагъан адам болмады. Эллиле отун этип, агъач алып келгенде ушкочла, къамала бла алларын тыйып, отунун, агъачын да правлен аллына элтигиз деп тохтагъанларында Къаншау бла Бийберт, сора бегеуолле, орамла отун жюклю эшекледен бла томуроула жюкленген арбаладан, узун, хырыклагъа жараулу агъачла тартхан ѳгюзледен толдула, киши правлен аллына бурулургъа унамай тургъанлай, Алий жетди да:

– Улоуланы алларын нек тыйып турасыз? Жолну бошатыгъыз – деди. Адамла уа анга бегеуолле, Къаншау, Бийберт отунун, агъачын да правлен аллына къайтартабыз деп иймей тургъанларын айтханда, Алий чамланды.

– Балталарыгъыз бла былай келчигиз. Кѣрюшейик. – Бары да жыйылып Алийни жан-жанындан сюелдиле.

– Балтала бла уругъа хазыр болугъуз. Мени ызымдан келигиз. Алий айтханлай этип, жолну сакълагъанланы алларына бардыла. Бегеуоллени, Къаншауну, Бийбертни алларында тохтамадыла эллиле да.

Кетигиз жолдан, – деди Алий. – Ариулукъ бла бошламасагъыз, ачылыкъ чыгъар.

– Эл санга оноугъа къалмагъанды. Уруп къаплап къоярма, эшек – деди Къаншау.

– Олмуду айтырыгъынг?

– Олду, къарабауур.

– Жамауат, эшитдингми?

– Эшитдик.

– Шагъатсыз да?

– Шагъатбыз.

– Мурдар улу, Къанбермез улу, жиберемисиз?

– Жиберлик тѣйюлбюз.

– Не ючюн?

– Агъач бийлениди. Аладан аны сыйырыргъа эркинлигигиз жокъду.

Бизге эркинликни революция, жамауат бергендиле.

– Биз революциягъа, жамауатха да бойсунмайбыз. Бий бийди, къул

кьулду. Сыйыгъызны, эркинлигигизни да билигиз деп, Бийберт кьамагъа жабышды,

– Ахыр жуабыгъыз олмуду?

– Олду. Къусма, – деп, Мурдар улу ушкокну Алийге буруп, атаргъа тебирегенлей, балта бла уруп ушкокну терсине атдырды, кьолундан да чартлатды. Ол экиси жагъалаша тургъанлай, Бийберт кьама бла Алийге чапханда, Гопай аягъын чалдишдирип, Бийбертни жерге кьаплады, кьолунда кьамасын сермеди, Алийге болушлукъгъа Сахай да чапды. Бегеюлlege Бийберт бла Къаншау: – Атыгъыз да кьырыгъыз, – деп, кьычыргъанлыкъгъа, аланы ушокларын да эллиле сыйырып, кеслерин да мюйюшге тыйып, балтала бла юслерине сюелдиле,

Бийберт хунадан таш сермеп, Гопайны имбашына урду. Гопай да аны балта бла жансюегине жетдирди. Ачытса да, артыкъ хаталы жара салмады. Алий а кьолунда чынды бла Мурдар улун, кьайиш таууш этдирип, аямай туюеди. Хорбий арагъа кирди да, экисин да аманны кебинден айырды, Къаншауну мангълайындан кьан барады, Сахай да башындан тутханда бармакъларыны арасы бла кьан агъа башлады. Ала туююше туруп, тиширыула бла сабийле, кьой бла кьозу жибергенча, кьычырыкъдан ала, улоуланы юслерине элтип кетдиле.

Бир бирлери бла сермеше кетгенде Кьоналий мужура бла Токъмакъ улу Харунну кьарнына уруп, солуу алдырмай ёлтюрдю. Аны кёрген Токъмакъ улу Хаким балта бла Къанбермез улу Кьоналийни башына жетдирди да мыйысын чачды. Эки ёлюк да бир жерде сойланып, дунягъа ахыр кёз кьарамлары ёчюле, мутхуз болуп, кёз кьаралары сын кьатхандыла, кьарангы урулагъа ушап кьалгъандыла. Алайда адамла жалыныуну, кечгинлик тилеуню, ачымакълыкъны эслеп, элгенедиле, жилимакъларын сыйпай, бир жанына кетедиле. Хаким да, тёрт саны бошайып, хайран, тюнъюлююлю бет алып, таш юсюне чёгюп, адам сёзюн ангыламай турады. Кьычырыкъ, хахай ауазла уа тегерекге кьуугъун жая, таулада зынгырдайдыла, адам сёзю уа ангылашынмайды.

Бийбертни, Къаншауну да юслерине айланып, эллиле ачы-ачы сёлешдиле:

– Ёлюрбюз деп сиз кьоркьугъуз. Биз а жашаубузгъа сукъланмайбыз.

– Аланы ёлтюрюп, юлерин, мюлклерин да от юлюшлю этерге керекди.

– Юйюрлерин элден думп этерге, эл-элледе башлары тыяныр жер тапмаз чекге жетдирмей амал жокъду.

– Эки мурдар бу насыпсызланы жойдурдула.

– Айрылыкъдан, халкыгъа кьажалукъдан ачылыкъ чыкьды. Къанлары бла жуусунла зорлукъларын мурдарла.

– Неге сёз кьората турабыз. Быланы да жоюп, юлерини да ташын ташда кьоймай чачаргъа дегенлей, кьайсы эсе да, адамланы кими Бийбертге бла Къаншаугъа, башхалары да аланы юлерин бузаргъа, кюйдюрюрге чапдыла.

Кенгден окъуна Хажини ауазы чыкьды: – Тохтагъыз. Сабырлыкъны

унутмагъыз.

Адамла арсар болдула. Хажи уа жетди да сорду:

– Неге къутургъансыз? Бу не ишигизди? Ёртен бла ойнау ишден туююлдо.

Болгъан шни айтханларында: – Мурдар улуну жетген жери къаугъалы болмай ким кѳргенди. Бийберт тыяргъа суйсе, аны юсгюрмез эди. Ачылыкъ жетер деп оюламай, эл бла жау болгъанны акъылы бармыды дейсиз? Жокъду. Хорбий, айт не оноу болсун?

– Хар ким юйюне барсын, Хажи. Энди туююшню ким башласа да, аны оноун жамауат этер. Бийберт, Къаншау да «жигитликлерине» къууансынла. Эл бузгъанлагъа оноу жетсе жияу келир. Ёлгенлени да юйлерине элтсинле. Бийберт бла Къаншау Хорбийге къычырдыла:

– Сен Къанбермезладан эсенг, Къоналийни къанын ал Токъмакъладан.

– Къоналий Токъмакъ улу Харунну ёлтюрвени ючюн кеси къан тѳлегенди. Арада даулукъ къалмагъанды, – деди Хорбий да.

– Бир бий ючюн, – деди Бийберт, – эки къара киши ёлюрге керекди.

Хажи анга тѳзмеди: Болгъанды халкъны булгъагъанынг. Жанла бары да тенгдиле Аллахны аллында. Къара кишилени къол къыйынлары этгендиле сени залим кѳллю. Ёлюрге сие эсенг, сени бла киеуюнго жиберсинле да, чабыгъыз халкъгъа. Кѳрюрсе ол заманда кюнчонг, тилинг да неге жетдиргенин. Жиберигиз. Къолларыгъыз бошландыла, чабыгъыз эллилеге. Угъай, кесигизни тыйдырмай эдигиз да. Къоркъдугъузму?

Къаншау чамланды, кесин тыялмай къычырды:

– Барысы ючюн да сени ёлтюрюрге керекди. Сени жайылгъанды бу элге ууунг.

– Кѳрюнюп турады кимни ууу жайылгъаны. Мен болмасам, энтда да адамла жоюлур эдиле. Юйюгнозню мурдор ташы да къалмаз эди, кесигиз да жоюлур эдигиз. Къара халкъ кюч жыяргъа, азатлыкъ ючюн сенляйла бла сермеширге кесин хазырларгъа керекди ансы, аз затчыкъла ючюн къарыуун къоратуу, адамларын жойдуруу сыйлы ишине хата келтирликди. Сизни кибикле халкъгъа ёлюм къыяманы сынатыргъа не кючлерин да аямайдыла. Эндиге дери кѳз жашларыбыз бла гыржыныбызны ашагъанлыкъгъа, эркинликни Кюню жюреклерибизни жылытыр, аланы бузун эритир деп умут этебиз, Алайды да, бизге ёлюм къыяма керекмейди. Халкъны тарлыкъны, зорлукъну къыямасында жашатханыгъыз кѳлюгюзге ётмеймиди? Кюнден кюннге эсире, къуса, этин кемире, ахырына жетдиргенсиз. Адамлыкъ къыйынлыкъда билинеди. Сѳзлеригиз этген ишлеригизни базманы болгъанын кѳрмеймисиз? Адамны сѳз бузады, ташны, тауну суу, жел, къар, кюн бузгъанча. Аман ауузлудан аман сѳз чыгъады. Акъыл кирмегенликге ёртенде мыйыкъларыгъыз юйютюлгенди. Экигизни шугут бетлеригиз къамарыкъ туююлдоле. Муратыгъызгъа жетер ючюн сизге менми болама чырмау? Жаным тамакъдан чыкъгъынчы мен а тюзлюкге ёкюллей турлукъма. Къоркъутмагъыз, не бек жанысагъыз да бир кере ёллюкме. Ажалым жетген кюн

кьоярма дуняны. Ары дери уа сёзюм сёз, ишим ишди. Бир амалы бар эсе, кьоркьуп бошагъанма. Энди уа тонларыгъызны чойре кийип да кёрюгюз. Сизге бу эки насыпсызны жилаулары той эсе, Харунну ёлгени уа битеу элибизни бушуууду. Тойгъаныгъызны кётюралмайсыз да, кьан кьусар кюн да жетер. Бийбертни «саугъасын» юйюне элтигиз, – деди да, Хажи Харунну ёлюгюн кётюртюп, юйюне элтдирди.

Хорбий, жерге кьарап, башын булгъады да, мудах сёлешди:

– Аман кюн ачы кьаргъа кычырыр дегенлей этдигиз.

– Юрме ит юргенлей. Сени игилигингденди ол ишле, – деди Бийберт. Анга терс кьарап, Хорбий да жууап кьайтарды:

– Этеринги этип башхалагъа жагъаргъа, аман, кьара ишинги акъларгъа, кесинги сыйынги сакъларгъа сен эртте юйреннгенсе. Бизни юйюбюзге ёлю кирди сени бла мурдар киеуюнгю хатасындан. Сизни амалтын халкыгъа бёрюлеча кёрюннгенбиз.

Кьоналийни ёлюгюн кьарындашлары кётюрюп, Бийбертге бла Кьаншаугъа терс кьарап кетдиле.

* * *

Ол юч–тёрт кюнде элни мудахлыкъ бийледи. Ёлгенлени дууаларын тохтатып, жуунчуларын бергенден, ысхатларын, жаймаларын этип бошагъандан сора Хасан эфенди, жасы бола юйюне кьайтды. Юйде элде болгъан ишлени айтханда сейирсинди. Ичинден: «Мен болмасам Бийберт элни кьырылыкъ эди. Аны юсгюре, сабырландыра да билмесе, болгъанны тюбюн башына этерик, тели женгилди, Кьаншау да аны башы бла озгъан. Малкъарукъ бий айтханланы эшитселе уа бютюнда кьан кьуярла»... – деди да, кёзю узакъ кетди, эсине Кьонакълары айтханла тюшдюле. «Бир жанындан алгъанда ала тюздюле» – деди кеси кесине.

Алай Хасан эфенди башха адамны кьабына кирип, кесин танымазгъа не бек кюрешсе да душманларыны кьолларына тюшгенин унуталмайды. Ала кьалын чырпыда бугъуп, жолгъа жууукъчукъда тургъан Махмут, эфендини ауазын эшитип, ишекли болду да, тюрслеп атлылагъа кьарады. Кеси кесине да ийнанмай, Жижиугъа белги берди да, ол да кьарады, Экиси да Хасан эфендини танып, жолоучуланы алларына чыкъдыла да саламлашдыла. Нёгерлерин ийип, эфендиге уа сени бла сёзюбюз барды деп, аны бир жанына алып кетдиле. Ол заманда кьоркьуп, бутлары кьалтырагъаны, сылтау излегени эсине тюшдю, абреклени айтханлары жюрегин тырнагъанларын сезгенча болду. Терк жатып, ол затланы унутургъа кюрешди, таукеллик а тапмады. Кьонакълары, Азнауурну сёзлери, аланы, кесини да антлары кьулагъында салта таууш этип, кьалкый баргъанлай уятадыла.

«Сен аллахны аты бла кьаргъанганлыкыгъа бу жол бла бармагъанса. Неге деп башха кийимле кьаплагъанса? Жашырын иш бла бармагъан эсенг, эринлеринг нек кьалтырайдыла? Сен базарда алгъан эки пуд будай унну, жарым пуд тюйню, бир баш тузну санга Ибрахим да келтирив эди.

Сэюнге ийнанмагъанбыз». – Къонакъ алай айтып, мени ётюрюк жомагъымы билип кьойду. Азнауур а? «Хыйлачы къуртха. Байланы, бийлени жалчысы, динин, халкъын сатхан кёсе» – деп, манга, къан ауузлу боллукъ... Бийлеге алгъынча болушсанг, барчы-келчилери болсанг, эллилеге заранынг жетсе къамала бла туурап, черекге атарбыз сени деп, ант этгендиле. Жашау суйген жалынчакъды. Башымы ушатайым. Экилерине да къабыргъам жарашса, манга ол хайырды. Неге деп кесими отха сугъама? Не бла да Бийбертни къанын суутургъа, Мурдар улуну да башындан басаргъа тюшерик болур. Ха, дуня-дуня! Къайгъылы, къоркъуулу да заман. Итни юсгюрге, къапхан этер. Аллахны, Къуранны, юйюрюму аты бла къаргъанганма. Антыма ёлсем а этерлерин айтхандыла, Аллах, сен кюч бер, Ислам дин дунягъа ие болурча эт! Ай, медет. Аллаи кюн къайда. Умут Аллахданды» – дей кетип, жукъугъа хорлатды кесин.

Эрттенликде эфенди Бийбертге тюбеди, ачыгъаны ючюн жарсыды, болган ишле ючюн Бийбертни, Къаншауну да терслемей къоялмады. Кертиди, аланы осал ишлери ючюн жүрек тюзлюк бла угъай, кесини намысын кётюрюр, Бийбертден ары-бери юзер муратда, башын булгъай, Аллахдан кечгинлик тилей:

– Мен ёлге эдим да, бу къаугъа, аман ишле сизден чыкъмагъый эдиле. Тоба-тоба. Быллай къайгъылы заманда халкъны уютурну орнуна къозгъап, къалай оюмсузлукъ этгенсиз. Мен а сизге болушама деп, жанымы къолума алгъанлай айланганда... Сиз а отну ышырып, ёртен салыргъа кюрешгенсиз. Аны тёбен эшитселе, алай ариу айтмазла. Таплыгъы бла этилген затха не жетеди, Эл сизге аны кечирир демейме. Сиз угъай, мен да къоркъама, – деди эфенди.

Бийберт сагъышланды, не айтыргъа билмей, иги кесек тынгылады, жалынаракъ тиледи:

– Иги этгенбиз демейме. Биягъы сен бизни эл бла ортабызны жумушатырча бир амал этмесенг болмайды. Санга къонакъбыз.

Эфендини кёзюне Бийбертни юйюню аллында бужукъла, иликичле, аркъаулукъ нарат агъачла кёрюндюле. Юйюн ишлетирге ала аламат, хап-хазыр агъачла болгъанларын оюмлады да, анга былай жууаплады:

– Бийберт, мени юйсюз тургъанымы билесе. Мен сени эл бла жарашдырама деп, юйсюзмю къалайым? Агъач керек, ишлетирге адамла да излемей болмаз. Айып этме. Бу жол санга болушама деп, келир къышха юйсюз къалаллыкъ туйюлме. Киргинчиге кирип, не заманга дери жашарыкъма?

– Мен, – деди Бийберт, – агъачларымы санга берейим. Изеу эт да юйюнгю ишлет. Терк окъуна ичине кёч да къурманлыкъ эт. Къурманлыкъда уа эл бла арабызны боза, сыра бла жууарбыз.

Эфенди ичинден къууанды, къууанчын а билдирмей, багъалы этдирир муратда сагъышлы сёлешди:

– Не билейим... Кёрейик. Ичги ишин этер эсе уа. Не да болсун энди элге тиймегиз тюбюнден адам келгинчи. Агъач алма, отун этмеге да къоюгъуз. Иш орнуна келсе, агъачы, жери да экиленип, ючленип къайтары.

Экиси да, нёгерлерин да алып, адамланы ызларындан тебиредиле. Юч кьатлы юйню кьатында тохтап, бир жанында кенгиракъ турадыла. Уллу моргьулдум эшикни ачып, адамланы чакьырдыла. Бары да бирча ёшон уруп, быттым этгенде Кьонакьлары да ичине ычхындыла, Уллу кенг юйде эшикге жууукьда олтурдула.

Ала билмегенликге, ол 1917 жылда 20-чы июльда жыйылган, кьабартылыланы бла таулуланы жыйылыулары эди.

Кьонакьлары сёлешгенлени айтханларын толу ангыламасала да, революциягьа кьоркьуу барды большевиклени жанындан, аны кетерир ючюн а Граждан толтуруучу комитетни, бирикген таулуланы Союзуну, ишчи, солдат депутатланы Советини кючлерин бирге жыйышдырыгьа керекди, большевиклени алай бла хорлаяллыкьбыз дегенлерине тюшоннген эдиле. Неден да бек а аланы кёллери Болжаллы правительство урунган халкьны ышандырыгьа кюрешгенликге, ол халкь анга ийнанырча жукъ этмегенди, адамла тынчлыкьны излейдиле, низамлыкьны тохташдырлыкь ким эсе да, аны жанлы боллукьбуз дегенни жаратхандан, бир бирлерине кьарап, уллу сёлешип башладыла. «Тохтагьыз. Эшитме кьоюгьуз» дегенлеге да эс бурмадыла.

Большевикледен бирлери: – Революциягьа кьажуу адамланы хыйла ишлерине кьатышмагьыз. Кьабартылыла, малкьарлыла да революция ниетли солдатла бла шуёхлукьну кьаты жюрютюгюз. Жолдаш кьабартылыла эм да таулула! Оруслу солдатла эркинлик ючюн ахыргьа дери кюрешириклерине кеси жанлары, жашаулары бла ант этедиле, сизни да аланы ызларындан барыргьа чакьырадыла. Сатлыкьланы айтханларына тынгыламагьыз. Ала солдатланы бла таулуланы бир бирлерине кьозутуп, душманла этерге кюрешедиле, Эки кьарындашны да жау этип, бизге ёлюмню келтиригеди муратлары. Сизни, таулуланы, кьалай кьоркьутадыла? Солдатла сизни кьатынларыгьызны, жерлеригизни сыйырлыкьдыла деп, Солдатлагьа уа сатлыкь адамла «Таулула бла кьабартылыла боюнларыгьызны кесерикдиле» дейдиле.

Халкьны душманларына ийнанмагьыз. Солдат эркинлик ючюн кюрешеди. Аны кьарындаш кьолун ийнаныулукъ бла тутугьуз, – дегенде, тёртюсю да, жерлеринден кьобуп, кьычырдыла:

– Тюз айтаса, аперим!

Азнауур, сёзлени орусча жарты-кьурту айта, сорду:

– Временно правительство што даёт бедным людям? Земля жокъ, эркинлик нет, уруш идёт. Аллай правительство не надо.

Азнауур сёзюн бошагьанлай, Мурдар улу Кьаншау алгьа чыкьды да Малкьарукъ улуна шыбырдады: «Ала абрекледиле. Тутаргьа керекди. Жетген жерлери дауур, от, кьаугьа. Айтыгьыз да тутдуругьуз». Ол а анга, терс кьарап, сёлешди:

– Сени башынг жукъ ишлемейди. Тутуп кёрчю. Иенг танымаллыкь болурса, Алай жигит эсенг, ызларындан бар да тут. Халкьны кесигизге жууушдура, алдай, кесигизни халкь «жанлы» кёргюзте билмейсиз.

Заман сен суннганча туююлду, тели батыр.

Къаншау, тую эрнин къабып, шош барып, жерине олтурду.

– Келигиз, большевиклеге тынгылайыкъ андан эсе. Не этебиз биз мында. Туругъуз, – деп, Къонакъ, нёгерлерин алып, тышына чыкъды.

– Жолдашла! Жолдашла! Алай тохтагъыз. Сёлеширге керекбиз, – деп, биягъы большевик киши алларына ётдю.

– Сен кимсе?

– Менми? Большевик. Келигиз, Хадажукъ бахчаны тенгинде суу бойнунда олтурайыкъ, хапар айтайыкъ, – деди да, хоргамлыла бла Нальчик суу бойнуна барды. Ташлагъа олтуруп, бир кесек шум болдула. Азнауур биягъы сорду:

– Атынг а?

– Аны несин сурайса. Большевикме дегенме да. Андан ары сурама.

– Сиз а кимлесиз?

– Биз а таулула. Абреклебиз. Хоргам элде бийле, Къанбермезлары, ызыбыздан сюрюп къоймай эдиле да, абрекеге чыкъгъанбыз. Бери дуниядан хал билирге келгенбиз.

– Хал билирге? Патчахны тайгъанын билесиз, Болжаллы правительствону да жаратмайсыз. Большевиклеге тынгыларгъа уа сюесиз? Алаймыды? Махмут алайды деди.

Ол сёзюн, хоргамлыла ангыларча, тап-тап айтады: – Россейде болгъан революцияны ишчиле, солдатла бардыргъандыла. Оноу, кюч буржуйланы къолларына тюшгенди. Ишчи, солдат Советле меньшевиклени, эсерлени хаталарындан, Советледе большевикле аз болгъандан, властыны къолгъа алалмагъандыла. Революция башланганда большевиклени башчылары Сибирде, тыш къыралада, болгъандыла. Энди революция-социалист революция болургъа керекди. Аны ишчиле, жарлы эллиле бардырлыкъдыла. Большевикле ишчилени, жарлы эллилени революциягъа хазырлайдыла. Революция хорласа, битеу байланы, бийлени жерлери жерсиз, аз жерли эллилеге юлешиниркиди. Суу, хауа, жер, агъач тенг боллукъду. Халкълагъа эркинлик берилликиди, хар миллет тенг боллукъду. Ачла, жалангачла, ишчиле, эллиле этерикдиле къыралда оноуну да.

Бизни кючюбюз, тирилигибиз, къууанчыбыз да жолдашыкъдады, халкъланы шуёхлукъларындады, биригиулюклериндеди. Таулу, къабартылы, дюгерли, оруслу, чойютлю да тенг эркинлик аллыкъдыла. Аланы хар бири да жер, эркинлик алыуда тенг болургъа керекдиле. Ол затла сизден, менден, хар ишчиден, жарлыдан нени излейдиле? Революция ючюн кюреширге кюч жыйыуну, хазырлыкъны, бир бирни къаты тутууну, халкъгъа большевик сёзню жайыуну, революциягъа къажу сюелгенлени жашырын ишлерин ачыкълауну, халкъда аман хапарланы, ниетлени жайгъанланы бетлеринден ауларын сыдырыуду. Эркинликни, азатлыкъны да тилеп алалыкъ туююлбюз. Аны кюрешде, алай бош кюрешде угъай, къанлы къазауатда аллыкъбыз. Аны эллилеригизге айтып ангылатыгъыз. Большевикле, ишчиле, революция ниетли солдатла революцияны андан ары бардырыгъа кюч жыядыла. Революциягъа къажу

кючле аны тунчукдурургъа кеслерин хазырлайдыла.

Къонакъ революцияны андан ары бардырыу къачан башланырыкъды деп соргъанда, кюлдю да, ол сёзюн къысха бошады:

– Ким биледи. Экими, ючмю айдан. Къысхасы, халкъны ызыгъыздан тизерге юйренигиз. Ол сёз бла саламлашып, Нальчикге, Къонакълары да Барамтагъа кетдиле.

* * *

Экинчи кюн жассы артында Хоргамгъа жыйылдыла Къонакълары. Азнауур Хажилада, Махмут юйюнде, Къонакъ бла Жижиу да Саниятда къонакъда кечелерин ашырдыла, элде хал бла шагъырейлендиле. Бийле, байла, Хасан эфенди шошайгъанлай тургъанларын, жерлени да эллиле юлешгенлерин, аланы асламы агъачдан кёп къырып, отун бла къышха кеслерин жалчытханларын, баугъа, юйге керекли хырыкыкъла, аркъаулу къла, чигинжилекле хазырлагъанларын биллип, бир кесек кёл этдиле. Бек жарлы, къарыусуз юйюрле аркъалары, эшеклери бла хазна отун эталмагъанларын, улоу тапмай, кючлери да жетмей, бахча, сабан да бек аз сюргенлерин эшитгенде уа, аланы мудахлыкъ бийледи. Къалай, не бла болушургъа билмей, башлары сагъышха къалды. Аланы араларында Саният, Махмутну анасы, Къасай да бар эдиле. Бирге тюбеселе, кенгеширге таукелленселе да, ачыу аланы жүреклерин ашай эди. Эрттенликге аманны кебинден чыгып, агъачха кетдиле. Хажиге бла Алийге да ызыбыздан келигиз деп билдирдиле.

Тёрт абрек бла Хажи, Алий, Сергей Петрович бла тюбеген жерлеринде олтуруп кенгешдиле. Ала Хажиге бла Алийге Нарсанада, Терк башында, Нальчикде кёргенлеринден, эшитгенлеринден хапар айтып бошагъандан сора барысы да, шум тутхан кибик, бир талай заманны ауузларындан сёз чыгъармай, тынгылап турдула. Хажи тыягъы бла жерни чучхуй кетди да, Къонакълагъа сорду:

– Жашла, иш бусагъатдача барса, сиз айтханнга кёре, урушну тохтатыр, халкъгъа эркинлик берир акъыл жокъду. Оноучула, бийле да адамланы жекгенлей турлукъдула. Жерле да байланы, бийлени къолларында къаллыкъ сунама мен. Тюзмю ангылагъанма?

– Революция, – деди Азнауур, – андан ары бардырылмаса, боллугъу алайды. Большевикле халкъ бла ишлейдиле, аны революциягъа хазырлайдыла. Анга Къонакъ да былай къошду: – Жарлы халкъны эллигин кётюре, кёзюн кертиликни кёрюрге, онгну, солну айырыргъа юйретсек, бай, бий къауумну оноуларына къажан сюелирча эталсакъ, биз да борчубузну толтурлукъбуз.

– Аны мында биз тамамлайыкъ. Башха элдеде, жерледе уа аллай ишлени ким бардырлыкъды? – деди Алий.

– Сен, Алий, аны билмеген тели туюлсе. Ол жерледе, элдеде да болурла бизге ушагъанла. Биз кесибизни большевиклеге санайбызмы?

Жижиуну ол сёзюне ыразы болмай, Махмут кынгыр къарады да, онгсунмай айтды:

– Биз кесибизни большевиклеге санамасакъ эдик, энишге бла ёрге жоргутуп, башыбызны алып, байлагъа, бийлеге не хата этесиз депми айланырыкъ эдик. Большевиклени ызларындан барсакъ, ала тутхан жолну, ниетни тюзге санап, этигиз дегенлерин тамамласакъ, тюзлюк ючюн кюрешсек, биз большевик нек болмайбыз? Мен кесими большевикге санайма.

– Мен да, – деди Къонакъ.

Алайдан къалсакъ, жолдашла, Сибирь мени эртте большевик этгенди.

– Азнауурну Сибирь, мени уа жашау, – деди Хажи да. Азнауур ёрге къопду да, ант этди:

– Ма бу кюн, жаныбыз бла жарсыулу хапарланы биргесине алып баргъан черек, ташлы, таулу жерибиз, тенглерим сиз, атабыз Хажи шагъат болуп къалыгъыз, бюгюнден ары большевикле тутхан жолдан таймазума Аллах бла ант этеме.

Ол антны баш башынча Хажи, Къонакъ, Махмут, Жижиу, Алий да къайтардыла. Элни адамын ызларындан тизип, большевиклеге кеслерин санарча этерге, боюнларына алдыла.

Ала элде къарыусузлагъа отун хазырларгъа, аны ташыуну да къураргъа айтып, бичен ишлеуню, мирзеу мажарыуну да къайгысын кёрдюле. Бичен, – къош нёгерле, изеуле къураргъа, тирлик жыйгъанда орус элдеде жалгъа тохтап, мирзеу алыргъа келишип, чалгъыгъа чыкъгъынчы не этериклерин тохташдырдыла.

Хажи, артмакъдан чыгъарып, Азнауургъа кёлек, къаптал, чепкен да бере, былай айтды:

– Азнауур, юй бийченг, ананг, эгечинг, къарындашынг, келининг жокъду. Юсюнг тозурапды. Кесиме кёрюп, къарындашыма санап береме. Кёлюнге башха зат келмесин. Санга керекде мен, манга керекде сен болушмасакъ, бизге Бийберт онг кёзю бла бир да къарамаз. Къууанч бла кий. Юйдеги да, Шамханий да хазырлап тургъанлай, эрттен бла санга берирге унутуп къойгъанма мен.

Азнауурну кёлю толду. Жилимукъларын жута, сёлешди:

– Сау болугъуз. Аланы этген къоллагъа Аллах игилик, саулукъ берсин. Халылары, тюклери чакълы бир жылы жашагъыз. Ёксюз жашымы да ёсдюрюп, адам этгенсиз. Биз да иги бла къайтарайыкъ.

– Хахай, – деди Хажи, – эсли балады, жигерди. Къууанч бла къайтсын ансы, аны ишлеген къыйыны мени къолумдады. Бир затына, тырнакъ къарасы чакълы ырысхысына заран тиймегенди. Келгенлей халкъ аллында кесине береме. Аллах сакъласын хатадан, анга бир зат болса уа сен иесе аны ырысхысына.

Азнауур, Хажини къучакълап, жилады:

– Мен не сынамагъанма... Жюрегим ташдан къаты суна эдим. Сени этген жумушакълыгынг, хурметинг Сибирь бузлатхан жюрекни эритгендиле. Кёз жашларым а сен эритген бузну тамычыларыдыла... Къатын кибик, кёлсюз демегиз. Жюрек жилимаса, кёзледен жилимукъ акъмайды. Къатхан, бузлагъан жюрек да жилимайды. Жюрегим жилия

есе, кёз жашла агъа эселе, мен биягъы Азнаурма. Сезимсиз къакъ, къуркъ адам туююлме. Анга къуаннгандан жияйма.

Хажи уа, аны аркъасына къагъа, сёлешди:

– Кесинг айтханлай, жюрегинг къатмагъаны, бузлап, жашаугъа сууукъ болмагъаны неден да игиди. Жиягъаннга айып этер кереги жокъду.

Халал жюрекке не жетеди. Былайда бюгюн жарлылагъа не бла болушайыкъ, къалай бла эс тапдырайыкъ деп этген оноуларыбыз халал жюреклерибизден чыкъгъандыла. Жюреклерибиз эримесе, кеси башыбыздан сора кишини эсге алмаз эдик.

– Аны бизге адамлыкъ юйретеди. Грозныйде ишчиле бир бирлерин сую эдиле, халал эдиле, бир ызны тута эдиле. Биз да аллайладан юлгю алайыкъ – деп, къошду Къонакъ да.

* * *

Къонакълары кече элде бир юйде къала туругъа онолашдыла. Хажи уа, сагъыш эте кетип, айтды:

– Элге жассыдан сора къайтасыз. Кесигиз да Алибийни юйюне. Къалауурлукъну да унутмагъыз. Элде юйлеригизде къалгъаныгъызны билселе, бирем-бирем тутуп, хатагъа къоярла. Бирге болсагъыз а, сиз хы деген жумдурукъсуз, кишиге хорлатмазсыз. Сакълыкъ бугъоуну юзер. Балта, быхчы болса, бюгюн ингирге дери, тамбла да отун этер эдик, деп, адыргыгъа къалдыла жашла.

– Тамбла кече, Алибийге жыйылабыз. Бюгече уа былайда къалырбыз – деген сёз бла, Хажини бла Алийни ашырдыла.

Алий элде ышаннган адамларына айланып, тамбла танг къарангысы бла эшеклерини жерлерин салып, балталарын да алып агъачда Дорбун ташны аллына табылыгъыз деп къаты айтды. Нек деп соргъаннга да, барсанг кёрюрге дегенден башха жууап бермеди. Элдиле Алий бошуна айланмагъанын, керекли иш болгъанын ангылап, барырбыз деп ышандырдыла. «Келмезге да болурла, Алай а къалай? Угъай, келмезлик болсала, айтыр эдиле. Кимден, менденми къоркъурукъдула? Тамбла кёребиз» деп, жассыгъа юйюне жыйышды.

Танг жарыргъа Алий, агъач къыйырында эшегин отлата, жол жанында олтурады. Кенгден окъуна, эки эшекни сюрюп келген Хажини таныды. Кёп да турмай Къасай, Чоскур, Какой, Оразай, Сахай, Алибий, дагыда башхала Алийни къатына жетдиле. Жукъудан иги къанмагъанла, кёз жиямукълары келе, аяусуз энейдиле. Кюн тиерге Дорбун ташны къатына жетип, эшеклени жерлерин алдыла, аланы кишенлеп, эшек жауурлукъланы юслерине олтурдула. Къонакълары да мычмай алайгъа табылдыла.

– Дуня къайгъылыды, – деди Хажи, – халкъла бёлюнюп, айры болуп турадыла. Уруш да аямай барады. Башха жерледеча, бизни элибизге да къыйынлыкъ келип, башындан басханды. Элде отунсуз къалгъанла, сюрюгю бла къолайсызла да бардыла. Жауунлу жыл келген къыйынлыкъ-

ладан биригулюк бла кьутулганбыз. Жерлени игисин, асламын бир жумдурукъ болуп, сыйыртмагъаныбызны унутмагъансыз. Бюгюн да биз былайда оноулу ишлеге кьараргъа керекбиз дейме. Алайсыз элге ачылыкъ кирир.

Алий, ёрге туруп, таукел-таукел, унамасанг а, кьатыракъ башлады сёзюн: –Былайдагъыла барыбыз да отун бла жалчтылынынганбыз, кьыш сууукъ апчымазча болганбыз. Кьарыусузла уа не этедиле, кьалайдыла демегенбиз. Бюгюнню изеу эки, юч юйге отун этерге керекди. Ол азды. Юлешинип, юйлеринде отун мажарырча эр кишилери жокъ жарлылагъа отун хазырламасаць, айып болур. Биз кишилебиз деп, башыбызгъа бёрк киебиз. Бир юч-тёрт кюнден чалгъыгъа чыгъабыз. Ол ишни да аягъы юсюне салыр ючюн бичен нёгерле кьурасаць игиди. Мен айтырыкъ олду. Азнауур кьалгъан ишни юсюнден айтсын.

– Элде халны менден сиз иги билесиз. Сагъыш этейик, сюрюрге улоу тапмагъанла, урукълары болмагъанла бахча эталмай, сабан сюралмай кьалгъандыла. Алагъа ачылыкъ жетерикди, Секатланы ашлыкдан, картофдан да алагъа берирге. Бир кьауум адам бизни бла кьоншу элдеде мирзеу жыйгъан заманда жалгъа туруп, мирзеу алыргъа. Аны бла да кьарыусузлагъа болушургъа керекди. Бюгюн былайда юч бичен нёгер, бир сабан нёгер, эшекни сюрюрча жашчыкъландан эки кьауум кьурап, отун ташытыргъа булут, шулпу кюнледе. Биз сизден тилерик олду, – деди Азнауур да.

– Мени да сизге сёзюм барды, – деди Кьонаць. – Патчах кетди деп кьууанганлыкъгъа, халкъны жашауу тюрленмегенди. Эркинлик, тенглик, жерле, мамырлыкъ кьайда? Ишчилеге, жарлылагъа аш да, жер да жокъ. Уруш адамын, малын, ырысхысын да сибиреди. Бийле, байла бойнубуздан тюшерик туйюддюле, бийликлерин сакълар ючюн кюрешедиле, Ишчиле, солдатла большевиклени ызларындан бара, революцияны ахырына дери жетдирирге хазырланадыла. Эркинлик, тенглик, жер керек эсе, урушну тыйылырын сюе эсек, биз да революция жанлы болургъа, анга болушургъа тийишлибиз. Сиз не эталлыкъсыз? Урушха адам, мал, ахча бермегиз. Болжаллы правительствогъа бой салмагъыз, оноуларын толтурмагъыз. Бийлеге, байлагъа бой бермегиз. Чаты башын юлешип, чалыгъыз. Бийледен, байладан, ала жанлы болганладан стражникле кьураладыла, алагъа кьажау сюелирча, кесибизден жыйын кьуаргъа керек сунама. Элни ала сакъларла. Ишни бек башы: биз кимблабыз? Большевикле бламы, огъесе кадетле бламы? Былайда хар бирибиз кимни ызындан барлыгъын ачыкъ айтайыкъ.

– Кимледиле ол кадетле дегенигиз? – деп сорду Сахай. Азнауур кьысха жууап берди: – Кадетле бийледен, байладан кьуралган жыйынды. Ала халкъгъа кьажаудула, урушну хорламлы ахырына дери бардырыргъа кюрешедиле. Кьысхасы – халкъны жауларыдыла. Большевикле уа алчы, эсли ишчиледиле, жарлыладыла. Ала оноуну халкъгъа берирге, тенглик, эркинлик болур, жерлени эллилеге юлешир, урушну тыяр ючюн кюрешедиле. Сиз иги ангыларча айтсам, большевикле Алий, Хажы, Кьонаць, мени кибикледиле. Бийберт, Кьаншау, Кьоналий, Хасан

эфендиге ушагъанла кедетледиле. Хоргамлыла большевикле бламысыз, огъесе кадетле бламысыз?

Алайдагъыла, бири бошагъынчы тѳзмей,

– Большевикле бла.

– Сизни блабыз.

– Кадетлени атлары айтылмасын! – деп кычырдыла.

– Кесибизни большевиклеге санай эсек ишибизни да алагъа тийишли къурайыкъ – деди Хажи.

Бичен нѳгерлени къуаргъа Алийге, Сахайгъа, Оразайгъа буюрдула. Отунчуланы ишлерин Хажиге бла Къасайгъа ышандыла. Мирзеу мажарууну Къонакъланы боюнларына салдыла.

Кенгешлерин бошагъандан сора бары да отун этип тебиредиле. Балталаны зангырдагъан, тарх-турх тауушланы черек жутаргъа кюрешсе да, агъач, таула къайтарадыла. Адамла жалан кѳлеклери бла ишлегенликге, терлегенлери кѳлеклерин суу этип, тузу этлерин, бетлерин да кичитеди. Кюн кюйдюрген бетлери, бурунлары чюгюндюр тюрсюнлю болгъандыла. Исси чууакъ кюнде иш аланы ичлерин кыыздыргъандан шадан суудан ичип, кючден солуу аладыла. Биригип ишлей, ала тѳртюшер эшек жюк отун этерге бир бирлери бла эришедиле. Хазырлагъанларын ала сайлап-сайлап, бирге къалайдыла. Жюз эшекге болур чакълы отун хазырлап, эшеклени жюкледиле. Эки кюннге ташыргъа улоу тапсагъыз игиди, деп, хар ким жолуна атланды. Къонакълары уа ингирге дери отун этип турургъа агъачда къалдыла.

Ол кюн кючлери биригиулюкде болгъанын дагъыда бир кере жангъдан сынадыла. Адамла анда этилген оноуну тюзге санап, алда кыйын ишле, адамлыкъны, чыдамлыкъны да кѳргюзтюрча сынаула болгъанларына ишекликлери къалмады. Ачыкъ айтмасала да, кюнлерин, эшеклерин кыызгъанганла жокъдула деп, аны антын не Хажи, не Алий эталмаз эдиле. Тюзлюк этилген оноуда болгъанына уа ала да угъай, алай туююлду деялмазлыкълары да белгили эди.

Отунланы къарыусуз юйюрлеге туюшюрюп, адамла юйлерине жыйылыргъа, эллиле бир бирлерине: «Тѳбентин къуллукъчу келгенди. Хоргамда да тамбла элни жыяргъа бегеуолле хар юй сайын айлангандыла»– деп, «сюйюнчю» бередила. Аны эшитген Хажи, Алий адыргыгъа къалдыла.

– Алгъадан бир зат сезсек эди анга кѳре кесибизни хазырлар эдик. Энди уа не амал? Балтаны бирден урмасакъ эллиле экиге бѳлюнюрле. Не тапсыз иш болду, – деп, Хажи жарсыды.

Адам ийип, Алибийни чакъыртды да, анга Къонакълары келгенлей, манга тюбемей къалмасынла деди.

Алий да, терлегенлери бара, Хажиге къууулду. Ол да ичин алгъан къоркъуун Хажиге айтып, къургъакъ эринлерин жалайды. Экиси да не кѳп сагъыш этселе да, къалай бла тасха билирге жол, онг да тапмадыла.

– Къонакълары жассыдан алгъа келлик туююлдуле – деди, Хажи. – Бий, бай къауум энди окъуна Бийбертлагъа жыйыла тургъанларын кѳремисе?

Экиси да Хажини бауну башында къалау сыгынланы жаны бла Бийбертлагъа къарайдыла.

– Хорбий, Абдурахман, Хасан эфенди, Хажбий... Битеу да андадыла, арбазда баш юйню коридорунда олтурадыла – деди Алий.

– Какоиланы юйлеры Бийбертлагъа бек жууукъду. Ала юйге жыйылгынчы алада турайым да мен, – деди Алий, – юйге жыйылгъанлай терезе тюбюне табылырма. Жукъ эшиталсам тынгыларгъа кюреширме.

Хажы кюлюмсюреди. Сагъышлы айтды:

– Баш юйню терезесине жеталмайса. Сен аны унутханмы этгенсе? Тюп юйлерини уа арт жанында терезе жокъду.

– Къалай болсун да сора?

– Ала жайылыргъа бизден адамла хуна жанларында бугъуп, ала нени юсюнден селешгенлерине къулакъ салсала жарамазмы? – дегенде Хажы Алий а онгсунмады;

– Ол амалсызны ишиди.

Ала бир оноугъа да тохташалмадыла, Къонакъланы сакъларгъа тюшерикди деп, башха сёзге кечдюле.

Тюгел жассы да болгъунчу Къонакълары жетдиле. Халны билгенден сора Азнауур:

– Биймырзаны жолда тутуп, алып кетейик да, къоркъутуп, анда не оноу этгенлерин айтдырайыкъ – деди.

Къонакъ унамады. Ол былай тийишли кёрдю:

– Биз, мен, Алий, Сахай барайыкъ да тюкенчи Ибрахимде ичген кибик этейик. Мен бугъарма. Сахай бла Алий Биймырза тюкенни аллы бла ёте туруп, аны ичерге Ибрахимни юйюне чакъырып, кеф этгинчи ичирселе, тили ачылады.

– Биз а сизни мында сакълап турурбуз, – деди Азнауур да, Бийберт, къонакъны энчи сыйлап, сойгъан къойлары, башха азыкълары да бишгинчи оноу этерге, барын да баш юйге чакъырды. Селеширге Малкъарукъ бий ёрге къопханда Хасан эфенди ичинден: «Не кепсизсе. Узун къурукъ, гаккыбаш, къылтамакъ, къаура бут. Бу манга айтханларын, жаланда ахчадан беш тюменни бергеними айтып, эшигими жабармы? Аллах сакъласын. Анга да табарма мадар башымы жулургъа» – деди.

Керти да Малкъарукъ бий арыкъсуу, бек гырхы эди, кесин да къартлыкъ кючюн ала, анга кесин таныта баргъаны кёрюнюп турса да, ол кесин тири сунады, алгъыннгы бёлляуун этип, къаты селеширге кюрешеди. Чиммакъ акъ къол жаулугъу бла мангылайын, бетин сюрте, олтургъанланы бетлерине къарады. Хасан эфенди уа башын энишге ийип, Малкъарукъ аны эслемезча Хорбийни аркъасына букъду. Бий сёзюн, тырман этгенча, башлады:

– Сизни халигизни ушатмайма мен. Дуния халинден къоркъа болурсуз ансы, сизде тирилик, гиртчилик кёрмейме. Хал не къадар осал болса, ол къадар бир да къаты болургъа керекди. Халкъгъа къамичи, къылыч ойнатмай, маму-маму демей, сёзню сыйдамын, ариуун айтыгъыз. Халкъ ким жанлы болса, ол хорларыкъды. Дин, шерият, оноу бизни къолубуздадыла. Халкъ жахилди, къарангыды. Аны кеси жаныгъызгъа тарта

билмесеги, сизге киши этмез ол ишни.

Бусагъатда большевикле советлеге ийнанмайдыла. Советледе асламысы эсерле, меньшевикле жанлыла болганлары себебли, ала правительствону оноуларын къабыл кѳредиле, оноуну, эркинликни да аны къолуна бергендиле. Ол бизге игиди. Биз элдеде бусагъат окъуна депутатланы Советлерин къуаргъа керекбиз. Дагъыда жер комитетлени. Алагъа бийледен, байладан, ала жанлыладан аслам адам айырылырча этмей жарамаз. Ала уа биз айтханны этериклерине сѳз жокъду. Советлени, комитетлени оноуларына бойсунмагъанла, аланы ишлерин бузаргъа къорешгенле уа закон бла жууапха тартыллыкъдыла.

Бийберг да: – Алагъа айырыллыкъла белгиленгендиле. Сиз бир ызны тутугъуз. Былайда айтылган ичигизде къалсын. Хар ким юйюгюзге бирем-бирем шош барыгъыз – деп, ашырды барын да.

Къонакълары ала ишлерин алай терк бошарла деп акъыл этмей, этген оноуларын да толтуралмай къалдыла. Анга бек ачыу этип, кече тынчлыкъ тапмай, къабыргъалары тѳшекге жарашмай чыкъдыла. Эл правленни аллына жыйылыргъа ала да экишер тапанчаны да жерлеп, атларын да, къачаргъа тюшсе да, тап жерде къоюп, адамланы къалын жеринде, киши эслемезча олтургъандыла. Адамлагъа не бек къулакъ салсала да, сюзюлюр ишден кишини хапары болмагъанын сезген эдиле. Адамла уа кеси ишлерин, жумушларын этерге ашыгъадыла.

Кюн жайылыргъа бийле, байла экишер, ючюшер келедиле. Бек артда уа Хасан эфенди бла Таумырза, сансыз атлай, къыйырыракъда тохтадыла. Хорбий, эринген этгенча, сюйсюнмей башлады сѳзню:

– Мен старшинаны къуллугъундан кеси кесими эркин этсем да, бюгюн жыйылыуну ачаргъа эркин этерсиз дейме.

– Эркинсе, – деп къычыргъанларындан сора, ол сѳзню Малкъарукъ бийге берди да, адамланы кѳл салып тынгыларгъа чакъырды.

– Ахшыла, игиле. Халкъгъа тенглик келгенди. Халкъ оноугъа къатышыргъа керекди деп, Болжаллы правительство буйрукъ чыгъаргъанды. Сиз, эллиле, жарлысы, байы, бийи болсун, тенг эркинликлилесиз. Эл-лилени Советлерине, жер комитетлеге адамла айырыргъа керексиз. Ала этерикдиле элни, жерни оноун да Къураннга, шериатха тийишлиликде. Алагъа бой салмагъан, чюйре тургъан, къыралны, халкъны жаууду. Хоргамлыла бюгюн эллилени Советин, жер комитетни айырыргъа тийишлисиз. Старшина да жеринде къалады. Совет, комитет да оноуларын ол айтханнга кѳре бардырлыкъдыла ишни. Сорлугъу болган бар эсе? – деп бир жанына турду да, бегеуюл салган шинтикге чѳкдю, иничге узун бутларын да кенг жайып.

Азнауур Сахайгъа шыбырдады:

– Старшина айтханны этип турлукъ Совет, комитет да неге керекди да? – деп сорчу.

Сахай аны соргъанда Малкъарукъ бий ала биригип ишлерге, оноу этерге, правительство буюргъанны толтурургъа керекдиле деди. Алий бети тюрленип айтды:

– Ит итге, ит а къуйругъуна айтады, дегеннге ушайды хал. Совет,

жер комитет да старшинаны шапаларыдыла де да кьой.

– Терсине тартмай кьояр эдинг да, – деди Къаншау да.

– Халкъгъа оноу бериле эсе, ол эллилени Советин, жер комитетни айыра эсе, старшинаны кереги жокъду. Патчахны заманында анга кьуллукъ этгенди. Ол кетгенли аны кьуллугъу да кетсе керекди. Биз айыргъанла бизге, халкъгъа кьуллукъ этселе, тамам боллукъду. – Мен алай сунама – деп, сюелди Алий.

– Тилинги тишлеринг бла къап, кесдирирге суймей эсенг, – дегенлей Бийберт, адамла чамландыла:

– Тиллерибизни кесдириргеми жыйгъансыз да бизни?

– Бийберт тура, халкъгъа оноу жетмейди.

– Башыбызгъа минерге кюрешеди ёсюмю жетсе.

– Советни, комитетни да биз айыра эсек, бизге кьуллукъ этсин, халкъ айтханнга къарасын. Старшинагъа кётегет болгъан Совет бизге керекмейди...

Ишни тууарылыргъа жетдирген Бийберт, кёзлери тёгерек айлана, кыжырыкълап кыгчырды:

– Мен кетдим. Оноу сизни, – деп, юю таба тебиреди. Анга кетме деп да киши сюелмеди.

Малкъарукъ бий, башын жула, къатлады:

– Мен старшина, Совет, комитет да биригип ишлерикдиле дегенме.

Советге старшина таматалыкъ этсе не хатасы барды? Ишге кимден да ол иги шагъырейди. Законну, шериятны да биледи. Мен сизге табын айтхан болурма, сагъыш этсегиз.

Анга Хасан эфенди да былай кьошду:

– Элде жютюрек тиллиле бардыла. Элни халкъы тынч, огъурлу халкъды. Ол кесине табын биледи. Адамла ишге ашыгъып турадыла. Теркирек этигиз да оноуну, адамланы кетме кьоюгъуз.

– Эллилени Советине тийишлиге мен Жаубар улу Биймырзаны, Хорбийни, элни эфендисе Хасанны, Къара улу Гопайны, Берегет улу Оразайны айырсакъ тюзге санайма. Жер комитетге уа Къанбермез улу Абдурахманны, Таумырза эфендини, Бараз улу Какоину айырсакъ тамамлыкъ этерик болур, – деди Къоналий.

Хажы, Алий да бир бирлерин кёргюзтюрге иймендиле, абрелкени атларын киши сагъынмады. Сахай турду да эллилени Советине Хорбий бла Хасан эфендиден эсе башхаланы – жарлы эллилени айырыргъа, жер комитетге да Таумырзаны орнуна уа Къасайдан, Гачиядан бирин кёргюзтсе тийишлиди. Къара халкъдан аслам болмаса, ол да Бийбертге кьуллукъ этерикди деп, кёз кыйыры бла Хажиге, Азнауургъа къарады. Ыразыбыз дегенча, ала башларын ойнатдыла. Къаншау биягъы кесин арагъа сукъду да, кыжырыкълап сёлешди:

– Совет, комитет да законнга, Къураннга, шериятха тийишлиликде ишлерге керекдиле. Законну Хорбий, шериятны, Къуранны эфенди иги биле болурла сени Къасайынгдан, Гачиянгдан, бирси биринден да, – дегенлей, Къасай Хажини айырайыкъ сора, деп кыгчырды.

Биймырза бла Абдурахман: – Хажы алайсыз да киштик кьуйругъу

бла от салганлай этип айланады. Ол айырылса биз кьошуллуку туююл-буз, – деди.

Азнаурну бети кетип, эринлери, бетини хар шаугютю, ёно да кьалтырай, секирип турду да, кьаны бузула айтды:

– Сиз кьошулмасагъыз бек игиди. Кимни кьоркьутасыз? Оноу халкъны эсе, халкьдан айырайыкь. Кьаныбызны ичгенигиз тамамы. Асламы бий, бай кьауумдан болуп, хазна сёз ангыламагъанланы айыртып, кесигизге табын этергеди умутугъуз. Хажи, Алий, Кьонакь болмагъан Совет, комитет бизни туююлдуле...

– Бегеуюлле! Туругъуз. Тутугъуз Азнаурну, – деп кьычыргъанлай, керохла атылдыла. Болгъан кьара кьатыш, кьаугъа болду. Тёрт абрек да атларына чапдыла, халкь а бегеуюллени алларына басынып, бир бирни тюрте, аланы чырмай, Кьонакьланы кетме кьойду. Бегеуюлле да кьоркьуп, аланы ызларындан узакъгъа бармадыла. Малкьарукь бийни тюп эрни кьалтырай, бет кьаны кьуруду. Ол ичинден: «Бу Кьаншау керти да тукъум атына ушар, ишни кьыргы этип кьоярыкьды. Теркирек, кьол кётюрте да турмай, ишни бир жанына этейим. Советге кимлени тюшюрюрге кьорешгенибизни сезселе кьаугъа уллугъа кетер. Мындан терк кьуруюм. Абрекле эшигими жабарла. Тамблагъа да кьалмайма. Ингирим Нальчик башында болсун» – деп, адамланы бираз шошайма кьойду.

– Эллилени Советине Биймырза, Хорбий, Хасан эфенди, Гопаи, Ораза. Жер комитетге Абдурахман, Таумырза, Какой айырыладыла, – деди да, халкъны кетме кьойду.

– Халкьдан Советге эки, комитетге бир адам тюшгенди. Сюзген ишигизни юсюнден сиз тийишли кёрген оноуну кьабыл этериксиз. Бий, бай кьауум кёп болгъаныгъыз себепли, абреклени келликлерин биле эдигиз эсе, шош, кишиге сездирмей, тегереклерин алып, тутсагъыз эди уа. Кьаншау, гузабанг, тилинг, кюйсюзлюгюнг бла элни правительствогъа, бизге да кьажар этип кьояса. Адепсизлик, женгиллик бла узакь бармазса. Сизден болсам, абреклени да элге жьяр эдим. Онг болгъан кьадар да ала бла келишсегиз, эллиле да аллай бир сёзюгюзге кьарарла, тюбюнден келген оноуланы толтурургъа да тынчыракь болуруна ийнаныгъыз. Бир кьол бла кьалач узатып, бирси кьол бла кьылыч ойнатыргъа юйренмесегиз, иш кьуралмаз. Ала абрекеге патчахны заманында чыкьгъандыла. Бюгюнлюкде аллайлагъа эркин айланыргъа онг болуп турады. Советни, комитетни кьолгъа алып бегинсегиз, аланы ышандырып туруп, тутуп кьоярсыз, Нальчикге ийсегиз а, алагъа биз анда оноу эте билирбиз, – деди Малкьарукь бий, бий кьауум бла кенгешинде.

– Хорбий, старшиналай кьаласа, Советге да таматалыкь этесе. Байланы, бийлени жерлерине, агъачларына, мюклерине тийдирмегиз. Подутланы кьалдырмай жыйыгъыз. Съездге, кенгешге бийледен, байладан адам иерге кьорешигиз, бегеуюллени аслам этигиз, кеси кьауумугъуздан сауутланган отряд кьурагъыз. Олишлени узакъгъа созмагъыз. Хорбий, бегеуюллеринг а мени Нальчикге ашырсынла, – деди Малкьарукь бий ахырында.

Правлендегиле чачылгъанда Кьонакьлары Акь кьаяны аллында

чырмаша, сагъышлы олтурадыла, ингир болуруна ишни Хажы, Алий бла сюзерге ашыгъадыла. Кеслери да ач, сап да болгъандыла. Бар ачыулары, сагъышлары да башларына чабып, мудахдыла.

Ашхамда ала атлагъа миндиле да, Къонакъ, Азнауур, Жижиу Къойдашгиде уллу къош ташла къатында сакъларгъа айтып, кетдиле. Махмут а Хажини бла Алийни алайгъа элтирге элге бурулду. Къасайланы чорбатха чыгып, ожакъдан къараргъа эсине тюшдю. Агдан тюшдю да, арсар болду. Сокъуранып, ол дагыда атына минди да, кеси-кеси бла кенгешди: «Кечди, жатхан болурла. Шерифат энди мени жилинча кёреди, Ачыуун кетме къоймасам, кёрюуден, сёлешиуден да хайыр жокъду. Жюрек а? Кюеди. Кёмюрдю... Заман багъар».

Хажини, Алийни да, жатхан жерлеринден къобарып, азыкъ да алдырып, Къойдашгиде атландырды. Ючюсю да Чайнашги суудан ётюп, Къонакълары сакълагъан жерге табылдыла.

Абрекле да, Хажы бла Алий да кеслерине кёп тюрюлю соруу береди-ле, жууаб а тапмайдыла. Хажы артмакъладан гыржын, бишлакъ, гитче гыбытчыкъ бла айран да чыгъарды да, Махмутха узатды:

– Адамланы ауузландыр. Ач болурла.

– Ала терк окъуна ашап, тегереклешип олтурдула. Хажы, жарсып, сёлешди:

– Бу жол ала бизни сыртлагъандыла. Советге, комитетге да кеслери сюйгенлени сукъгъандыла. Ол бизни билимсизлигибизни хатасынданды.

– Болмагъандан ары, – деди Азнауур, – биз да жол табаргъа керек-биз. Советде, жер комитетде да бийле этген оноугъа къажар сюелирча адам болмагъанын айтсанг. Гопай, Оразай, Какой да аланы айтханларына угъай деялмазларына ант этеме.

Къонакъ терен кючсундю, мудах ауаз бла: – Аланы юйретирге керекди. Эллиле заранлы ишге, оноугъа къажар сюелирлерин излей эсек, хар бири бла энчи сёлеширге тийишлибиз. Элге оноугъа иш чыгъарсала уа, эллилени Совети, жер комитети къабыл кёрюп, заранлы эсе, сёзюбюз Советни, комитетни да биз айырмагъанбыз, къол да кётюрмегенбиз. Ала этген оноугъа бойсунмайбыз деп къойсун, – деди.

Анга бары да ыразы болдула.

– Эллилени Совети, жер комитет да халкъгъа иги оноу этеригин кёрюр, сынар ючюн Оразай бла Гопай Советде къарыусузланы отун, мирзеу бла жалчытыуну юсунден сёз кётюрсюнле да, не оноу этериклерин кёрсюнле. Какой да жер комитетде Чаты башын жерлери азлагъа юлешейик, чалгъыгъа чыгъаргъа кеч бола турады десин. Анга да не айтырыкъларын эшитирбиз.

Алийни ол оюмун жаратдыла. Советге эм жер комитетге айырылгъанла Гопай, Оразай, Какой бла Хажы, Алий сёлеширге айтдыла. Мирзеу мажарыргъа тёрт да абрекке, дагыда Гачияны, Сахайны, Алийни да къошдула. Бичен жыйынланы къурауну Къасайны, Алийни, Чоскурну боюнларына салдыла. Ол ишлени экинчи кюн окъуна башларгъа къаты оноулашдыла.

– Улоулары болмагъан къарыусузланы отун бла жалчытыуну мен мажарырма, – деди Хажи да,

– Бусагъатда бизге дуняда къаллай кючле болгъанын билип турургъа, анга кёре жолубузну, ишибизни къуарургъа, жашаугъа кесибизни ушатыргъа, кереклисин айтханбыз. Кесибизни къорууларча отряд да къураялабызмы? Анга сауутла да къайда табабыз? – деп, сорду Жижиу да.

– Ол отрядха биз тёртюбюз арсарсыз киребиз. Бизден сора, – деди Азнауур, – Алий, Сахай, Гачия, Алибий къошулсала бола кетер.

Хажи ал кезиуде тамамды деп къошду,

– Саут къайда табабыз?

– Жижиуну сорууна уа къысха жууап: элде сауутлары болгъанладан жыябыз.

– Махмут, сен да тюзсе. Тамбла окъуна, кишиге да билдирмей жыябыз – деди Алий.

* * *

Толгъан ай, Сохту ыфчыкдан къарап, ауузну жарыта, ёргеден ёрге кётюрюледи. Кенгешлерин бошап, атланы тойгъунчу отлама къойдула, кырдык ийиси хычыуун кёрюнюп, жерге бауур тёбен къапланнгандыла, кими къалкъыугъа киргенде, бирсиле уа, черекни шууулдагъаны бешик жыр болуп, жукъугъа хорлатып, хур–хур эте, жатадыла...

Азнауур, ол кесекге ала къайгъысыз жукъугъа кеслерин бергенлерине сукълана, кёлюн сагъыш бийлеи. Аны эсине тюшген жашау суратла жел сюргенча, бир бирлерин къууа, мудах да эте, кёлюн да кётюредиле. Жыйылыуда адамланы мудах бетлери, тозурагъан юслери, мутхуз кёзлери: халкъны жарсыулу къадарыны ышанлары титиретдиле. Ичинден ол: «Ахырына тыяннган халкъ тегерегин къармай, жүрегин жокълукъгъа, тюнгюлюуге бийлетип къоярыкъды, деди. – Халкъны жүрегинде отну ючюлтмезге, аны ышырыгъа, мамырлыкъ, эркинлик, тенглик да келирлерине, жарыкъ жашаугъа жол ачылырына аны ийнандырыгъа, умуту толуруна таукеллигин кётюрюрге керекбиз. Не тюрюлю сауутдан да ол иш кючлюдю. Бизге халкъны ётюн, кёлюн душманнга къажау буруугъа артыкъ эс бурмай жарарыкъ туююдю».

Азнауур, Сибирни сууугъунда бузлай, агъач къыргъаны, томуроуланы черекле бла элтгени, ачдан къуру сюек болгъанын, агъачда ишхилди, наныкъ излей, кырдык ашай, нарат, назы копалла чайнай айланнганы эсине тюшюп, кёзюне кёрюнюп, кючсюндю. Юй бийчеси, жашы... «Жаланма, жалан... Мен аланы бийлеге, байлагъа, аланы къуллукъларын этген правительствогъа къалай жекдирирге? Къуру менмеми да? Мени кибикле миллионладыла. Аланы да, менича, сарыулары къайнайды. Биз хорларгъа, залимликни къурутургъа керекбиз. Хорладан, ёлюмден бири. Не биз, не ала. Саут бла. Алайсыз залиمله бизге оноу, эркинлик да бермезле».

– Бизни кюрешибиз а халкъны излеминае къалай къарагъаныбызгъа,

ишибиз аны бла байламлыгына, революциягъа суймеклигибизге, хазырлыгыбызгъа, аны къаныбызгъа, ниетибизге сингдире билгенибизге кёре барлыгъын хар бирибиз терен ангылайбызмы? Революция, халкъ ючюн жаныбызны, къаныбызны да берирге уа хазырбызмы? Ол сорууну кесибизге бергенбизми? Огъесе алыкъына не этерге билмегенденми, кесибизни энчи душманларыбызгъа дерт жетдирир ючюнмю жел этип айланабыз? Биринчи айтханым тюз болур. Экинчиси ючюн кюрешсек, эртте жетдириллик болурек. Къонакъ? Ол тюзлюк ючюн отха секирликди. Аны революцияны кылычы болуруна ишекли туююлме. Жижиу? Ол да Къонакъ баргъан жолдан шашарыкъ туююлдо. Махмут? Аны да жюрегинде залимлени хорусмак ийислерин чыгъарлыкъ ёрген жанады.

Хажу? Огъурлу темирчи халкъны насыбы ючюн кёрюкню басхан, темирни суутмай туюген нартыды. Алий? Ол а революцияны чакъгычларындан бириди, Азнауур, сен а? Мени уа революциядан сора не ююм, не юйорюм, не мюлкюм, ырысхым да жокъду. Атам, анам, жашау къадарым, кёз жарыгъым, жюрек жылыуум да олду. Мени асмакъгъа да ассынла, тау тёппесинден буз бугъейге да атсынла, кюл этип, желге да сууртсунла, революция хорласын ансы.

Жашау, жашау... Юйретирик, шашдырлыкъ да сенсе. Сенден тюз оюм эталгъан, бугъоуунгдан ычхыннган, жарыкъ жулдузларынга къошулгъан насыплыды. Айланчларында ажашхан, шашхан, ауунг кёзлерин сокъур этген насыпсызды. Аны кеси бла ол кенгешин Хажу бёлдюрдо:

– Атла тойгъан болурла. Элге тебиредик. Къонакъ а анга былай айтды:

– Сиз элге. Айтылгъан ишлени мажарларгъа. Биз а Тёбен элни аягында Тууар олтургъанда Гачияны бла Сахайны, Алибийни, Ийна-лукъну сакъларбыз. Ала келгенлей, Жанхот къабакъгъа кетербиз, анда тапмасакъ иш, ол тегерекде элде излербиз, Кёп сакълатмасынла.

Саламлашып айырылдыла бары да.

Хажу бла Алий, бирем-бирем чакъырып, Гопай, Оразай, Какой бла сёлешдиле, бичен нёгерле къурауну, отун бла жалчытыр ючюн изеуле жыяргъа, Чаты башын юлешип, чалырча этиуню Советде бла жер комитетде сюздюрюрге кереклисин ангылатдыла. Хажу, ючюсюн да бирге олтуртуп, къаты сёлешди;

– Бийле ючюгюзню да кеслери жанлы этер мурадда, тишибиз батар, сёз, иш да ангыламагъанланы алдарбыз, бармагыбызгъа чёргербиз деп, къошхандыла кеслерине. Ала умут этгенча, сиз аллай бир ангыз туююлсюз, игини, аманны ангылайсыз. Халкъны сейирин сатсагъыз, бийле айтханлай этсегиз, эллиле сизни бёрю туююнлей кёрюрлерин билгиз. Сиз айтханны къабыл кёрмеселе, Советден, комитетден да кетип къалыгъыз.

Ючюнчю кюн Гопай, Оразай, Какой, ала бла Алибий да правленнге барып, Хорбийден эллилени Советин бла жер комитетни жыярын тиледиле.

– Тюшден сора жыйылмай амал жокъду, – деди Гопай.

– Не ашыгышлыкь барды аллай бир? – деп Хорбий кьаты сорду.

– Эшитирсе, – деди Оразай. – Болжалгъа салынмазлыкь ишти.

Алибий лакъырда этмей болмады:

Безидик тюзлюк излей,

Бичен, отун, мирзеу тилей.

Жашасакь биз жарлыкь басып,

Кимге барайыкь да жарсып?

– Артда сандыарса, кьарнынг аурумайды. Асыры эртте тарыгъу-лагъа эс бура болурмуса? дегенде Хорбий, ол а:

– Боран заманны кьуаады.

– Башсызлагъа иш туаады, – деп, Алибий Какоину, Гопайны бла Оразайны ызындан чыгып кетди. Старшина аланы ызларындан кьарап, сагышланды: «Кьуру кесигиз аллыгъызгъа кьалсагъыз, сизден кьалсын башым. Сизни юйретиучюле болмазла деп, аны антын а эталмайма. Не ишни сюздюрлюк болурла? «Бичен, отун, мирзеу тилей»»– дегенине кёре, ачлыкь жетгенлеге, кьарыусузлагъа кьарагъыз дерик болурла. Кёребиз не тилериклерин».

Тюш намаздан сора эллилени Совети, жер комитети да жыйылдыла. Алагъа Хорбий:

– Советни членлери Гопайны бла Оразайны, жер комитетни члени Алибийни тилеклери, сюздюрлюк ишлери барды. Алагъа тынгылайыкь да, не айтханларын эшитигиз, – деди.

Алгъа Гопай сёлешди:

– Адамлагъа быйыл ачлыкь жетип турады. Бек кьарыусузла бардыла. Ала бахча, отун эталмай, сабан сюралмай кьалгъандыла урлукълары, ёгюзлери болмагъандан. Алагъа болушургъа керекди.

– Не бла? Къалай бла? – деп аны Биймырза аузуна чапды. Гопай анга терс кьарады да, бети тюрленип айтды:

– Не бламы? Битеу элден жыйылган секатны алагъа берип, изеу этип, эшекле, ёгюзле бла да отун ташытып. Онгу болган келир жылгъа дери ёнкюч мирзеу, картоф берип. Ол сёзюн бошар бошамаз, Оразай кьопду да, терк-терк бир кьауум зат айтды:

– Кьолларында малларына хар ким да бичен этип жалчыталлыкь туююдюле. Эллилени Совети халкъны бичен жыйынлагъа юлешип, бичен этдирсе, ол иш да тамам боллукьду.

– Мени да барды айтырыгъым, – деди Какой. – Бир кьауум жарлы юйюрлени чаллыкь жерлери жокьну орнундадыла. Чаты башындан алагъа асламыракь жер бёлюрге, кьалгъанын да адамлагъа юлешип, бичен этме кьояргъа керекди.

Хасан эфенди кесин тыйдырмай, жаншап башлады: – Сизде уа аз иш кьайнамайды да. Секатланы оноуу эфенди, межгит тура сизге нек жетеди? Секатла эфендилеге, сохталагъа, межгитни кереклисине да жетерик туююдюле. Аны унутугъуз. Хар кимни кесине жетмеген тирлигинден ёнкюч берип мирзеую да жокьду. Отунну уа медрсеге, правленнге этерге кереклиди ансы, барсынла да аркялары бла ташысынла. Бичен жыйынланы да биз нек кьурайбыз, Ол да хар кимни кесини ишиди.

Чаты башыны, агъачны юсюнден алгъа Хорбий, ызы бла Абдурахман бла Биймырза сёзню къаты салдыла.

– Сиз ючюгюз да, «аягъы киргинчи туягъы» деп, кесигизге жетмеген оноуну этмегиз. Сизге жер, бичен, мирзеу, секят оноу да жетмейди.

Биз ишибизни, оноубузну да шериагъа, Къураннга кёре этерикбиз. Нальчикде этилген оноугъа кёре, алыкъына жерле халкъны эркингине берилмегендиле. Россейде Учредил жыйылыугъа дери жерлени кеси алларына сыйырып алыуну унамайдыла. Нек десенг, ол революцияны жояргъа, низамсызлыкъгъа, законсузлукъгъа кенг жол ачаргъа боллукъду, деп айтылады. Жерлени, агъачны сыйырыгъыз, юлешигиз, къырыгъыз, халкъны юсгюрюгюз деп ким бергенди сизге аллай эркинлик? Къонакъны, Азнауруну, Хажини, Алийни оноуларымыды? Сизни танкы башларыгъыз анга жетерик туююдю. Хар зат да болгъанынлай турлукъду – деп, сёзню кесди Хорбий.

– Хасан, Таумырза эфендиле, – деди Гопай. – Къуранда жер, суу, хауа, агъач Аллах жаратханланы барына да тенгди деп айтыламыды? Тынгылайсыз. Алай жазылыпды. Бизни танкысы болмагъан башларыбыз жарлыгъа, къарыусузгъа, ачха, жаланнгачха болушургъа, жерсизлеге жер берирге, халкъны жерин, агъачын кесине къайтарыгъа кереклисин ангыламагъан сунмагъыз. Эллилени Совети, жер комитет халкъ ючюн къуралмагъан эселе, сизни болсунла. Халкъгъа жараулу оноу этмеген Совет, комитет да бизге керекли затла болмагъанын кёрдюк.

Какой ууакъ-ууакъ коледи, башын ойната, айтады: – Угъай-угъай, ичигизни уа ачдырмаз эдик да, бизни бодуркъугъа санап, жерибизни, элибизни талап, алгъынча жашаргъады умутугъуз? Эфендиле жарлы туююдюле. Ала садакъа алыргъа ийменирик болурла. Сохталары да гитче талауламыдыла кеслерин отун бла жалчытыргъа?! Сизден бизге, бизден сизге да жокъду. Советни, комитетни да Малкъарукъ бий кеси айыргъанды ансы, аланы эллиле сайламагъандыла, къабыл да кёрмегендиле. Биз кетдик. Сиз кесигизге оноу эте туругъуз.

Гопай, Оразай, Какой да чыгып кетдиле. Артха къайтып ючюсю да:

– Бюгюнден ары бийни, байны да билмейбиз.

– Старшинагъа бой да салмайдыла де да тарыкъ.

– Биз халкъ кеси айыргъан Советге бойсунурукъбуз ансы, Малкъарукъну, Бийбертни «советин» билмейбиз. Тенг тенги бла – деп кетдиле.

Аланы ызларындан къарай кетип, не айтыргъа да билмей, иги кесек турдула. Хорбий, арсарлы бола, сёлешди: – Ким биледи, кесибизден энчи отряд къурамай, кишини бойсундураллыкъ болмабыз. Отрядха эфендини сохталары да кирирле деп умутчума. Бийле, байла юй сайын бирер адам берселе, сохтала, бегеуюлле бла бирге жыйырмагъа жууукъ адам боллукъду отрядда. Ушкокланы кёрселе эллиле къоркъурла. Суюмей жалынырла. Мен алай тапмы болур дейме. Кеси аллыма уа отряд къуаргъа базынмайма. Сиз айтханнга мени къошар затым жокъду.

Анга угъай деген болмады. Эфендиге ууаз айтыуну кючлерге, элде эсли адамланы намысларын учузларча, эллилени аладан айырырча иш

бардырырга, абреклени кече юлеринде излерге да оноулашдыла. Эки кьауумлары да тутхан ишлерин не кьадар терк бардырырга, жашырын этерге ди ниетлери,

Ол кече Алий, эллиледе тапхан сауутларын Алибий бла бирге он беш ушкок жыйып Хажиге тапдырды. Ушкоклагъа жау сюртюп, тазалап, гырмыкла бла байлап чырдылагъа сукьдула бауну теренинде. Эрттенликде уа юч биченчи нёгер да Чаты башына кетдиле. Ала алты кюнню ичинде аны кырдыгыны экиден асламын чалып, дырын этдиле. Бийберт, тёрт эбизе жалчыны алып келип, чаллыкъ жерге жетсе, асламы чалынганын, тишируула, кьартла, сабий жашчыкьла бла кьызчыкьла аямай кими дырын жыя, башхасы дуруланы айландыра, гырмык эте тургъанларын кёргенде, кёзлери кьарангы этдиле. Чалгъычыланы кьатларына барып, масхаралап, сёлешди: – Бийгизге этген «хурметигиз» ючюн сау болугъуз. Мен а бу тёртюсю кьачаннга дери чалырла деп, жарсып келе эдим.

– Хоу биз да санга жаныбыз «ауруп» чалгъанбыз, малларынг биченсиз кьалдыла деп, жууаплады кьайсы эсе да.

Кьамичини ойната, Бийберт ат бла Алиини юсюне чапды. Аны нёгерлери чалгъыла бла бийни юсюне кеслерин атханда ат, пырх-чырх эте, арт аякъларыны юсюне турду да, ачы кишнеди. Чалгъычылагъа Кьасай кьычырды:

– Урмаса, тиймегиз.

Чалгъычыла да, чалгъылары бла уругъа хазыр болуп, Бийбертни тегерегинден кьуршалап, ауур солуйдула, Бийберт а, тюбюнде аты да тепсей, аузуна келгенни тегеди, Кьасай алайгъа жетгенлей, анга да чамланды: – Бу ит сюрюуге сенми оноу этесе? Сизге бу жерни эркинлигин ким бергенди?

– Жерни Аллах бла революция бергендиле. Биченчи жыйынлагъа уа мен, Алий, Чоскур оноу этебиз.

– Кьусма. Жанынгы сюе эсенг, парийлеринги да ал да кет. Революциянг да кимди?

– Революциямы? Аны ким болгъанын билгенинг кибик дегийим. Кьасай башын ойната, айып эте сёлешди: – Сен, Бийберт, бийлигинге махтануучу, патчахха базынуучу заманынг эртте кетгенди. Энди Чаты башыны бир чёбю да санга жетмейди. Андан эсе, бу сыйынг бла, жалчыларынгы да алып, былайдан терк тай. Элни жерин эл хайырланырыкьды.

– От салып, ёртен этерме биченлеригизни, сабанларыгъызыны, юлеригизни да, – дегенде Бийберт, Алий кюлдю да, сансызыракъ айтды:

– Кьоркьмай эсенг кёр. Юйюнг, мюлкюнг бла бирге юйюрюнг да урходук болурсуз. «Гур от, гур от» деп биз да тегерегинде тепсербиз. Кьаугъасыз кетип кьалсанг кесинге, бизге да алай игиди. Тёзмей эсенг Нальчикде шуёхларынга тарыкь, бар жолунга, жюйюсхан.

Кьолунда чыбыкь бла Бийбертни атын уруп, ортадан чыгъарды да, Алий Бийбертге тюрслеп кьарады.

– Неге кьарайса? Кьоркьуталлыкъ туююлсе. Хапарны кьоюгъуз

да, чалгъаныгъызны жыйгъаныгъызны да хакъын былагъа берлигимден артыкъ окъуна тёлерме. Бир бирни аягъын марамайыкъ. Бир эллилебиз. Уллу да сёлешген болурма ачыу тийгенде, къалгъанын ишлеп берсегиз, бютюнда иги. Мен да сиз этген хурметни унутмам, – деди, болмазын кёрюп Бийберт.

– Эллиле этген оноуну мен бузалмам. Чалып жыйыкъ да, артда сёлеширбиз. Юйюнге бар. Башха къышлыкларынгы чалдыр. Туююш бла, бир бирни тёбелеу бла иш онгуна бармаз. Ахшы жолгъа, – деди да Алий, адамланы чалгъыгъа жиберди.

Бийберт окъ тийсе, дып деп къан таммазча болгъанды. Ачыудан жюреги кюеди, санлары, безгекден ауругъанча, къалтырайдыли. «Ай, заман а! Базгъын болгъандыла. Биз этген умут жокъду. Ишлесинле. Таплыкъ, ариулукъ бла бермеселе, кюч бла алырма. Власть байлагъа, бийлеге берилген эсе толудай, мени да къоруулар» – деп, кюйген ичине сериуюн болмаса да, жюрегин чёкдюрюрге кюреше, тынгылауну ийип кетди.

* * *

Хажи тёрт къарт кишини, тёрт да къартыракъ тиширыуну изеу этип, он эшекни жерлеп, эрттен бла эртте окъуна агъачха табылгъанды.

Къартла этген отунланы тиширыула бир жерге ташып, къалайдыла. Ала ол кюн отуз эшекте жюк болурча отун этип, он эшекни да отундан ауур жюклеп ахшамгъа элге жыйылдыла. Отунланы Къудасны арбазына тюшюрдюле да юйлерине жайылдыла, Ол кюнден башлап, элде бек къартла бла гитче сабийле болмаса, адам къалмай, биченде, отунда айланадыла, Гумулжуклача, хар бири ишге къампалып, къолундан, кючюнден келгенича кюрешеди.

Кюндюз отун этип келсе Хажи жассыгъа дери гюрбежиде оракъла ишлейди, сабий жашлагъа сыннган чалгъыладан гитче чалгъычыкъла этеди. Къартла уа юйлеринде сенекле, чалгъы, оракъ сапла, чалгъы тишерге тёшле, къалакъла, шырхыла хазырлайдыла. Жарлыладан кеслери ючюн къуралгъан бичен жыйын, изеуле, хар юйден да ишлеген адамланы саны, ёсюмю тенг болсун демей, кючю жетген чалгъы чалады, батан кётюраллыкъла гебен этдиредиле, аладан къарыусузуракълары уа дырын айландырадыла, жыядыла, ыннала къызчыкълагъа басха тартдырадыла.

Тюш алада азыкъгъа олтурсала уа бирини гыржыны, не айраны болмай уялып, кенгиракъда чёксе, къатларына чакъырып, барыны азыгъын да ортагъа салып, жетгенича ашайдыла, ишде, ашда да айрылыкъ, сеники, меники деген жокъду. Жарлы, къарыусуз къауумну биригиулюгю бичен бла малларын жалчытыргъа, отун амалтын къыйналмазча, артыкъ мал ашларына мирзеу, картоф мажарыргъа онг бериине къууанадыла.

Жалгъа туруп, нартюх, будай алыргъа кетгенле да, ыйыкъ сайын

алты атха жюклеп, нартюхню бла арпаны элге жибередиле. Сахай бла Гачия артха кьайтсала, элде ишле кьалай баргьанларын кьууанып, нёгерлерине хапарлайдыла.

Хажини, Азнауруну, Кьонакьны, Алийни, аланы нёгерлерин да келе тургьан ачлыкьны, кьыйынлыкьны кьалай хорларгьа боллугьун ким юйретгенди? Аланы оюмлары ол затха кьалай бла жетгенди? Кьарьусузгьа жандауурлукь этиу кьайдан чыкьгьанды? Садакьа бла кечинирге уялмакьлыкьны уа не бла ангылатыргьа боллукьду? Кьарт, кьарьусуз, сабий адамла да кьол мурккуларын нек кьоймайдыла? Соруула кёпдюле. Алагьа жууапны таула таргьа кьысхан ауузлада жашагьан элlege кьарасанг, хуруланы, мандалакьла тенгли ташчыкьлагьа дери жыйылгьан тёбелеге-ыржылагьа, он атлам кенги, жыйырма атлам узуну болгьан тау этекледе сабан кьулакьчыкьлагьа, бахчачыкьлагьа, тауну, тёшно чучхуп, аланы кьабыргьаларына кирип, ташладан юйле ишлегенлерин, бирини чорбаты экинчисини арбазы болгьанын, чыпчыкь уялача, басхычлагьа ушап, таулагьа жабышхан элlege кьарасанг тынч табарыкьса,

Адамгьа он бармагьы багьады. Жер тарлыгьы, жашау кьыйынлыгьы халкьны таула, ташла бла демлеширге, аладан юй орунланыча, кьабыр орунланы да тик кьабыргьаланы чучхуп, кьазып алыргьа, ташладан жашау мекамла, душмандан кьорууларыгьа кьалала, мал орунла ишлерге, кьол аяз чакьлы тюзюрек, аякь тутар жерни хайырлана, арпа, картоф ёсдюрюрге, мал кютерге юйретгендиле. Уллу ташладан, кьулач жетмеген агьач томуроладан. жашау журтла, баула ишлерге, бир, эки, юч адамны кючю жетмегенди. Мал кютерге, бичен ишлерге, сабан сюрюрге да жерлерини хауа, табийгьат болуму халкьгьа изеу кьурауну, сабан, бичен, кьош нёгер болууну излетгендиле. Эллилини жыйын халда алай ишлеген тёреси кьарьусузуна кьараргьа, аны гыржын тилей кьолун кишиге узатмазгьа да юйретгенди. Хоргамлыла уа ол тёрени кьаты сакьлайдыла. Ахырына тыяннган халкьны кишиге тобукьланмай жашау этдирген да ол тёресиди. Жарлыланы кьураучула, алагьа жол кёргюзтюучюле болгьанлары уа ол ишни мажарыргьа бютюнда уллу болушады. Ала жашауларында бир ниетлилик, барыны да бирден сюелиулери кьыйынлыкь черегинден ётдюрген кёпюр болгьанларын сынай келгендиле. Сынау а бек иги устаз, мектеп да болгьаны белгиледи.

* * *

Сентябрьни ал кюнлеринде бичен чалынып, гебенлеге жыйылып бошалгьан эди. Эллилини кеси жерлерини биченин ташып, тишлеге кьаларгьа, кьонакьлары да элге жыйылдыла. Ала кеслери да тау халкьлада кьуралгьан «Кийик дивизия» Кавказгьа кьайтады деген хапарны да келтирдиле.

Бирге тюбешгенде, Чаты башыны биченин чалып жыйгьанлагьа, ишлерге кьолларындан келмеген кьарьусузлагьа да тенг юлеширге оноулашдыла. Элден секатны жьяргьа Оразайгьа, Гопаигьа, Алибийге буюруп, мал ашлары артыкь кьаллыкьланы да тергеуге алдыла. Ала

артыкъ биченлерин союм малгъа, акъгъа, картофха, арпагъа алышырлары тийишли кёрдюле.

– Суюсе Бийберт, суюсе Хорбий, Къаншау, ким да болсун, – деди Алий, – биченни тийишли багъасын берип алсын,

Ол оноуларын да эллилеге Чаты башыны биченин юлешген заманда айтыргъа келишди. Азнауур да былай къошду: – Адамла Чаты башына эртте чыкъсынла. Кюнле бузулгъунчу биченни жыйып бошاپ, алысында малла кютерча болсун. Бий къауумдан биягъы къаугъа чыкъгъынчы, иш тамамлансын. Элни жыйсала эллилени Советин, жер комитетни да жангъдан айыртыргъа бары да къаты сюелирча, халкъ бла сёлешмей амал жокъду.

VIII. КЪЫЗЫЛ БАЙРАКЪ

Бийберт, Къаншауну Нальчикге жиберип, андан кесине, бийлеге да жараулу къагъытны келтиртип Хорбийге берди. Ол къагъытда 1917 жылда августда къуралгъан малкъар халкъны элли депутатларыны Совети бла жер комитетини бегимлерине кёре байланы, бийлени жерлерине ахыры да тийдирмезге, ол аланы энчи мюлклерине саналгъаны ючюн. Аны закон, шериат да бирча сакълайды деп, айтыла эди. Анга ышанып бийле Чаты башыны биченин, агъачны да къолгъа этебиз деп, къанат керип айланадыла. Эбизелеге берлик хакъдан эсе, аз телерге ди муратлары.

Эрттенликде эллилени Чаты башына биченни юлеширге кетгенлерин эшитип, битеу бий, бай къауум, бегеуюллени да алып, ары барыргъа правлен аллына жыйыла эдиле. Аны эшитгенлей, жоргъа тор атына жайракъ минип, Гачия аладан алгъа къууулду, ол ары жетерге гебенлени юлешип бошай тура эдиле. Къалгъанын да терк юлешип, энчи оноуларын этдиле. Бийле уруш-туйюш къозгъаргъа умут этселе, эллиле кеслерин сёзге къошмай, Азнауур, Хажи, Къонакъ айтханча, сабыр турургъа, адепли сёлеширге, бичен, жер да халкъныды деп къояргъа келишди.

Мычымай бийле, байла, суюуюню аллында барыучу эркешча, Бийбертни алгъа салып, жетдиле. Эллиле бла Хорбийден сора киши саламлашмагъанда Алибий: «Бизге салам бермегенле, адам кибик да кёрмегенле, жер, бичен да излемезле; эллиле ишлеген биченни да кюсезле», – деп, Къасайгъа жанлады да, кёз къысды.

– Эллиле, – деди Хорбий, – Советни, жер комитетни да айыргъандыла Ала кеслерини ишлерин тебен тамата оноучуладан келген буйрукъгъа, Владикавказда, эсе да Терк башында, Нальчикде этилген оноулагъа кёре бардырадыла. Бийлени, байланы жерлерине тиймезге деп оноу этилгенди. Нек? Жерле аланы энчи мюлклериди. Энчи мюлкге тиерге уа не закон, не шериат эркинлик бермейди. Чаты башы бизни энчи мюлкюбюз болгъанды. Чабып чалдыгъыз, бичен этдигиз. Сау болугъуз. Эбизе жалчылагъа не телеучю эсек да, ишлеген хакъыгъызгъа аллай бир берейик. Совет, комитет да алай тийишли кёргенди.

Къасай Хорбийге сорду: – Ол оноуну эте туруп, эллилени Советин-

де, жер комитетде кимле бар эдиле?

– Мен, Биймырза, Хасан эфенди, Абдурахман, Таумырза.

– Алай эсе, Совет комитет дей турмай, бийле бла эфендиле оноу этгендиле десенг а. Сейир тьююлмюдю аланла, бёрю кесине мен бёрю тьююлме дегени?! Не уа айыугъа бёрю оноу этгени? Халкъ кеси кесине оноу эте тургъанын кёрмеймисиз?

– Кагынг болмагъан жерге къалагъынгы сукъма, – деди Биймырза. Алий сабыр сёлешди: – Патчах тайгъандан сора, аны оноуу бла халкъдан сыйырылган жерни халкъ кесине къайтаргъанды. Нальчикде, Терк башында оноу этгенле да бийледендиле, байладандыла. Халкъгъа тенглик берилди деп алдагъандыла. Халкъны амандан аманнга къоя, тардан таргъа къыса баргъан Болжаллы правительствону иши, оноуу да жарлыланы излемлерине терс келеди. Тюзюн таба, терсине барыргъа киши суймейди. Халкъ а кеси сайлагъан жолну, кеси этген оноуну тюзге санайды. Биченле юлешингендиле. Ол да аланы энчи мюлклериди. Энчи молкге тиерге уа шерият, закон, Къуран да, халкъ да эркин этмейдиле.

– Алий бла Хажи, абрекле бла татахдыла. Ала айтханнга къарап, эллилени жангылырларын, ачырларын да суймейме. Мен да сизни аллыгъызда Аллахны къуллугъун этип турама. Къырал оноугъа къажуа барып терс боюнла болсагъыз, тюрме, Сибирь, тазир деген затла башыгъыздан басарла. Шерият, Къуран да кечмезле. Аллахдан да къоркъугъуз. Хорбий айтханча этсегиз, мен тюзге санайма, тилеген да этеме табынлай этеригизни, – деди Хасан эфенди.

– Къуран хакъына, – деди Хажи, – сен омакъ сёлешдинг эфенди. Не эсе да сен дайым бийлеге табын тутаса ансы, жарлылагъа табын, игисин айтмайса. Къуру да бийлеге жакъ басыу, аланы акълау баш ишингди. Жарлылыкъ халкъны, бизни кибиклени бойнубузну мугурайтып, тыпыр ташларыбызны суутуп келеди да, жел ойнагъан юююбюзде тепсейди, ачдан сабийлени жиятады, кюн жарыгъын кёргюзтмей, кюнюбюзню да кече этип, гыржыныбызны жиямугъубуз бла бирге ашатады. Жанынг ауруп, жарлылагъа артыкълыкъ болады, аркъалары жауурду, аны шерият, Къуран тийишли кёрмейдиле деп, аузунгдан бир сёз чыгъарсанг а. Абрекде бла татах болсам а не аманлыгъы барды? Абреклени тюзлюкню суйгенлери ючюн терсге санайсыз. Сенден, Къонакъдан къайсыгъыз терссиз?

СЮЙДЮМ ЖУРТУМУ

Локъман улу Али Байзулла 1939 жыл 20 мартда Тырныауз шахарда туугъанды. Анда орта школну тауусхандан сора, 1964 жылда, Къабарты-Малкъар къырал университетни филология факультетини орус-малкъар бѐлюмюне окъургъа киргенди. 1967–1972 жыллада Москвада Горький атлы Литература институтда окъугъанды. 1977 жылдан бери Россейи жазычуларыны санындады.

Кесини ишчи жашауун Али трактористни, комбайнѐрну болушлукъчусу болуп, 14 жыллыгъында Къазахстанда башлагъанды. Халкъы бла бирге Орта Азиядан, сюрдюнден Ата журтуна къайтхандан сора, ол кѐп тюрлю усталыкъланы алышындыра Тырныауз комбинатны къурулушунда, «Молибденде» – магъадан чыгъаргъан жерде ишлегенди. Тырныаузну шахар газетини бѐлюмюню таматасы, «Коммунизмге жол» газетни ишчиси, миллет театрны директоруну заместители, республикалы телевиденияны Малкъар студиясыны тамата редактору, «Нюр» журналны редактору да болгъанды.

1959–1962 жыллада Совет Аскерде къуллакъ этгенди.

Али Байзулла назму жазып 1957 жылда башлагъанды. 1964 жылдан бери республиканы газетлерини, журналларыны бетлеринде Алини кѐп чыгъармасы басмаланганды: назмула, поэмала, хапарла, жомакъла, статьяла, кѐчюрмеле. Ол «Къуранны» малкъар тилге кѐчюргенди. «Русь и поле» деген илму ишинде уа, (1985 ж.) эрттегили орус адабиятны эсгертмесини энчилигин, къуралыу жорукъларын тинтгенди, магъанасын ачыкълагъанды. «Слово о полку Игореве» деген жазыу ишинде да анга къарачай-малкъар халкъ чыгъармачылыкъ бла тенг-лешдирип къарагъанды.

Али малкъар адабиятта кѐп «жулдузу» болгъан поэтледенди. Ол аны суратлау дуниясында кѐкден нюр жиберген жарыкъланы кѐплюгю бла байламлыды, поэтни назму китапларыны атлары да анга шагъатлыкъ этедиле: «Жулдуз сюрюуле» (1979 ж.), «Жаннган жулдузла» (1985 ж.), «Кечеги жулдузла» деген поэма (Сайламала, 2000 ж.). Ол фантастикалы повестьледен къуралгъан китабына «Жулдуз мухажирле» (1997 ж.) деп атагъанда, кесини суратлау адетинден таймагъанды.

Жулдузланы, айны, кюнню сыфатларына таяна, Байзулла улу поэтикалы илхам аламын бир бирге терен жалгъашмагъан дунияладан къурайды дерге боллукъду: бир жанында – фантастикалы, бийиклик халда, табийгъатдан тышындагъы кючле бла байламлы, экинчи жанында уа – жерде бола тургъан къужур ишле, инсанны жарсыулу къадары, аны сыйын эниш этген жашау болумла.

Байзулланы лирика жигитини классикалы сыфатланы бла би-

теудуния адабиятда романтикалы жигитле бла бирлиги кёпдү. Аны жаны булутланы башы бла тебирерге термиледи, алай саны уа жерни кьатысына бегипди. Лирика жигитини кёлю жашауда халгьа хош болмай, дуняны жарсылу кьадарына жарсыйды. Кёкде болгъан затла анга кертичидиле эм алжаусуздула, аны себепли ол жашауну белгилерине «жулдузланы» (бийикликлеринден) тийишлиликлеринде багъа береди. «Ингирги эл жулдузча жылтырайды», сюйгенини кьашларын поэт «жангы айны иничге орагъы» бла тенгледиреди, тайчыкьны да Байзулла улуну поэзиясында «мангълайында жулдузу барды». От, жарыкь жилтинле – ала кёкдеги жарыкьланы бир кесегидиле, ала «жулдузланы» белгилеридиле, аны себепли, ала да чыгьармаларыны суратлау кьумачына эркин согьулгъандыла – поэзиясыны жиби болгъандыла.

Алай бла аны суратлау жигити тауда «кьойчуну отундан» чыкьгъан жарыкьны эслейди, айны «кьошда этилген бышлакьгъа» ушатады, «жарыкь жулдузланы алтын ташчыкьлары кечесини терезесинден кьагъадыла», «кьызла кёзлеринде жилтинлери бла кеслерине эс бурдурадыла», ол «жулдузлу романсны» тауушун да эшитеди, дагъыда аны кибик. Ол сыфатланы барын суратлау жигити «бийикде дуняны алгьышлау белгилерича» кёреди. Байзулла улуну жигити ёлгенинден сора да, жулдузла бла байламлыкьны юзmezге мурат этеди: «Мен ёлсем, мени кьабырымы башында жулдуз болсун сын таш» – дейди ол.

Байзулланы кёкден жаратылгъан жигитин, жулдузлу жолла аламда жолоучулукьгъа чакьырадыла. Ол кесини жашауун кюн бла, ай бла, жулдузла бла ушакь бардырмай болмазлыгьын ангълайды.

Поэтни «Къаяла» деген биринчи китабы 1971 жылда басмаланганды. Анда Али от жагъасын, Ата журтун тас этгени себепли, кесини ёлчеми болмагъан ачыуун чыгьармаларына тёгеди. Аны жигити миллетни бушуулу кьадарыны бир гитче кьурамы болады. Кьыйынлыкь бла бушууну чексиз уллулугьу поэтни суратлау жоругьундача, табийгъатны кьыйынлы кючлери бла кёргюзтюледи. «Башланады желни жилиуу» деген назмусунда битеу дуния сабий кьачхынчыны кьыйынлыгьына жан аурутуудан толуду: «жел жилийды, сабий тюшондеча», «жилийды суу, ёмюрлени, ташланы жалай», «мудахды юзmezни жилиуу, булутлагъа тансыкьлыкьдан». Бу бир ызда кьайтарылып келген тизгинле дуняны битеулёй жарсылу кьадарыны кючюн кёбейтедиле, алай бла сабийни жилиуу, халкьны жилиуу – жаны болгъан табийгъатны жилиууна кьошуладыла.

Башында айтылгъан оюмгъа ушашды «Кязимни кьабыры» деген назму да. Ол малкьар адабиятны мурдорун салгъан Мечиланы Кязимге аталгъанды. Ол киши жеринде ёлгенди. 1999 жыл аны обасы Ата журтуна келтирилип, Нарт уяда (Долинскде) асыралгъанды. Чексиз бушууну ол уллу суратлау кючу болгъан, ара сыфаты бла ачы-

кылайды. Лирика жигити, Акъылманнга айланып, айтады: «Жерни тюбюнде кёк тамырла – сени кьолларынгы бармакъларыдыла». Бу сыфатны магъанасы белгилиди: былайда бир жанындан поэтни бушуулу кьадары кёргюзтюледи, ёлгенинден сора да, кьолларын туугъан жерине узатады ол; башха жаны бла уа, тамырланы сыфатларында ниет, адеп, кылыкь адетлери эсленедиле. Жаш тёлуге Уста кьурагъан инсанлыкь, Ата журтха суймеклик, кертичилик белги болгъанлай кьаладыла.

Кёп кьарачай-малкьар назмучула сюрگون халкъны жаралы жугьутур бла тенглешдиредиле. Али Байзулла да, тёрели сыфатны хайырлана, анга жангы суратлау магъана береди, жангы, бийик даражагъа чыгъарады. Жугьутурну ачыуу битеу дуниягъа кёчеди. Алай бла «кьанынга боялгъанды ашхам кьарангы» – деген тизгинле тууадыла. («Жаралы жугьутур»). Поэт философия мадарны хайырланып, жарсыуну тюзетирге излейди – жугьутурну жарасы бийиклик бла сау боллугъун белгилейди. Башха тюрлю айтханда, жангыз да бийик ниет (не кыйынлыкьда, не тюрлю болумда да) – ич сезими бла тауну тёпесинде кьалыу инсаннга болушханча, халкъгъа да болушады, кесилигин сакьларгъа эм не тюрлю чырмауланы да хорларгъа.

«Анамы юсюнден стансла» деген назмусунда Байзулла элегиялы – терен, ич сезимни хайырлана, кёчгончюлюк сынагъан халкъланы жарсыуларын эсгереди, ала журтларына кьайтханларындан сора да, анга тансыкь болгъанлай турадыла. Жанлары сау кьалгъанланы кьайтханлары, алыкьа журтларына толу иеликни сынатмайды, нек дегенде, ол, алгъын дуния, алам кесини илишанлары бла ёмюрлюкге жутулгъандыла. Бу терен философия магъанасы болгъан оюм станслада жашырынлыды, жангыз кеси кьалгъан ананы сыфаты бла ачыкъланады. Жангыз ананы Али Байзулла, аны туугъан тауларыны кыйматына «тохташдырады». Алай ол, алгъынча, ары жарашып кьалалмайды, нек дегенде, ол энди башха бир дунияды, анда энди кёп зат тауусулгъанды, анга багъалы болгъан затланы, урушну, кёчгончюлюкню зорлукь жели учургъанды. Аны жашауун жангызлыкь кючлегенди, ол лирикалы жигитине да тынчлыкь бермейди. Ол аны ачыуун алай терен ангылайды «тюшлерини Меккасында да» кесини анасыны жангызлыкь сыфатын кёреди.

«Бечо ауушда» деген назмусунда поэт кесини суратлау чыгъармачылыгъында жангы оюмну белгилеп, туугъан жерине кертисинден ие болууну кёргюзтеди. Назмуну атында окьуна, жашырын халда, башха бир дуниягъа кёчююнню магъанасы ачыкъланады. Аз-аздан Ата журту бла ушагъы кюч ала барады. Назмуну айныууна, жюрюшюне себеплик этген, жигитни ауушну ауушлап баргъаныны суратланыууду. Аны жолу кьарла, боранла бла тыйылады, дуния кьарангыгъа кёмюледи, «кечеги кёкню кёкюреги окьуна жулдузсузду», аны кибики «малкьар эллени жарыкьлары кечеги сагъышлагъа батхандыла». «Та-

улары тауу» жигитни кыйын кюрешинде билеклик этеди. Бийикледе жашаган жугьтурла акь каядан анга жарсып, аууаз жибердиле. Ахыры – хорлам, ол чырмаусуз кюн бет жанына атлайды. Анда, ол аны жангыдан тегерегин кыуршоулаган дунияны тилине юйренеди. Кыачан эсе да андан сыйырылган, энди жууукь, ахлуча керюннген.

Аны себепли, бошдан болмаз, ауушну юсюнден назмусуну жанында Али Байзулла «Пайгамбар» деген назмусун тохташдырганы. Алада айтылган оюмну башхалыгы кезге туура эсе да, ол эки назмуну бирлешдирген табийгьат бла ушакьны амалын тохташдырыуду, излеуду. Лирика жигити ичинден учунупду, пайгамбарча «жаныуарланы бла кьанатлылалы тиллерин билирге», кек назыча «кечеле бла женгил жулдузланы кекден тутаргьа», аны бла бирге «жырткык этегинден жулдузну бла айны жибермейин» жашаргьа.

Алай бла, биринчи назму китабында поэт кьбюсюнде кесини чыгармачылыкь онгларын белгилегенди, аны эзегин ачыкьлап, «адам бла алам» деген баш жерни тутарыкь сыфатланы тохташдырганды.

«Узакь аулакь» (1973 ж.) деген назму китабында поэтни биягьынлай башхалагьа ушамаган суратлау оюму танылады, аны кибик аны энчи лирика-философия сагьышлары. Бу китапны бек айыртып айтырча кыйматы уа, Али Байзулланы бийик поэтика сынамыны толганыды. Энчи назму эбин тохташдырыгьа излеп, Байзулла «кезге керюннген поэзияны» бир тюрлюсюнде тохтайды, жазыу кьолайында да философиясыны эзеге ачыкьланады. Назмуланы битеулей дерча барысы да китапда (аллында экиси бла ахырында бири болмаса) ючгюл халда жазылгандыла. (Хар бир назму онтерт тизгинден кьуралыпды, тизгинлени гыллыулары экилидиле, андан сора, ызындан келген хар бир тизгин назмуну азайта барады, ахыр эки сьзден кьуралган айтымгьа дери, аны ызындан – нохта барады. Назмуну былай, алгьын тюбемеген керюмдюсю, ол оюмну жетишимли болганын чертеди, чынтты поэзияда кеп сьзден шатыклыкьгьа кечююнню чертеди, шатыклыкьдан – шошлукьгьа. Жангыз да шошлукь, Байзулланы оюмуна кере, адамны ич дуниясыны теренлигин, аны халын ачыкьларгьа боллукьду.

Магьаналарына кере, Байзулланы «ючмюйюшлю» назмулары жашауну емюрлюк сорууларына аталгандыла, «адам бла алам» деген ангыламлагьа. Аны жигити, аламны бир гитче бурхусу, ниет билекликни емюрлюк жулдузлада табады. Алай, жулдузну елгенине шагьат болган чакьда, аны жүрегин жарсыу бийлейди. Анга бек кереклиси – жанны елюмсюзлюгюдю. Аны себепли болур: «Мени кьабырымы башында хар заманда жулдуз жарыгьанлай турсун!» – деп, жүреге кетюрюлюп айтханы («Мен елгенде...»).

Халкьны ниет хазнасын сакьлау бла байламлы жарсыуларын, поэт «Китапны тилеги» – деген назмусунда айтады. Назму лирика монолог халда жазылганды, ол «желни ауазында жарсыуну сезип»,

«мудах тышню жырын» жырлайды. Байзулланы китабы малкъар халкъны ниет ырысхысыны поэтика халда тохташдырылгъаныды, кесича культурология энциклопедияды, анда «кёкню жулдузлары» бла «тайчыкъны мангылайында жулдуз», булутла бла ай толу жерни аладыла. Китапны тилеги чакъырыу бла бошалады, ата-бабаларыбыз багъалагъан ниет ырысхыгъа кертичилей къалыргъа чакъырады, ана тилни унутмазгъа буюрады. Аны насийхат халда сёзю, къошакъсыз айтханы назмуну ич сезимине чырмау болмай, поэтика оюмуну адетдеча тохташдыргъанын белгилейди.

Байзулланы экинчи китабында бир бири бла толу ангылашыныулукъ болмай тургъан эки дуняны халы сакъланады, алай жигит жерде дуняны илишанларын аламны кенглигинде да кёреди. Алай бла, жулдузла бишген алмала бла тенгледшириледи, аны бла бирге жигитни сабийлиги «узакъ аулакъгъа» ушайды – табийгъатдан тышында болгъан, сезимледе жаратылгъан дунягъа. Жигитни жаны, сабийлик жылларыны ачылыгъындан мутхуз болуп тургъанлай, игиликни жораларгъа жулдузладан юйренеди, артыкъ да бег а «ёлген жулдузну жылтырагъан жанын кёргенде».

Жашауда болгъан жарсыулу ишлени оюмлай, Байзулла кесини сагъышларын «Туман заман» деген бёлюмде суратлайды. Бёлюмню аты окъуна, назмуланы ич магъаналарын ачыкълап, аланы туманлы, тунакы, жулдузла кёрюнмеген заманнга буюрулгъанларын эсгертеди.

«Замансыз» кезиуню поэт тюремелени бла кёз жашланы патчахлыгъында, къартлыкъ бла урушну, кёзбаулукъ бла къабырланы сыфатларында белгилейди. Алай жигитни жанын тозуратхан мудахлыкъ бла кёлсюзлюкге, жашаугъа ышанмакъсызлыкъгъа берилип къалмайды, ол ийнанганлай турады, «жарыкъ жулдузланы алтын ташчыкълары кечеде аны терезесин къагъарына».

Кеси жашауунда жерин белгилей, Байзулланы жигити аны вокзалгъа ушатады. Ол сыфат, битеу дуня суратлау адабиятта, адетде бола келгенича, башха бир кенгликге кёчгенин белгилейди, андан эсе бийик даражасы болгъан. Ол, чынтты романтикди, «узакъ жолгъа атланырыгъына да» бир ишеклиги жокъду, жулдузлагъа.

Дуняны экиге юлешинген романтикалы халы, китапны «Къанкъаз ауаз» деген ахыр бёлегини мурдоруна салынган угъай, анда ачыкъ кёрюнеди, аллай марда иш этип къуралгъанын да чертеди. Жигит оюм этеди, эки кере дунягъа бир адам да жаратылмагъанына, алай хар бири жашауунда эки тюрю – бир бирге ушамагъан дунялада жашарыгъы хакъды.

Дуняны экижанлылыгъын, бийикде бла жерде халны ачыкълай, жигит кесини юсюнден былай айтады: «Бирде мен – акъылманма, бирде уа – тели». Кёкдеги Аллахны ышанларын ол Жерде излейди, кесини уа жерде сабийлигин кёкде эслейди. Дуняны бир бирге

келишмегенин, ол экилигин бирлешдирген сыфат тирмен болады, адамны ангын бла аны жашауун белгилеген. Олангыла мла башхалыкны ачыклаган бла кьалмай, арада болган назик, кеп тюрсюнлю дуняны санагатын ачыклайды, жашлыкь бла кьартлыкь, аруу бла кьууанч, тынчлыкь бла кьурешни да кьошуп.

1979 жылда малкьарлы окьуучу Байзулланы «Жулдуз сюрюуле» деген китабы бла да шагьрейленгенди. Поэтни кесини адетинде бола келгенича поэтикасына кертичилей кьалганлыгына, анда жангы ышанла да жаратыладыла. Адамны жарсыулу кьадары кьочленеди, тегерегин кьуршоулаган табийгьат бла бир тилли болалмагьаны танылады. Алгын ол кеп кере жюрегинден термилип сынаучу, кьурешчи эсе, энди уа мудахлыкь кьочлеген жангызлыкьны кьребиз. Артыкьда бег а дуняны ол халда сезгени бу китапда «Кесим жангыз кьарайма жаууннга» деген назмусунда ачыкьланады.

Поэтни уллу магьанасы болган сыфатларындан, ал сюремге жауун чыгьады – жанны жылаууну белгиси. Бир адам болмагьан орамлада жигит кеси жаппа-жангыз айланады, дуня да мутхузлукьгьа кьуршоуланнганды, «кьара булут жулдузланы жутханы» амалтын.

Али дуняны тынгысызлыкьын кепден кеп суратлайды. Окьуучу кеп затны унутургьа болур, алай «ач, кечеги жауунда жибий турган турнадан» башха, не да «кьобузну мудах макьамын Чирик келде». Ала бары жигитни жашлыкьын жашнатхан сыфатладан бир жанына жанлагьанын белгилеген шартладыла. Анга, хар заманда жулдуз жарыкьны бла адамны Аллах берген сезим байлыкьыны хорларына ийнанып жашаганнга, кьыйынды сезген – «Аллахны дунясында анга тийишли болалмагьанды адам» дейди ол («Чирик келню жагьа-сында»).

Адамны ич дунясыны айныуун поэт сонет минчакьларында да бардыргьанды – аты да алайды – «Адам». Адам улуну жюрюшюню тарых жолуна кьарай, поэт жашауну тутуругьун, тутхучлу этген затланы излейди, ниетлиликни кьерюмдюлерин, белгилерин, адамгьа тюз жолдан таймазгьа болушхан, «жулдузлагьа элтген».

«Жанган жулдузла» деген китабында (1985 ж.) поэт кесини философиялы сагьышлары бла кьерюнеди – жашауну бла ёлюмню, адамны жерде жашаууну магьанасын ачыкьлайды. «Заманланы бешиклери» деген назмусунда адамны жашауун поэт тёрт бёлюмге юлешип, тёрт бешикге ушатады: Шошлукьну Бешиги, Жарсыуну Бешиги, Кьыйынлыкьны Бешиги бла Ёлюмню Бешиги. Былайда чертирге кереклисиди, ёлюмню юсюнден ушакь мында жарсыулу макьам алмайды. Лирика жигит ийнаныпды, «бешикде кьара жин жукьларыкьды, алай акь жинни жукьлатыргьа ёлюмню кьолундан келлик тьойюлдю!». Энтта да адамны жаныны ёлюмсюзлюгюн кьргюзтген оюм жаратылады; адамны жарыкь кьочю, ахшы умутларында бла жа-

шауну айнытхан ишинде болгъанын белгилейди.

«Жаралы аскерчи» деген бёлек назмусу Уллу Ата журт урушда аскерчилени жигитликлерине аталгъанды.

«Жангыз терек» (1989 ж.) деген назму китабы Байзулланы 50-жыллыгына жораланып чыккыгъанды. Мында да поэт жангыдан романтикалы экидуниялыкъны юсюнден ушагъын бардырады, адамны ёрге-энишге – жулдузладан жерге, андан ызына къайтмай болмазлыгъын ачыкълайды. Алай, алгъын китапларында аллай оюм жигитни кыйнагъан эсе, энди уа, ол философиялы ётгюрлюкде адамны жашау жоругъун тохташдырады, экидуниялыкъны болгъанын жашауну бир заманда тюрленмезлик жоругъунача къарайды. Жашауну къуралыу жоругъуну сагъышын эте, лирика жигити былай айтады: «Сен ракета бла кёкге чыккъсанг да, махтанма, къабырынг жерде боллукъду. Сен кёкден жерге тюшсенг да, жарсыма, сен энтта да ары чыгъарса». («Ракета бла чыккъсанг да кёкге»). Бу жаны бла поэтге бек жарашыулу, терекни сыфатыды, жулдузлагъа термилгенин белгилегени бла бирге, тамыры туугъан жерине бегип тургъан. Аны себепли, китапха «Жангыз терек» деп аталгъаны, поэтге уллу магъананы тутханы ачыкъланады..

Байзулланы жомакълары аны эки китабында кёргюзтюлгендиле – «Гудучула» (1989 ж.) бла «Жин бохча» (1994 ж.) – алада ол кёзбаучулары, гитче ёсюмлю адамлары, мазаллы эмегенлени бла жаныуарланы дунияларын келтиреді. Нарт эпосну поэтикасына бла къарачай-малкъар халкъ жомакълагъа таяна, Байзулла назму халда кесини энчи жомагъын къурайды Аны айырмалы этген, насийхатлыкъ бла башланнганыды, юйретиу халда жазылгъаны бла бирге сыфатларыны, тилини байлыгыдыла. «Жигитни бохчасы», «Тиширыу бла жин», «Гудучула» деген жомакълада поэт ахшылыкъ бла аманлыкъны, жутлукъ бла чомартлыкъны юслеринден айта, аланы ажашмай-алжамай айыра билирге юйретеди.

Бакучук, жомакъны жигити (жомакъны аты да алайды), нарт эпосну айтхылы жигитлерини «суратлау» тёлосюнденди. Байзулланы жомагъында ол, жигит, учунуулу эсе, кёп тюрлю чырмауланы хорларгъа боллугъун шарт кёргюзтеди.

Малкъар адабиятны тарыхына терен магъанасы болгъан даггыда бир зат: Али Байзулла биринчи болуп илму-фантастикалы проза жазаргъа кёлленгенди. «Жулдузлу» поэтни чыгъармачылыкъ жоругъуна, романтикалы излемине талпыгъанын битеулю шартлагъан илишанды. Кесини суратлау илхамы – чексиз жулдузлагъа жетергеди – ол умутун поэт «Жулдуз мухажирле», «Кимни арбасына минсенг» (1997 ж.) деген повестьлеринде кёргюзтгенди. «Жулдуз мухажирлени» баш жигитлери Зухра бла Чотай, кеслерини бир акъыллы жерлешлери бла кёп тюрлю чырмауланы хорлап, «айлы» – «жулдузлу» жолланы арытып, сора бир жулдузгъа «жерлешедиле», жангы жашау къурап

ючюн, акъыл бла тюзлюкню мурдорунда. Былайда бир зат кесине эс бурдурады: аламны кемеси китапладан толуду. Поэт кесини ниетине кертичилай къалады – бийик ниетлик, билим жангы алапат жашауну къурагъанда биринчиден керек болгъанын кёргюзтеди.

Али Байзулланы 60 жыллыгына «Заманланы чархы» (2000 ж.) деген китабы чыкыгъанды, ары поэтни алгъын жыллада жазылгъан чыгъармалары киргендиле. Мында дагъыда «Къурандан» малкъар тилге кёчюрюлюп берилген юзюклени окъургъа боллукъду.

Аны кибик башха белгили жазычуланы да кёчюрмелери, эки поэма бла бир талай жомакъ.

* * *

Башында айтханыбызча, Али Байзулла кесини битеулю чыгъармачылыгыны низамында бек алгъа «кёкде жарыкъланы», «жулдузланы» эсге алгъан, алагъа таянган поэтди. Ала бла байламлы, аны дунягъа, инсаннга, Ата журтуна, халкъына, тыпыр ташына, табийгъатха кёз къарамы ачыкъланады. Аны суратлау илхамында аламны магъанасы энчи, тынгылы илму ишге тийишлиди.

Байзулланы Налчыкде 2006 жылда чыкыгъан «Снег и зола» деген жангы назму китабы, поэтни кесини алгъыннгы чыгъармачылыкъ дунясыны кёз къарамына, къол ызына кертичилай къалгъанын кёргюзтеди, кёкге, жулдузлагъа, айгъа, кюннге тартыннганын, адамны ниет бийиклигин ачыкълар муратда.

Алай, Алини жангы китабында алгъын кёзге туура кёрюммеген жангы ыз, макъам эсленеди, бусагъатха дери бола келген чыгъармачылыгында сынауу бла байламлы. Кесини тынгысыз излемин, кертичиликни, адамны жашаууну магъанасын тохташдырыу, инсанни ниет тапхычла бла бийикден бийикге ёрлеу баргъанын ачыкъларгъа сюйгени, поэтни Аллахха келтиредди. Аны ангыламына кёре, жангыз Аллахды адамны сагъышларыны, учунуулугъуну арасы, излемини ахыры. Олду адамны тёрт жанына тартына баргъан жаныны жакъчысы, кёп тюрлю жарсылуу ишле болдурулгъан дуняда.

Ол магъананы ачыкълай, Али Байзулланы чыгъармачылыкъ онгун ангыларгъа «Сидре» деген назмусу да себеплик этеди. Ол «Снег и зола» деген китапда биринчи назму болуп келеди. «Сидре» жаннетни эм да Аллахны тургъан жерини чегинде ёсген терекди.

Назму къара сёз бла башланады. Лирика жигити ниет учунуулукъну дунясына, «ёмюрлюк терекни (Сидрени) булчукларында жукъларгъа» талпынады. Аны ахыр умуту, Аллахны аллына келиргеди.

«Жылтырайдыла акъ къарлары...» деген назмусу да «Къар бла кюл» деген китабыны ёзегин тутхан, алгъа, жангы атлам болдургъан назмусуна санаргъа боллукъду. Анда артыкъда бек поэтни жангы

аууазы туура кёрюнеди. Назму алты тёрттизгинден кьуралгъанды, хар тёрттизгинни ахыр тизгини Аллахха айланып бошалады. Анга сёзю, тилеги бла. Назмуну алай кьуралгъаны, аны магъанасын тилекге жууукъ этеди – «сокьурлукъдан», «сангыраулукъдан», «кьатылыкъдан», «экибетлиликден», «тин тарлыкъдан», «тыннган соймекликден» сакъларын, «тюз жолундан» тайдырмазын тилейди. Алай, алыкъа ол аны бла ушакъгъа кирмейди, ол анга жолну излегенин кёргюзтеди.

Али Байзулла аламыны – жулдузланы, айны, кюнню (чыгъармачылгыны) деу айланчларына талпыгъанлыгына, туугъан жерини хар чагъына, агъачына соймеклиги, анга ыразылыгы да чексиздиле. «Сюйдюм журтуму къарын, ташын» дейди ол.

Жашауну магъанасын, эки дунияны да хакълыгъын ангыларгъа, туугъан жерини кьудуретин, табийгъатны ариулугъун, аламны чексизлигин, кёкде жулдузланы, айны, кюнню, жерде хансны шуулдагъанын, чокъуракъ сууну саркыгъанын кёрюрге, эшитирге, адамгъа ийман, кёз, акъыл, сезим, жюрекни ачыкълыгы керекди. Аланы барысын жаратхан а Аллах болгъанын кёреди Али.

Малкъар адабиятны окъуучулары Али Байзулланы бай, кенг фахмусуна эс бёлгенлей тургъандыла. Ол туугъан адабиятын кёп тюрлю поэтика эби бла байыкдыргъанды, эркин жюрюшю бла, ёз макъамы бла, назмуларында айтхылы гыллыулары бла, суратлау тилге, чыгъармачылыкыгъа усталыгы бла. Анга неоромантик дерге боллукъду, башхалагъа ушамагъан суратлау дуния кьурай билген, окъуучуну хар кюндеги сагъышладан бийикге, учунуулукыгъа чакьыргъан. Байзулланы жомакъларында халаллыкъны, огъурлулукъну ёзеге барды. Аны уа, ёсюп келген жаш тёлюню ариу халиде юйретиуде магъанасы уллуду. Малкъар адабиятта Али Байзулла илму-фантастикалы повестъни кьурагъанладан биринчиди. Биринчини жолу уа хар заманда къыйынды, жууаплыды, аны бла бирге сыйлыды эм кьууанчлыды.

БЕРБЕРЛАНЫ Бурхан,
филология илмуланы кандидаты,
Къабарты-Малкъар гуманитар тинтиулени
институтуну тамата илму кьуллукъчусу.

АЛИ БАЙЗУЛЛА

ЖЕЛНИ БАЛЛАДАСЫ

Сууукъ кечеледе,
ёксюз къалганча,
тарлада
сыйыт эте,
сарнайды жел таулу ожакълада.

Кеси да билмейди, жарлы,
шо не ючюн жерде
кёчгюн болуп,
сарнайды таулада бла тюзледе.

Эски битдирлеге,
таша дорбунлагъа кире,
урады жел,
тёгерекге боран бла юфкюре:
тюбюндеги дунья,
бууакъ болуп, къарда бузлай;
башындагъы уа – кёк,
булутладан толуп, бозлай,
уллу Аршха жатады сыртындан,
ауур болуп –
орундукъда жатханча,
бир уллу ишден солуп...

Кесим да мен, бу жел кибики,
тынчаймай юйюмде,
неге сыйыт эте
жырлайма къыйынлы жерде?
Кесим да билмейме
жюрегими сынсыгъанын –
къайсы бийикледен тюшюп,
артха ынсыннганын!
Палахлагъа тёзген –
палахладан эсе къаты;
жюрек тёзюмлюгю болуп

къурчдан да бек къатып!
Алан халкъым, батыр халкъым,
тёзюмлюгюн сени,
бийик юлгю болуп,
къурчдан да къурч этди мени!
Кёчгюнчюлюк тилкъау да,
сангырау да этгенде,
«кесим» деучю сансызчыла,
элемей, ётгенде,
сени палахынгы оту
мени къуршоу алып,
сыннган сабий жюрегиме
ёртен къарыу салып,
сёзге уста этип,
къулакъ жютюлюкню берди:
такъыр эди дуньям –
аны Аршха дери керди!..
Билим уллу бола баргъанча
бу жалгъан жерде,
жарсыуубуз да
уллая барады жюрекде.
Алай – ачдан ачыуланып
тургъан кибики бёрю –
ол жут Ассир бла Бабулон
жахилликден бери
жашайбыз биз,
жаханимге тикгенча кебинлик,
Аллах берген парызланы
эшитмеген кибики.
Къыямагъа дери – кечип! –
думп этмейин жерден,
уят, Аллах, бизни да
мингжыллыкъ тюшюбюзден!

Да, кѐп эдиле
ичкичи тенглерим;
мен билмей тургъанма
санын окъун аланы.
Жалгъан тенглени
кѐзбаулу сѐзлери –
аллы эди бюгюн
къаугъа чыгъаргъан зарланы.
«Юйрет!» – дегенни
юйретгенме, шагъатды бу ай.
«Ишлегиз, жарагъыз –
деген эдим, – адамлагъа.
Да, не!
Пайгъамбар бераллыкъмыды, айт,
Аллах бермесе
бу къул жюрекли жанлагъа?!
Зарлыкъмы
не пахмусузлукъму? Шо бил!
Къоркъууму?
Не огъесе битеу да бирден?
Айтып айталлыкъ да

туйюлчады тил –
бир ит да багъады алагъа
хунерлиден...
Айланыгъыз энди,
юйсюз парийлеча, жерде,
сары гажайны ийисгей
бадрагъан кѐтенин.
Сизге жарсыуум да,
дауум да, бир грамча да,
жокъду менде.
...Туман басынады.
Улугъуз...
Ма мен а юйге кетейим.
Телиди
тели бла даулаш этиучю;
тели бла
тенглик бардыргъан а – саякъ:
анга да, анга да
акъыл бериучю –
этден жийирген къойчуну
къолунда ойнаучу таякъ.

ХАЛКЪЫМА

Сау дуньяны,
къара кече
къара къаргъа къаргъагъанча,
къара къатыш этип,
алгъандыла гудучула:
хар тешикден къарайдыла,
губула мюйюшден къарагъанча,
журтубузну дорхдан сатхан
баракъ къуллукъчула.

Да не этгин, халкъым?
Шхайты сыртдан бѐрю улугъанча,
жашайса бюгюн да,
жюрегими улута мени:
киши алмай,
тюкенледе этле чирип тургъанча,
къой-мал тутаргъа да
къоймайдыла сени.

Да мендамы тюшонмедим
 тёшегинги тюшлерине да?
 Да мендамы тургъанма
 аузуму жабып халкъ арасында?
 Уян да,
 баш кётюрюп,
 къара къыралны ишлерине да,
 алгъын къарамагъан эсенг да
 назмучуну дуньясына!
 Алгъынча,
 жай пагъанлыкъны,
 баразангы да сен унутма;
 эски байрагъынгы тамыча
 бюгюн бол!
 Сансызлыкъгъа батып,
 сен кесинги мындан ары улутма, –
 баргъан жолум
 боллукъ туююлдю жол!
 «Застой» заманладача,
 жаншакъланы жаншатмай,
 таукел итин
 «алгъын чурумлагъа»
 къажау иште:
 халал кыйынынгы
 бечеллеге ашатмай,
 «Москва этер!» деп, турмай:
 «Кесим этерме!» – де!

БИРИНЧИ КЪАР

Бир кесекден эрип, бу къар
 балчыкъ болур орамлада:
 биринчиге тюшген къадар
 алай болады дуньяда!

Эрир, кетер – ызы бла къар
 мындан да кёп тюшер жерге...
 Къышха эталмайын мадар,
 ишни созгъанбыз биз кёпге.

Гюрхожанда орамланы,
 арбазланы жапханды къар:
 жүрегимде жарсылуаны
 жабарча жокъду бир мадар!

Г. ГЕЙНЕДЕН

Сюйгенинги кёрюп тургъанма
сени, ариуум, кёзлерингде,
алай а бир бек кьоркьгъанма
сен да: «Сюеме!» – дегенингде.

Бийик таулагъа чыкъдым да,
сюйгеним ючюн кьууандым;
тенгиз жагъагъа бардым да,
батылыр кюннге жарсыдым!

Мени жүрегим да, кюнча,
кызыл кьаны чайпала,
жанады, жарыйды, кюнча,
сюймеклик тенгизге батыла!

ЧАЛЛЫКЪЛА

Къаячыла
бийик чатдан кьарасала:
нарат агъачладан,
зыккыл къаяладан
ургъан желде, шуу-шуу эте,
къарасалам
толкъун-толкъун саркъады сыртладан.

Андан да эниште
жатады биченлик,
жашил тюрсюн алгъан тенгизча, тегюлюп;
кёзге асыу бере,
кёлге уа – эсенлик,
узакъдагъы Элле,
айрыкъамлача, кёрюнюп.

Экими, ючмю кюн озар –
бери чыгъар
жыйын,
къылыч оюн эте чалгъылары...
Ма бюгюн а – шошлукъ.
Шо ким аны бузар,
дунья мамырлыкъны
о шош къаялары?!

«Адамлагъа!» – деп, ишленди ишим;
алай а тюшюндюм палахлада:
жангыз да анадан сора киши
болушурукъ тюйюлдю дуньяда.

Аманланы итлигине тѣзген
тѣре бла да жашай келгенсе сен...
«Аты жууукъ – кеси сууукъ» деген
сѣзню теренлигин билгенме мен.

Мудакъ кюнню тобу булутлада
багъыр тазгъа ушайды ингирде...
Жюрекмиз излейим адамлада?
Адамлыкънымиз таш жюрекледе?
Эртде окъун айтханма кесиме:
«Къыйналма бош, дунья – къысыр къая...»
Артдан артха келеди эсиме –
анга этген ишинг болур зая!

Жерде менден да кѣп акъыллыла
билгендиле пикир зырафларын:
кѣрюп да болмагъан кюнде ала
желге сызгандыла ауазларын.

Жюрек да, кюн кибик, бушуууму
булутуна батады ингирде:
ж е л г е сызама мен ачыууму –
киши эшитмесин аны жерде.

ЖЮГОМ

Жаз башында – шаптал чагъыу;
жайда – бишген кѣгетчикле;
кюз артында – чапракъ агъыу;
къышда – бууакъ терекчикле.

Ала – жылны заманлары,
кесича, хар бири – иги:
бирде – чууакъ ашхамларым,
бирде – кирши ингирлигим.

Сизни, чууакъ ашхамларым,
кѣре да, кѣрмей да келдим:
иги кюнде – алгъышладым,
тапсыз кюнде къаргъыш этдим.

Кёрдюм итлик этген «итни»
чууакъ ашхамымда манга:
алай а тутмадым дертни
кирши ашхамында анга.

Мен сукъланама бюгюн ол
къатыжюрек адамлагъа:
жарлы эсенг, алтын да бол –
керек туююлсе алагъа!

Да мен да тап: «Керекме!» – деп,
сюелмедим алларында.
Ауур жюкню кесим сюйреп,
келеме таш жолларында.

Мени жюгюм – мардасызлы
иште мадар эте къолум! –
къарангыда къадарсызлы
сокъурланы жарыкъ жолу!

Сюйгенлерин къадар къучагъында элтеди,
сабийчигин ана, уппа эте, элтгенча;
Кёрюп а болмагъанларын сюйреп кетеди,
къаугъар аркъан бла жесирин сюйреп кетгенча.

Къаугъар Къадар, бир-бирледе мени тутханды,
алай азатлыгъым а аркъанын кесгенди;
ол кёп кере мени жерде сюйрей тургъанды,
жесир эталмайын, къуру къоллу кетгенди.

Насыплы, насыпсыз да туююл къадарым, -
жюрегим, отуну бошалып, сууугъанды:
атынгы букъдургъан сагъышны къабырын
эсими къайгъылы къужмусу бастыргъанды.

Ёлгенин багъаламагъан кимди жерде?
Жангызлыкъ хорлагъан заманда эскереме:
жарсыуну шартларын унутуп, жюрекден
кетмей, ёлмей тургъан кюнлени да кёреме.

Сен жашамадынг бир да, менича, жарсып;
эс да бурмадынг сен жырыма, кюйюме да;
ма алай а, жерде бар эсе бир насып,
жауунлача, жаусун юсюннге, юйюннге да!

ЖЮРЕК ЖАРАМ

«Ой, жүрек жарам!» – деп, мен айтдым,
жюрегим сени эследи.

«Ой, жүрек жарам!» деп, кыатладым –
экинчи кере да эскердим...

Кюйюлген терекге ачыдым –
чагырыккымыды терегим?..

«Сюймеклик келмез» – деп, жарсыдым:
ой, унамады жюрегим!

Энишге кыарасам кыаядан –
дуркыула кёрюне тарлада...
Эй, сени таныгъан кыызладан
чырт умут этмез дуньяда!

Ма, алай а кыалай жашагъын
кёзюнгю кыысып таулагъа?
Ой, алайча, кыалай жырлагъын,
ийнаналмайын кыызлагъа?!.

ЭСКЕРМЕЗЧА

Биринчи сюймеклик ёлгенча,
тунукъ сарнаудан толдум:
батмакъ жипиге кетгенча,
озгъан заман думп болду.
Алай а... Айт, ёлемиди
биринчи сюймеклик? –
Мени эсиме келеди
сизге келмеген келмезлик.
Аны аты да жокъду,
жел маталлыды кеси! –
Жюрекке тийсе – окъду,
алай а гюлнючады ийиси...

Тюнене буз ургъанды,
тозурады табийгъат, -
чырайы кёзюмде кыалгъанды!
не болур андан аламат?!.

(Балли терек кыалай чакыгъанды,
сохан, сарымсах ёсе!)
Эсимде -
акъ бла жашил кыалгъанды,
жюрегим жазны жашнауун сезе...

Сюймеклик да алайды:
кетсин, ёлсюн, думп окъун да болсун,
сыфаты эсинги талайды –
о, аны эси кыурусун!
Кече арада кёрюнеди,
терек шыбырдауунда эшитилир:
ёлом кимге да тёреди,
анга уа кыалай бла келир?
Кыадарынг алдай тургъунчу,
тёз да, жаша да тур;
кесинг дуньяда болгъунчу,
ол да болур...

Кёкде айрыплан учады,
тютюн ызы кыызара, -
ирейден ургъан жел кёлюмю ачады –
айрыплан ызыча уллуду жарам.

..Эсгериуно жели марайды,
жюрегимди анга илишан! –
Дунья уа сансыз кыарайды...
(Эсгермезча,
ёлюмден сора жокъ дарман.)

ЭСГЕРИУНЮ ТЁШЕГИ

Эсгериуню сары-кыызгъыл чапрагъында
жукълай эдим, эски тюшню кёре.
Жылла озуп, жауун жауа, уянганда,
жашил жыйрыкъ кийип эди тийре.

Къайдады жыйрыгъынг, жашил тийре кибик?
Сюйдюм, гурушхалыкъ отда кюе...
Тюшном эски кибик, эскиди суймеклик, –
жауун келди, тереземи тюе.

Эсгериуном да – бек эски, жауун кибик;
эскидиле халал чапракълары.
Жерде жангыз да – жангызлыкды эркинлик,
алай узакдыла жулдузлары...

Эсгериуню сары-кыызгъыл чапрагъында
жукълай эдим, жастыгъында кибик...
Жылы жауун, къоянча, – къол аязымда;
жауунлада къалганды суймеклик.

Жашил эд жыйрыгъы, эшмелери - сары.
Ала кёзле. Кечегили къашла...
Баралмайма, сабийликгеча, мен ары:
арабызда – жылла бла шахарла.

Арабызда – оту жашлыкъ жулдузланы,
арабызда – туудукъланы жыры,
арабызда – хычауманны жауунлары,
суймекликни кюмюш макъамлары.

Жауаса, жауун, сен къачлы Гюрхожанда,
сен – кёк тюшлерими гюнахлыгъы.
Таурух кибик, жауаса, жауун, арбазда,
эсгериуню жарыкъ мудахлыгъы!

ТИШИРЫУ СУРАТХА

Кетген ёмюрледен келлик ёмюрлеге
жарыйдыла жулдузларынг кёзлерингде:
сени излей, къарайма мен тёппелеге –
мудахды сыфатынг бийикледе.

Келлик ёмюрледен кетген ёмюрлеге
жарыйдыла жулдузларым кёзлеримде:
мени излей, къарайса сен тёппелеге –
мудахды сыфатым бийикледе.

Кетген ёмюрлени жарыкъ чыгышында
келлик ёмюрлени сакълай, жияйса сен;
келлик ёмюрлени мудах батышында,
эртде ёлгенинги билип, мудахма мен...

Бизни арабызда – румла бла батыйла:
заманланы хорлап, санга къалай чапхын?!
Ёмюрледен чыкъгъан сыфатынги сыйлай,
ачы суймеклигим, къалай сени тапхын?!

Ач кюнлеринде,
къоян уугъа чыгъап
жугъутурланы ёлтюргенча,
айланадыла бююн
мени къанлы жауларым;
алай а –
бююн къайнагъан къазанлары
башлары тюплерине болуп! –
отларын къарматырыкъларын
билмейдиле бир-бир харип жанла...

Бир заманда да унутулмайды игилик,
этилген эсе иги адамлагъа.

Аманлыгъ а унутуллукъму сунасыз
ётюрюк бла жашагъан хунерсиз харамлагъа?

...Шуёхларым
(энтда сатмагъан эсегиз!),
жугъутур уугъа чыгъып,
къоян да ёлтюралмай,
дюгер агъачда къалияр къаза
тургъан жауларымы,
магъар сынсууларын да эшитирсиз сиз!..

Къалай къыйынды,
итни итлинги кёрюп,
дагъыда анга:
«Да бу да адамланы
бир тюрюк къумасыды» – деген!

Кесинг кесген къойну хоншунг кесмез,
аны чегисинден жёрме этмез.
О, зарлылыкъ! Хоншу къазанындан а
эки кёзюнг бир заманда кетмез.

БАРАЗАНГ

Ёлген аммаланы
сабий бетчиклерин
сылай, кьалаланы
оюп эшиклерин,
жиляу айланчлада
сыйыт этген желле,
мудах ашхамлада,
эжиу эте элле
бизни журтсуз кьалгъан
кьайгъы жырыбызгъа. –
Чингиз-ханла чачхан
уллу халкьыбызгъа
сыйыт этген желле:
«Умут кьалсын!» – делле.
Сегиз жюз жыл турдукъ
кьармай жерни, ташны:
жангы журтла кьурдукъ –

битеу Беш-тау Элни.
Жаша, кьарындашым!
Алай а ангыла:
тайса да минг башынг,
жангызынгы сакъла.
Ачыкьды бир иннет,
аны эсге алгъын –
деменгили миллет
болгъанбыз биз алгъын.
Къысхады бу пикир –
урлукъ болмаз зая:
бизге да бир кюн бир
кьарар уллу дунья!
Эсде тута аны,
ишни кьолгъа алсанг,
къуандырып халкьны
барлыкьды барзанг!

Иги жашау этербиз деп,
билеклени кенгнге силдеп,
бийни, байны терседигиз –
гунч этдигиз, ёлтюрдюгюз...

Къайда иги жашауубуз?
Къайда татлы ашауубуз?
Къара халкь а, къара халкьлай,
турады аузун ачханлай.

САКЪЛАУ

Терек.
Тюбюнде чапракъла.
Бутакъ.
Бутакьда тюклери кьаргъаны.
Жукълайдыла чор аулакъла,
сакълай кьарланы...

Жашау терегим чапракъсызды.

Жерге
кьарайма.
Кьарайма балчыкъ жоллагъа.
Аулакъ кьарагъанча кёкге,
кьарайма келлик жыллагъа.

Аулакъ сакълагъанча кьарны,
сакълайма мудах кьартлыкьны.

Сагъышлы дуньяда
къайгъылы жырладым,
туманлы жоллада
бек мудах айландым.

Эрикдим, арыдым...

Аламны – адамны! –
чучхурну, къаяны,
чибинни бла пилни,
шахарны бла элни
таныдым.

Эрикдим, арыдым...

Чапракъла агъыуда
терекге тагъылдым.

Сюймекликни жашил Айы
менде тауну, тюзню да жарытды;
жомакъла ала Кюню
эсгериуню батышында батды.

Жылла озуп, Чолпан жулдуз
къадарымы бийигинде бугъар;
жомакъланы сары Кюню
эсгериуню тенгизинден чыгъар.

Тау элдеде, сахарлада да
сейирсинеди хар кёрген:
къууанчлада, байрамлада да
мудах жырны жырлайма мен.

Аулакъллада да, йледе да
налат береди эшитген:
сарнау желле туугъан жерде да
къууанч жырны жырлайма мен.

Онг жанымда тенгим турса да,
менв бла бир отда кюйген;
жауум менден онгсуз болса да,
къоркъуу жырны жырлайма мен.

Бичакъ чыкыгъан туююшледе да
хорлар менича бир тёзген:
ёлюм къоркъуу берген кюнде да
эрлик жырны жырлайма мен.

Къоркъсанг, айып болмаз. Кёребиз,
жашау хорлайды. О, заман!
Бизни хорлайса сен... Ёлебиз,
табалмай ёмюрлюк дарман....

Къууанчымда – мудахлыгъымча,
мудахлыкъда – къууанч жырым;
къоркъууумда батырлыгъымча,
батырлыкъда – къоркъууларым.

УШАКЪ

– Эсирме ашдан, ичкиден –
эсир жулдузлу ингирден...

– Ашдан, ичкиден кекирсенг,
жулдуз да, ингир да негеди?
Жулдуз ингирден эсирсенг,
«телиди» деп, ким да сёгеди...

– Эсирме кёзбау сёзледен,
эсир сойдюмлю кёзледен...

– Эсирмей кёзбау сёзледен
къалай жашарыкъса къуру да?
Къачама ариу кёзледен,
ала – ма къапхан да, уру да...
– Эсирме уллу къуллукъда,
эсир миллетинг зауукъда...

– «Кимден акъылсызма ма мен да?
Атым айтылсын дуньягъа!» –
деп, кимди эсирмеген энди,
башчы болгъанда халкълагъа?..

R. S.

Бир сёз бла кимни да къозгъамай,
жашар эдиле жазгъанла,
кюндюз – Кюн, кече уа – толгъан Ай
болса эдиле адамла.

Ичкими, ашмы? Жашайбыз, чырт да тоймай.
..Башы бла толтуруп «мерседесни»,
Жахаминге – шо дуппуру да, чунгуру да болмай, –
чайыр жолла элтедиле бизни.

ЗАМАН БЛА МЕН

Эки минг жыл болса,
алтмыш жылым боллукьду;
алтмыш жылым толса,
Заман Менден сорлукьду:

– Сен не этдинг жерде?
Къалай бла жашагъанса?
Баралмай тюзлукде,
хараммы ашагъанса?..

– Угъай! – дерме мен, –
сенича мен туююлме!
Харам эдинг да сен,
турдум, санга бюгюлмей!..

СЮЙМЕКЛИК

Жерде сени излей,
санга уя ишлей,
мен кѣп кере чыкыгъанма алдаулу тангнга:
бирде къара жинлей,
бирде уа акъ жинлей
атынг эшитиле, кѣрюнмединг манга.

Хар ким да ма алай
сени бла жан алдай,
шо болмаса да ач – болмаз дайым да токъ.
Мынга къара жинлей,
анга уа акъ жинлей
атынг эшитиле – кѣрюнююунг а жокъ!

Аллах айтса, сиз къауумну жетербиз;
Аллах айтса, сизни озуп кетербиз.
Мангылайыгъыз ташдан эсе сизни,
къая болур мангылайыбыз бизни.

Ташны ачыуларын къая сезерми?
Ташла тепген чакъда къая теберми?
Жауунлада жибий келгенсиз сиз;
элияла ура, келгенбиз биз!

Биз сиз тепсемеген жерде тепсербиз,
кесалмагъан затыгъызны кесербиз:
буруннугдан къалгъан къамасыз сиз,
шо энди этилген къылычбыз биз!

ГЫЙЫ

(Новелла)

Солтанны атасы дуниядан эртте кетгени себепли ол аны хазна танымагъанды – не бет сыфаты, не ауазы къалмагъанды жашны эсинде. Жууукъларыны халаллыкъларындан ёксюзлюк да сынамагъанды. Ол угъай да, толу юйюрге жашагъанладан эсе ашы татлы, кийими айбат болуп ёсгенди. Алай бар эди Солтанны да жүрегин, биз чанчанча, элгендирип, кезиулери а, чаре басханча, мудах этип тургъан бир зат – анасыны аурууу. Харип Жулдузну кийик саулугъу болгъан ууахтысы бар эди, учхан жулдузча, терк кетген, озгъан жашлыгъында. Жашчыгъы туугъандан сора уа ишлерге, жашаргъа кюрешгени да балачыгъы ючюн эди. Ёсдю уланы. Аны тою болуп, юйюне ариу келинчик келген заманда – не тамаша! – Жулдузну бети жарып, кёзлери жылтырап, битеу сыфатына бир ариу нюр жайылып къалды.

Аллах кеси жаратхан инсанны, хар жаны бла къысып, арталлыда амалсыз этип къоймайды: бир жанындан къысаракъ этсе да, башха жанындан а къууандырады, къыйналса да, адам жашаудан тюнгулмей, аны ныхытлы жолунда сюркеле барырча этеди. Ма Жулдуз да алай. Энди андан насыплы дунияда жан болур деп да айтмайды. Келини да бир алаMAT адам, ахшы ата-ана къолунда ёсген, адет-къылыкъны, намыс – сыйны толу билген, къайын анасын а, кеси анасынча, бек суйген. Не керекди таулу анагъа, жашыны уллу насыбын кёргенден артыкъ! Бютюнда туудугъуну болурун билгенден сора уа, къанатла битгенча болду.

Жашы уа анасыны бу халына асыры къууангандан, кесине жер тапмай, Аллах къызгъанмай берген насыбын ичине сыйындыралмай, иште да ышаргъаны бетинден кетмей жүрюйдю. Бирде жаш кеси кесине: «Мен Аллахха не ахшылыкъ этгенме, ол манга быллай бир насыпны берирча?!» – деп, кеси ырахатлыгъына кёз тийдирипми къояды дерча эди.

Тууду Солтаннга бир алаMAT уланчыкъ-анасыны къууанчы, аммасыны ийнагъы. Атына да Мурат атадыла. Бир эркеленип ёсген сабий бар болса дуния чегинде, ол Муратчыкъ эди. Аммасы, атасы, анасы, бир бирлерине ышанмай, бир бек къубултадыла аны.

Бир адамны эсинде да болмай тургъанлай, жашчыкъны анасы, бир эрттенликде ауруп, больницагъа атланды, къайын анасын, ёз анасын да къайгъы этдирмей, ич къоркъууун эринден да жашырып.

Тюз ол кюнден башлап, бу огъурлу юйюрню башын къара булут басханча болду. Айсанатны – Муратчыкъны анасыны аты алай эди – врачла больницагъа салдыла, - къазауат багъып башладыла. Юйюрню жашауу бек тюрленди: бу юйде бир мудах сабырлыкъ, къоркъуулу шолукъ кетмей, орун алып къалдыла. Айсанатны кёре баргъанла врачлагъа саусузну халинден хапар сорсала, ала къуру да бир жууап этгендиле: биз ышанабыз, сиз да ышаныгъыз, андан башха биз бир зат да айталмайбыз.

Хата къуру кеси келмегени эрттеден белгилиди: келинини аман ауруун билгенли, Жулдуз да эски ауруулары къозгъала башлагъанын сезеди. Солтаннга, Муратчыкъгъа да не билдирмегзе кюрешсе да, ауруун ким кёпге дери букъдуралады? Юйде бола тургъан ишлени, келе тургъан жарсыулары барындан да иги ючжыллыкъ Муратчыкъ ангылагъанчады. Бу арт жылда ол сейир эсли болуп къалгъанды, уллу адамча. Оюннга да артыкъ эс бурмай, аммасыны къатындан да кетмей, ётдюреди мутхузлана баргъан кюнлерин.

Жашчыгъын элтселе, Айсанатны хали бютюнда осалгъа кетгени ючюн, Муратчыкъны больницагъа элтирге сюймеучюдоле. Жютю жюрекчиги бла аны ангылагъанча, жашчыкъ да мени анама элтигиз деп излемейди, жияп къыйнамайды атасын, аммасын да, къадарчыгъына жюгюнуп жашаргъа кюрешеди.

Солтанны да халы бек осал болгъанды: къап-къара чачы терк агъарып барады, бети да жыйырыла башлагъанды. Кёзлери уа, кёзлери! Къайры эсе да тереннге кетгендиле ала, къарангы бет алгъан къадарына мутхуз къарайдыла.

Ауругъанны къатында сау ёлюр, дегенча болду иш... Айсанатны юйге келтиргенлеринде, Солтаннга бир сейирлик кюч, сабырлыкъ келип къалды. Кесими тыялмай, дууагъа келгенлени алларында бир айыплы болурма деп къоркъуп тургъанды Солтан алгъадан окъуна. Алай халкъда тюз айта кёреме: Аллах адамгъа къыйынлыкъны берсе, аны кётюрюрге, анга тёзерге къарыу да береди деп.

Асырадыла ачы ауруу санларын, борбайларын къыйгъан Айсанатны. Къалдыла уллайгъан жаш къарт, ырахын анасы бла, тёртюнчю жылгъа кирген харип сабийчик а ауругъан аммасы бла.

Дагъыда ётдю ортада жыл. Энди къарт Жулдузну саулугъу бютюнда осалгъа кетгенди. Къаты болуп, жууукъ-ахлуну да болушлукъгъа чакъырып, Солтаннга къатын алдырды тынгысыз ана. Биягъы юйю къууанчдан толгъанча болду ананы. Да не! Бир жолгъа жашына къатын, ёксюз къалгъан тудукъчугъуна уа ана алса. Алай кёп бармады Жулдузну андан сора ёмюрю, атланды ол да келини Айсанатны ызындан.

Жашау алайды: бюгюнню кюн тюненеги жарсыулары унутдура, тамблагъы кюн а жангы къууанчлы умутла туудура барады. Солтан да, бушууларын унутаракъ болуп, жангы юй бийчеси Меретхан бла жашау этеди. Тёртжыллыкъ Муратчыкъ да ёге анасына Ання дерге

юйренгенди, аны кьолундан тутуп, кёзюне кьарап айланады.

Ёге ана... Не кьадар назму тизилгенди, не кьадар жомакъ айтылганды аны юсюнден. Солтан эслемей туююл эди жашчыгыны мудах кёзчюклерини жилигъан ызларын, алай анга уллу акьыл бермегенди: да неди, не этейим, анасы эсине тюше болур харипни. Менден кьалмайды: ач туююл, жаланнгач туююл. Мен кесим да ёксюзлюкде ёсгенме, ол да ёсер, деп тургъанды. Алай кюнлени биринде болгъан иш а ачды аны кёзлерин жашчыгыны жюрек жарачыгына.

Ол кюн Солтан ишинден тюше окьуна юйге кьайтды – нек болгъанын ким билсин – жюреги тартды аны юйюне. Келсе, юйюне эшиги киритге этилип. Меретхан – юй бийчеси уа – жокъ. Терезеден кьарады, сейир-тамашагъа кьалгъан ата. Кьараса, Муратчыкъ, шинтикге олтуруп, башчыгъын да столгъа салып, тепмей тура эди. Эшикни кючю бла тартып, киритин кьобарып, кирди юйге, жашчыгына бир хата болуп кьалгъан сунуп.

Жашчыкьны кьолуна алгъанда, ол, сейирсинип, атасын кёргенине кьууанып уянды.

– Ананг а кьайры кетгенди, сени юйде жангыз кесинги кьоюп, – деп, ачыуланып сорду Солтан жашчыкьгъа.

– Ання, кьайры бараса, – деп соргъанымда, ол: «Санга гыйы кьобарыргъа барама, сен а юйде тур», – деп, эшикни этип кетгенди. Мен а, олтура кетип, эрикгенден, жукълап кьалгъанма. Агтя, ання манга гыйы алып келликди да? – деп, атасыны бетине соруулу кьарады жашчыкъ.

(Былайда мен бу сёзлени ангыламагъан окьуучугъа айтама: алгъаракълада кьабыргъа шёндюча мер-мер ташладан сынла салмагъандыла, гыйы ташла орнатып кьойгъандыла обаны аякъ жанына. «Гыйы кьобаргъан» деген сёз андан кьуралгъанды.)

Солтан жууап этмейди жашына, тышына чыгъа, юйге кире, тапмайды кесине жер, бармайды ичине аш-суу, алалмайды кьолуна иш – юй бийчесин сакълайды....

Эшик ачылып, ол юйге киргенлей: «Ання, манга гыйы кьобардынгмы, келтирдингми мени гыйымы?» – деп, Муратчыкъ тиширыуну аллына чапды. Эрини кюйсюз кьарамы, кьарангы бет алгъан жаякълары, тиширыуну абызыратдыла, арсарлы этдиле. «Жашым, сен тышына бар, бир кесек ойна», – деп, Муратчыкьны юйден ашырып, юй бийчесине белги берип, ич отоугъа кирдиле. Кюйсюз кьарамы бла Меретханны жюрегин теше, сёлешди Солтан:

– Гыйы кьобардынгмы? Келтирдингми гыйыны? Ол манга тамбла бек керек боллукьду. Алай сен жоралагъан адамчыкьгъа угъай! Башха адамгъа – санга! Мен ол гыйыны сени кьабырынга саллыкьма тамбла.

Бу сёзлени айта, Солтан кьатынына жууукълаша, ол да артха, мюйюшге туракълай, эрини сёзлери да кьайдан эсе да узакъдан эшитилгенча кёрюнедиле: сен бу харип сабийни инжилтип жашагъа-

нынгы билдим, ол, акъыллычыкъ, манга сени юсюнгден бир заманда да тарыкъмагъанды. Сени жюрегинг – ташды! Бу харип сабийге эри-меген, сен жашаргъа эркин туюлсе!!! Солтан къолун кётюрдю...

Тюз бу такыйкъада, эшик ачылып, Муратчыкъ учуп келип, Меретханни этегине жабышып: «Агтя, тийме аннягъа, ол мени аннямды», – деп къычырды. Солтан татлы жукъудан сескенип уянганча болду, артха суху бурулуп, отоудан чыгып кетди...

Бу хапар жашауда болгъан ишти, кеппе-кертиди. Баям, окъучу аны ахырын билирге сюерик болур. Ол а жарсыусуз болгъанды, къуанчлы окъуна! Бу эки уллу адамны сабийчик жарашдыргъанды. Алагъа къызла да, жашла да туугъандыла. Ол кюнден башлап, Меретхан Муратчыкъгъа кесини сабийлеринден эсе иги, энчи къарагъанды. Ол ёсюп, хайт деген жаш болуп, кесини гитче къарындаш-эгечлерине билеклик этип, жакъ басып тургъанды. Солтан ёлгенден сора юйюр тамата Мурат, оноуну къолгъа алып, барысын да юйдегили-юйюрлю этгенди. Аналары уа, бирси жашлары бла турургъа унамай, Муратны юйюрю бла жашагъанды. Ауушхан да аны къолунда этгенди.

Ёле туруп, Муратха ахыр сёзлери была болгъандыла: «Гыйы ючюн гюнях салма манга, ыразылыгъынгы бер!»

– Ання, аны мен эртте кечгенме, бек ыразыма, Аллах кечсин, – деди Мурат, алай аннясы ол сёзлени эшитдими, къалдымы, билялмады. Анасыны бир узакъгъа, кёкге къарап тохтагъан кёзлерин къолу бла сылап, жумду...

Чынгъыз Айтматов

бла битеудуния суратлау литература

2008 жылда 12-чи декабрьде шёндюгю заманны айтхылыкъ жазыучусу Чынгъыз Тёрекъулович Айтматов туугъанлы 80-жыллыгы белгиленирге керек эди.

Жарсыугъа, ол 80-жыллыгына дери жашамай, дуниядан кетгенди.

Кесини деу фахмусуну хайырындан Чынгъыз Айтматов – битеу дуния магъананы тутхан жазыучу – саулай да Жер жюзюню адамы болгъанды. Ол 1928 жылда 12-чи декабрьде Къыргъыз ССР-ни Талас областыны Киров районуну Шекер элинде туугъанды.

Жазыучу халкъдан чыкыгъанды эмда туугъан жери бла киндик байламлыгынын ахыр кюнюне дери сакълагъанды.

Аны повестьлеринде бла романларында битеу да сыфатла кыргъыз халкъны миллет мурдорунда кьуралгъандыла. Алай бла Чынгъыз ол сыфатланы битеу дуния даражагъа кётюргенди. Жазыучуну фахмусуну деменгиллиги ма андады.

Чынгъыз Айтматовну чыгъармачылыгыны хайырындан 60-чы жыллада кыргъыз литература битеудуния культураны санына киргенди. Бусагъатда аны кьошмай шёндюгюлю литератураны юсюнден айтыргъа кыйынды.

Чынгъыз Айтматовну дуниядан кетиую, жаланда кыргъыз халкъны кьоранчы болуп кьалмай, битеу адам улуну да кьоранчыды. Ол Европаны, Американы, Азияны, Африканы, Австралияны халкъларыны эслеринде уллу ниет байлыкъ кьойгъанды. Дунияда Чынгъыз Айтматовну атын билмеген бир кьырал да жокъду. Ол литературада жангы кезиую кьурагъан закий жазыучуду.

Чынгъыз Айтматовха битеу дуния махтау 70-чи жылланы башында келгенди. Совет Союзда бла тыш кьыраллада аны китапларын миллионла бла адамла окъугъандыла, жазыучуну фахмусуна тийишли багъа берип, кёп кьыралланы белгили жазыучулары, поэтлери, уллу жамауат-политика кьуллукъчулары аны юсюнден сейир этип айтхан, жазгъан да этгендиле.

Аны повестьлери танышхандан сора, филология илмуланы доктору, Битеудуния литература институтуну тамата илму кьуллукъчусу З. Кедрина былай жазгъанды: «Къыргъыз литератураны психологизмни искусствосу бла байыкъландырып, битеу союз литературагъа сунмай тургъанлай кирген жаш художник кёп жангы, сейирлик затла берирге ушайды».

З. Кедринаны айтханы билгични сёзлери болгъандыла. Кертиси бла да Чынгъыз Айтматов кесини деменгиле фахмусу бла Совет Союзну бла тыш кьыралланы белгили жазыучуларыны, поэтлерини аны юсюнден алгъадан айтханларына кертичи болалгъанды. Николай Тихонов былай айтханды: «Бу китапланы автору уллу жашау сынаудан ётген («Ананы сабаны», «Биринчи устазым», «Жамиля», «Гюлсарадан айырылуу»)

Чынгъыз Булуңуда

жигитлерин халкъны жашаууну бек теренинден чыгъаргъанды.

Ол аланы ич дуняларын шо болгъаныча, алай тюзлюк бла, уллу кертилик эмда ачыкълыкь бла суратлагъанды ».

«Мен неден да бек, – дегенди Чынгъыз Айтматов, – адамланы психологияларыны айныуларыны эмда аланы ачыкълауну процессине уллу эс бурама. Мен аланы кылыкларыны артыкъ да терен психология сылтауларын ачыкъларгъа кюрешеме».

Къайсы халкъны да ниет жашаууну хар историялы кезиуюнде культураларыны айныуларыны магъаналы жолларын кёрюзтген инсанла чыгъадыла. Ол хар адамны да генотипинде Космос, Табийгъат, Аллах берген жорукьду. Адам саны аз болгъан кыргъыз халкъ адам улуна битеудуня суратлау литератураны байкъландыргъан уллу жазыучуну, акылманны, алимни бергенди.

Чынгъыз Айтматовну чыгъармачылыгъы шёндоуюлю интеллект-философия кенликде эмда геокультурада тийишли жерни алады.

Къулийланы Къайсын Чынгъыз Айтматовну чыгъармачылыгъына уллу багъа бергенди. Къулий улу «Терек да алай ёседи» деген китабында былай жазгъанды: «Не уллу художник да, кесини жеринден, кесини халкъындан, аны сынауундан, акылындан бла аны жаныны ачыкълыгъындан, ана сютюнден, кесини туугъан жерини ётмегинден бла сууундан неда аны ариулугъундан чыгъа келип, адам улуна алай келеди.

Аны бла байламлы бизни заманыбызны тауушлукь адамларыны экисини атларын айтырыкъма. Ала Мартирос Сарьян бла Чынгъыз Айтматовдула. Айтматов Къыргъызстанны юсюнден жазады, аны жигитлерини барысы да – кыргъызлыладыла, ол бизни кёз туурабызда аты битеу дунягъа айтылгъан жазыучугъа айланганды, кесини бир

жерлилерини къадарларын ол битеу адам улуну къадарлары эталгъанды» .

Чынгъыз Айтматовха 1963 жылда Ленинчи саугъаны бергенлеринде, анга жаландада 35 жыл бола эди. Ол бек жаш лауреат эди.

Талас ёзенни бек узакъ элинде туугъан жашчыкъ артда аты битеу дунягъа айтылгъан къыргъызлы болур эмда битеудуния махтаулукъну бийиклигине кётюрюлюр деп кимни эсинде бар эди. Чынгъыз Айтматовну генотипинде Генийликни урлукълары болгъандыла. Фахму – ол термоядро реакцияды, ол къайсы геокультура кенгликте да чыгъады.

Айтматовну китапларын окъуй туруп, адамны жашауун кёргюзтюуню кенглигине, оюмуну теренлигине, аны акъылыны, хар затдан да ангылаууну, философия кёз къарамыны уллулукъларына, дуняны сезе эмда кёре билиуюне сейир этесе. Чынгъыз Айтматовну философия, психология, биология, космология, генетика дегенча, илмуну кёп тюрлю бёлумлеринде энциклопедия билими болгъанды. Анга аны чыгъармалары, кёп тюрлю статьялары, халкъла аралы форумлада, конгресследе, симпозиумлада, «тёгерек столлада», дагъыда аллай башха жерледе сёлешулерни шагъатлыкъ этедиле. Аны кёп халкъланы битеудуния тарыхыны бла культураларыны юслеринден терен билими болгъанды. Ол затланы барысы да жазыучуну социально-адеп-къылыкъ эм дунягъа кёз къарамыны мурдорун тутхандыла.

Чынгъыз Айтматов жаланда адамланы угъай, жаныуарланы да къыйынлыкъларын, ачыгъан кезиулерин иги ангылагъанын энчи белгилерге суюме. Аны авторну «Плаха» деген романында бёрюле Акъбараны бла Ташчайнарны сыфатларында ачыкъ кёребиз. Кесини тёрт баласын тас этген Акъбарагъа жюрегинг къыйналмай, бу китапны окъугъан къыйынды. Бёрю аланы кече, кюн да излегенди, Акъбара уа айла бла улугъанды, кече айгъа къарап жилигъанды. Айтматов Акъбараны улугъаны узакъда, таулада эшитилгенини юсюнден жазгъанды. Таула зынгырдагъанларыча, Акъбараны къыйынлыгъына чыдагъан къыйын эди. Аны сыфаты битеудуния литературада кимни да сейир-тамаша этдирген, кимге да юлгю болурча символикалы образладан бириди. Аны юсю бла Айтматов жаныуарла да кеслерини сабийлерине адамладан кем жарсымагъанларын кёргюзтгенди. Ол, жер юсюнде жашауну андан ары барыууча, табийгъат генетикагъа салгъан биогенетика энчиликди. Ол затланы барысын да жазыучу кесини ёлумсюз чыгъармаларында терен ачыкълагъанды. Аны китапларыны тутуругъу – гуманизмни ниетлеридиле, жаны болгъан затланы барысын да суюе билиудю, жер юсюнде жашауну сакълауду.

«Дружба народов» журналны редколлегиясы «Чынгъыз Айтматовну эскере» деген статьясында былай жазгъанды: «Когда падают горы» деген романы басмаланырыгъыны юсюнден билдириуден сора, артда белгили болгъаныча. Союзну кёп тюрлю жерлеринден окъуучула телефон бла сёлешгендиле: ала суюген жазыучулары бла жангы тюбешиуленни сакълагъандыла, жашауну къыйын сорууларына жууап алыргъа, тёзюмлююкге, огъурлулукъгъа бла жарсый билерге юйретген, уллу кишиликтен толу ауазын эшитирге суюгендиле».

Чынгъыз Айтматов аналитика акъылы бла сейирлик психолог, уллу политик эм чынтгы интернационалист болгъанды. Ол жамауат-политика жашауда бола тургъан тюрлениулеге уллу сакълыкъ бла къарагъанды эмда акъылсыз политикле оюлуугъа келтирген къыралы ючюн бек жарсыгъанды.

Кесини чыгъармаларында Айтматов философия адеп-къылыкъ проблемалагъа адамны жашаууну мурдорунача къарагъанды. XX ёмюрню 60-чы жыллары алгъыннгы Совет Союзну миллет республикаларында суратлау литератураны битеу да ёсе эмда айный барыууну кезиуюча белгилиди. Расул Гамзатовну, Къулийланы Къайсынны, Давид Кугультиновну, Мустай Каримни поэзиялары, жаш жазыучу Чынгъыз Айтматовну прозасы дуняны ма ол кезиуде сейир этдиргендиле. Айтматовну «Жамиля» деген повести аны артыкъда тыш къыраллада белгили этгенди. Чынгъыз Айтматовну аты битеу дуния литератураны кёгюнде деменгили социокультура феноменча алай чыккыгъанды.

Французлу поэт Луи Арагон дуняда суймекликни юсюнден таурухланы ичинде эм ариуна «Жамиляны» санагъанды.

«Жамиля» кёп тиллеге кёчюрюлгенди. Ол Европада терк окъуна белгили болгъанды эмда миллионла бла окъуучуланы къолларындан бир бирге ётгенди.

Чынгъыз Айтматовну чыгъармачылыкъы – битеудуния культураны бек сыйлыгъа саналган хазнасыны бир кесегича терен тинтиуню излеген уллу ниет байлыкъды.

Литературада Чынгъыз Айтматовну чыгъыуу беш континентде да кёп окъуучуланы сейир этдиргенди. Аз белгили къыргъыз халкъ дунягъа битеу да тюрк тилли халкъланы намысын бийикге кётюрген фахмулу жазыучуну бергени бек сейир эди. Ол XX ёмюрню Орта Азияда республикаларыны историяларында айтып айталмазча феномениди. Чынгъыз Айтматовну битеудуния суратлау литературагъа кириую культураны айныууну законлу иши болгъанды. Аны аты битеудуния суратлау литератураны деменгили жазыучулары Джек Лондон, Анатолий Франц, Фёдор Достоевский, Рабиндранат Тагор, Михаил Шолохов бла бир тизгиннге салынады.

Айтматовну заманы кючлю социальный чыгъармачылыкъ бла белгиленеди, анга XX ёмюрню экинчи жарымында бизни къыралыбызны битеу халкълары къатышхандыла. Чынгъыз Айтматов ол «60-чы жылладан келген» жазыучу болгъаныны юсюнден ёхтемлик бла айтханды. Кесини автобиографиясында шёндюгюлю сёз усталыкъны баш кючю болгъан жазыучуланы къаууму ол заманда къуралгъаныны юсюнден жазгъанды. Ол а кёп жылланы ичинде кесинде ич даражаны эмда ышаныулукъну сакъларгъа онг бергенди. «Литература, – дегенди ол, – кесини жүгюн арымай, талмай элтирге. Адам кесинде, башхалада, жамауатда болгъан огъурлулукъну, игиликни, ахшы затны билир, кюсер, жарсыр эмда алагъа эс бурур ючюн жашауну къыйынлыгъына узалыргъа керекди».

Аны миллет мурдорда къуралган прозасы битеудуния-историялы культураны бир кесегине айланганды. Чынгъыз Айтматов кесини

Чынгыз шуёхлары бла

халкъыны бай-ниет фольклор төресин айтып болмазча даражагъа кётюргенди. Айтматовну хайырындан XX жүзжыллыкъны экинчи жарымында кыргыз литератураны геокультура кенглиги иги да ёсгенин белгилерге керекди. Ол миллетни ниет дуниясыны чеклерин кенгертгенди, аны литература хазнасы жалаңда кыргыз халкъныкы болуп кыалмай, битеу да алам улунукъуна айланганды.

90-чы жылланы экинчи жарымындан башлап, планетаны ёлчеминде экология катастрофа жетип келгенини кыоркыуун терен ангылап, Чынгыз Айтматов битеу адамланы табийгъат байлыкъланы тап хайырланаргъа, анга ариу кёзден кыараргъа чаккыргъанды. Жер юсюнде жашауну сакълар эмда адам улу гунч болуп кыалмаз ючюн битеу дунияны халкълары кючлерин бирикдиррге керекдиле. Жазгучуну шёндюгю дунияда табийгъатны экология тенглиги –балансы бузула баргъаны жарсытханды. Битимле бла жаныуарла аяусуз кыырылып, жокъ бола барадыла. Бусагъатда бек биринчи жерге ырысхы байлыкъ, сатыу, долларла бла ахчала салынадыла.

Ол Жерни бу осал халы глобализацияны болумларында ниет жаны бла жарлылыкъ бла байламлы болгъанын кёп кере чертгенди. Л.Н. Гумилёв биосфераны тонау Жер бла байламлыкъны бузулууна келтиргенини, ол а ниет-адеп-кыылыкъ жаны бла сыйлы затланы кыурутуугъа эмда бетин тас этиуге келтирмей кыоймазлыгъыны юсюнден жазгъанды.

Былайда Чынгыз Айтматов ючюн жашауда бек башы суймеклик болгъанын айтыргъа керекди, ол былай дегенди: «Суймеклик – бек улуу жашау кючдю, анга кёп зат кечиледи. Алай ол улуу жашау кючню адам бусагъатда кесини жашауундан ырбынга кыыса, кыыстай барады. Ол кыоркыуулду. Ядро урушну кыоркыууча, ол да алай кыоркыуулу-

ду». Дуняда ол тюрлю болум жазыучуну бек тынгысыз этгенди эмда жарсытханды. Шёндюгю заманны аллай уллу проблемалары жарсытхан Чынгъыз Айтматовну тынгысызлыкь бийлегенди, анга ол, кесини чыгъармачылыгы бла битеудуния сообществону эсин бурдургъанды, адамланы акьыл жыяргъа эмда оюм этерге чакъыргъанды. Ол суратлау литературада ноосфера проблемаланы бек биринчи кётюргенди, деп айтыргъа боллукьду. «Белый пароход», «Буранный полустанок», «Плаха», «Тавро Кассандры», «Когда падают горы» («Вечная невеста») деген, ёмюрню романларына саналгъан ёлюмсюз китаплары ол кыйын проблемагъа аталгъандыла. Жазыучу алада шёндюгю заманны космопланетар магъананы тутхан деменгили проблемаларын салгъанды. Хар адам да чексиз космосду. Бусагъатда илму адамгъа космопсихосоциоантропогенезгеча къарайды. «Тавро Кассандры» романында адамны жашауу космос бла байламлыкьда эмда ол байламлыкьгъа кёре болгъаны кёргозтюледди. Чынгъыз Айтматов ноосфераны ниетлерини мурдорун суратлау литературагъа салгъанды. Бу жаны бла Айтматов орус космизмни филологиясын эмда В. Вернадскийни бла Тейяраде Шарденни ноосфера концепцияларын иги хайырланнганды.

1994 жылда алтынчы мартда «Невское время» газетге берген интервьюсунда жазыучу литератураны хайырындан политикадан кенг тургъанын чертгенди: «Битеу да адам улу сыйлы кёрген затла тюрленегенлей къаладыла. Аланы адамлагъа жетдириу – мени борчумду».

Ол жыллада Чынгъыз Айтматов адеп-кылыкь, философия эм социальный проблемаланы къаты салгъанды. Аны бла бирге ол Кюнчыгъышны бла Кюнбатышны, орус психологизмни, латиноамерика школну тёрелерин эмда кыыргъызны кёлден халкъ-поэтикалы чыгъармачылыгыны кёп ёмюрледен келген сынауун кенг хайырланнганды. Бу жаны бла биз аны билимини уллулугъун, акъылыны теренлигин, адам улуну къадары ючюн оюм этиуюню эмда къайгырыууну чексизлигин кёребиз.

Чынгъыз Айтматов кесини чыгъармаларын кыыргъыз эм орус тилдеде жазгъанды. Ол орус тилни, аны лингвокультурология энчиликлерин алаамат уста билгенди. Жазыучулары «Русское слово – связующая нить времен» деген ат бла бардырылгъан халкъла аралы форумунда сёлеше, ол былай дегенди: «Мен халкъда жюрюген бу сёзлени айтыргъа сюеме – «биз барыбыз да сёзню сюрюучюлерибиз». Бизни къайгырыуларыбыз бир кибик болгъанлары, итиниуюлюгюбюз бир кибик болгъаны, биз тургъан кенглик да бир болгъаны анданды, биз а кесибизни ишибизни тамамларгъа керекбиз. Ара Азия регионда орус тил артыкъда энчи жерни алады. Анда орус тил – баш магъананы тутхан, шёндюгюлю миллет культураланы айнытыугъа себеплик этген тилледен бириди. Биз былай эртте жыйылыргъа керек эдик, бизни литератураларыбыз, бек алгъа уа орус тил бла байламлы иш къалай болгъанын билирге кереклиси эртте жетгенди. Быллай ишле тохтамай дайым бардырыла турургъа керекдиле. Орус тил – битеудуния лингвистиканы баш шауданларындан бириди, биз а аны ангыларгъа эмда битеу кючюбюзден келгенича себеплик этерге керекбиз».

ЮНЕСКО-ну шартларына кёре, Чынгъыз Айтматов дуняда бек кёп окъулган жазыучуду, аны чыгармалары 170-ден артык тилге кёчюрюлгендиде, аланы тиражы 60 миллион экземплярга жетип басмалангандыла .

Чынгъыз Айтматов 20 жылга жууукъ заманны дипломат ишде болганды. Ол Францияда, Люксембургда, Нидерландлада, Бельгияда посол болуп ишлегенди. Жазыучуну европалы кыраллада уллу намысы жюрюгенди. Чынгъыз Айтматов алгыннгы Совет Союзну миллет республикаларындан Европада посол болуп ишлеген биринчи адамды. Ол дипломатча, уста политикча, уллу интеллект болган адамча, кесини ишин кыралны атындан тийишлисича бардырганды. Деменгили проблемаланы юслеринден социально-философия жаны бла оюм этиуде Чынгъыз Тёрекуловични уллу жазыучуча, акылманча эм алимча, ол жыллада ачыкъланганды. Битеу адам улу сыйлы кёрген затланы бла гуманизмни ниетлерин дайым кьоруулай билген уллу жамауат кьуллукъчуча, аны намысы бийикде жюрюгенди. Кьыргъыз халкьны фахмулу эмда айтхылыкъ жашыны оюмуну кенглиги эмда теренлиги аны бла ачыкъланады. Жазыучуну сёз бла айтып ангьлаталмазча сейирлик кючлю эси болганды. Чынгъыз Айтматов европалы интеллигенцияны бек билмилли кесегине кьатыша келгенди эмда аны биргесине болганды.

Совет Союзда Чынгъыз Айтматов кьатышмагъанлай жамауат политика ишледен бири да бардырылмаганды. Битеу халкьла анга уллу сый-намыс бергендиде, хурмет этгендиде. Чынгъыз Айтматов юч кере Кьырал саугага тийишли болганды. Анга Социалист Урунууну Жигити деген ат аталганды, ол СССР-ни Баш Советини бир ненча чакьыруларыны депутаты болганды. Андан сора да СССР-ни Президент Советини члени, СССР-ни Жазыучуларыны союзуну секретары болуп турганды.

Чынгъыз Тёрекулович Азия эм Африка кьыралланы бир ниетлиликлерини Совет комитетини башчыларындан бири болганды, мамырлыкьны кьоруулауну халкьла аралы конгресслеринде кёп кере сёлешгенди. Тюрлю-тюрлю кьыралланы интеллектуалларыны Исык-Кёл форумларыны – мамырлыкъ ючюн неофициальный кьымылдауларыны башламчысы эм кьураучусу да ол болганды. Чынгъыз Айтматовну оюмуна кёре, бек башы тынчлыкьны таянчакьлары болган, уллу жашау сынауладан ётген акьсакьалланы философия ушакьларыны («Шерне») кьыргъыз миллет төресини андан ары барьуу эди. Уллу жазыучу эмда айтхылыкъ гуманист тынчлыкьны сакьлар ючюн миллетле аралы жарашыулукъ эмда халкьланы араларында бир бирге хурмет этиу болурга кереклисин тюз ангьлаганды.

2003 жылда Чынгъыз Айтматов бла кьзахлы поэт Мухтар Шаханов миллет жангырыулукьну болумларында шёндюгю заман ючюн уллу магьананы тутхан озган заманланы историясыны деменгили проблемаларын кётюргенлерин айтырга керекди. Битеудуния суратлау культураны бу эки айтхылыкъ кьуллукъчусу озган заманнга махтау салыуга эмда кеси халкьныны историясын бек бурун заманлагъа кёчюрюп кьарауга, евразия кенгликте Чынгъызханны кьанлы ишлерине махтау

салыугъа къажар болгандыла, аны къанлы жортуууларын историялы аспектде терен эм тюз тингендиле.

Чынгъыз Айтматов бла Мухтар Шаханов историяны бузуп кёр-гюзтюуге, миллионла бла хатасыз адамланы къырып, кёп халкъланы генетикалы, историялы эслеринде къанлы ыз кьойгъан Чынгъызханны этген ишлерин махтап кёргюзтюуге къажар сюелгендиле.

Чынгъыз Айтматов бла Мухтар Шаханов бу проблеманы «Илму эм Чилле жолда ниет байлыкъ» деген халкъла аралы конференцияны сю-зююне салгандыла. История шагъатлыкъ этгенге кёре, ала кеслери жашагъан историялы кезиуде аллай кыйын эм магъаналы проблемала-ны жаланда уллу эм фахмулу адамла салыргъа боллукъдула. Чынгъыз Айтматов бла Мухтар Шаханов аллайладыла. Ала жаланда кеси хал-къларыны интеллект эм ниет байлыкъларын бирикдирип кьоймай, башха халкъланыкъыланы да бирикдиргендиле. Заманны бла тарыхны алларында аланы уллу кыйынлары да ма андады.

1977 жылда 1-чи ноябрьде Къулийланы Шууаны жашы Къайсын-ны 60-жыллыгъын белгилеген кезиуде, кёп къонакъла поэтни туугъан эли Огъары Чегемге баргъан эдиле. Тёбен Чегемде жашагъанла Чегем чучхурлада къонакъланы сакълай эдиле. Биз ары келгенибизде хант къангала хазыр эдиле, шишликле, хычынла эте эдиле, къазанлада эт бише эди. Ол биз биринчи тохтагъан жер эди. Аш-суу эркин, берекет уллу эди, къонакъла кезиу-кезиу алгъыш этедиле. Сурат алыуну уллу устасы Шахмырзаланы Алексей Чегем чучхурланы туурасында къона-къланы суратха алады.

Ол заманда мен Чынгъыз Айтматовну къатына келип, былай айтама: «Чынгъыз – агъа, Шахмырзаев Алексей кёпюрде сени суратха алыргъа сюеди. Ол сол жанында бийик къаядан сууукъ, ариу, таза шаудан суу келген жерни сайлагъанды». Чынгъыз Тёрёкъулович мен айтхан жерде сурат алдырыргъа угъай демейди. Алексей Чынгъызны кёпюрде, тау-ланы бла суху келген Чегем черегини туурасында сюелип тургъанлай суратха алады. Андан сора Чынгъыз Айтматов шауданны къатына келип, энишге ийилип, эки къолу бла да ууучуна суу алып, зауукъ этип ичеди. Сора былай айтады: «Къалай татыулу сууду. Бери келгенле мындан ичип, зауукъ этерча бу шауданны сакъларгъа керекди... Къаяла ичин жарып чыккъгъан бу бир аламаат шауданды. Бу табийгъатны уллу саугъасыды». Мен а былай сорама: «Чынгъыз – агъа, Чегем тарын жаратамысыз?» Ол былай дейди: «Биз барыбыз да Чегем тарыны ариулугъуна сейир этип къарайбыз. Таула, адамны кеслерича, кючлю да, ариу да этедиле. Бу сейирлик, бийик, къысыр къаяла Къайсынны кёз къарамын, дуняны ангылай эмда кёре билиуюн къуаргъа уллу себеplik этгендиле. Чегем – поэтни бешигиди. Къайсын хар заманда да Чегемден чыккъгъан кав-казлыма деучюдо».

Биз экинчи соре тохтагъан жер поэт туугъан Эл-Тюбю эди. Къонакъ-ла Къайсынны кабийлиги анда озгъан, бийик тик къаяла къуршалагъан, поэтни кесини назмуларында махтау салгъан, шорхулдап келген Жылгъа суу аны къаты бла баргъан юйге сейир этип къарайдыла. Андан ары Техтенги тауну этегинде орналгъан Булунгу элге барабыз. Анда къона-

кылагъа элни хурметли акъсакъаллары тубейдиле.

Чегем аузунда жыл саны бла бек таматагъа саналгъан акъсакъал бозадан толу уллу гоппанны Чынгъыз Айтматовну кьолуна тутдуруп, былай айтхан эди: «Чынгъыз, сен бизни бек сыйлы кьонагъыбызса. Сиз барыгъыз да бюгюн бизни Къайсыныбызны 60-жыллыкъ кьууанчына келгенигиз ючюн бек сау болугъуз. Биз, сени Къайсындан башха кьермейбиз. Ол сени туугъан кьарындашына санайды. Биз, малкъар халкъ, экигиз бла ёхтемленебиз. Къыргъыз эм малкъар халкъны битеу дунягъа белгили уланларысыз. Алайды да, бу гоппанны ал да, таулу бозаны ич. Биз Къыргъызстанда къыргъыз бозаны кёп кере ичгенбиз. Аны татыуун энтта да унутмайбыз. Къыргъыз халкъны бизге этген игилигин, аны жүрек халаллыгъын бир заманда да унутурукъ тыйюлюбюз. Ёсюп келген тёлуге игилик, адамлыкъ ёмюрледе да унутулмасын деп, кёп кере айтабыз.

Чынгъыз Тёрёкьулович уллу гоппанны кьолуна алып, бир кесек ичип, сора бирсилеге береди. Ол кезиуде Шахмырзаланы Алексей тёпелерин бла сыртларын акъ кьар басхан бийик таулары туурасында кьартла ортагъа алып тургъан Чынгъыз Айтматовну суратха тюшюреди. Уллу жазыучу – гуманист Чынгъыз Айтматовну бек бийикде орналгъан тау элибиз Булунгуда жашагъанла бла тубешиуню юсюнден ол алапат, тарых магъананы тутхан сурат эди.

«Чынгъыз Айтматовну поэзиясы, – деп жазгъанды Кьулийланы Къайсын 1984 жылда, – шёндюгюлю дуняны бийик ниет суратлау жетишимлеринден бири болгъанды. Ол ёмюрню культурасында киши да сакъламагъанлай чыгып кьалгъан алапатлыкъ иш болгъанлай кьалады, аны сынауу – жазыучулагъа уллу чыгъармачылыкъ дерсди, аны чыгъармачылыкъы – китап окъугъанлагъа уллу эстетика кьууанчды. Аны жазгъанлары – поэзияды. Бу айтылгъаны хар затха да толу тамамлыкъ этеди».

Адам улу деу жазыучудан, алимден, айтхылыкъ гуманистден, Жерни Гражданинден айырылгъанды.

«Биринчи устазым» деген фильмни режиссёру болгъан Андрей Кончаловский Чынгъыз Айтматов мени эсимде бир бек ийменчек адамча кьалгъанды, – дегенди. Аны ол ийменчеклиги аны керти да таза адам болгъанын кьргюзтгенди. Бек жашлай окъуна Айтматов классикге саналгъанды. Къырал кьуллукъчула аны ариу кьргендиле, кёп саугъалары бар эдиле. Алай ол затланы барысы да жазыучу кесин аз да кётюрмеген, башхаладан ёрге салмагъан, сёз бла айтып ангылаталмазча тюз эм кертичи, кьолундан келгенича барысына да, хар кимге да болушургъа суюгич адам болгъанлай кьалырына чьрмаулукъ этмегендиле.

Чынгъыз Айтматов XX ёмюрню СССР-ни территориясында туугъан эмда жаладан миллет культураны угъай, битеу россейли культураны да ёхтемлигине саналгъан бек уллу жазыучуларыннан бири болгъанды. Аны литературасы шёндюгюлю заманны бла классикалы юлгюлени бирикдиргенди. Ол Маркесча бир кезиуню ичинде классик да, жангычы да болгъанды. Ол заманны кенгирек кёре билгенди. Битеу аны чыгъармалары ахыры тауусулуп бошалмазлыкъ заман бла байламлыдыла.

XX ёмюрню закий акъылманына хурмет этер ючюн къырал эм жамауат къуллукъчула, бийик къуллукълада ишлеген алгъыннгы эм шёндюгю чиновникле, Ара Азияны битеу къыралларындан, Россейден, Азербайджандан бла Турциядан, шёндюгюлю искусствону жарыкъ жаннган чыракъары дейик, келген эдиле. Митингде – реквиемде сёлеше туруп, академик Аскар Къакеев Айтматовну юсюнден ниет лидерни юсюнденча айтханды: «Чынгъыз Тёрекъуловични философия оюму битеу адам улуну къадары бла байламлыды. Ол бизни историялы эсизбизни тас этерибизден сакълагъанды. Айтматов – бизни ёхтемлигибизди, кыргызлыланы ниет байлыгъы битеуда бу адам бла байламлыды»

Россейни культура министри Александр Авдеев былай айтханды: «Саулай да Россей жарсыулу болгъанды – айтхылыкъ жазычу ёлгенди. Ол уллу гуманист эди, битеудуния литературада жарыкъ жаннган жулдуз эди». А. Авдеев Чынгъыз Айтматовну «XX ёмюрню битеудуния культурасыны гигантына» санагъанды.

Къазахстанны къырал секретары Къанат Саулбаев былай айтханды: «Закий адамдан, уллу художникден айырылыу – бизни барыбызны да жарсыуубузду. Айтматов бизни халкъ жазыучубуз эди».

Гюлшах Исакова уа былай жазгъанды: «11-чи июньда Бишкекни башында къара булутла жыйылгъандыла, ала Ала-Тоо жанына кетип бара эдиле. Ол кюн биз табийгъатны бир сейирлик ишине къарагъанбыз. Булутла бир ненча кере кетип, бир къауум замандан а дагъыда артха къайтып тургъандыла, ала кеслерини жарсыулары бийик кёкде жазып, сора алай кетген кибик эдиле. Ол Чынгъыз Айтматовну табийгъат бла байламлыгъын кёргюзтеди. Кёкде булутла уллу жазыучуну ёлгенине бушуу этедиле дей эдиле барысы да. Чынгъыз Айтматовну чыгъармаларыны барысы да табийгъат бла байламлыдыла. Булутла анга бушуу

Чынгъыз бла Къайсын

этгенлерин билдирирге келгенлери да андан эди»

Жазычуну ахыр жолуна ашыруу бла байламлы кесини сёзюн Къыргъызстанны президенти Къурманбек Бакиев да айтхан эди: «Биз Чынгъыз Тёрекъулович Айтматовну – Къыргъызстанны халкъ жазычусун, ахыр жолуна ашырабыз.

Битеу да дунияны Гражданини, ол кесини чыгъармаларында саулай да адам улуну бек жууаплы кезиуюнде жарсыуларын бла умутларын, мурадларын бла итиниулери кёргозтгенди. Чынгъыз Айтматовну кетиую – ол битеу дуния культурагъа, литературагъа бла алгъа итиндирген оюмгъа тюшген уллу кыйынлыкъды.

Чынгъыз Айтматов кеси заманыны адамларыны ниет излемлерин бирикдире билгенди, аланы бирликни жолу бла элтгенди. Ол ниет лидерни ауур жоюн тёзюмлюлок эмда итиниулук бла алгъа элтгенди. Жангы ёмюрге Айтматовну ниет кючу бизге болушханлай турлукъду», – деп бошагъанды кесини сёзюн кыралны башчысы .

Граждан панихида Токътогул Сатылгъанов атлы миллет филармонияда баргъанды. Чынгъыз Тёрекъулович кесини топуракъ юлюшюн жамауат къуллукъчу, 1938 жылда репрессиягъа тюшген атасы Тёрекъул Айтматовну къабыры болгъан жерде «Ата Бейт» мемориал комплексде тапханды.

Айтхылыкъ Чынгъыз Айтматовну асырагъан кюн бек уллу тау элледен бири Кёндененни къабырларына 300-ден артыкъ адам жыйылгъан эди. Ала анда къуран окъуп, дууа алдыра эдиле. Кёпге дери кезиу-кезиу къуран окъугъандыла, Чынгъыз Айтматов Къайсын бла уллу шуёхлукъ жюрютгенин, ол малкъар халкъны бек сыйгенин айтхандыла. Жыйылгъанланы сёзлерине эмда оюмларына тынгылап, ахырында 1-чи номерли орта школну устазы Ахметланы Нажмудин былай айтханды: «Чынгъыз Айтматовну аты да бизге Къулийланы Къайсынны атыча багъалды, нек дегенде, ала уллу шуёхлукъ, къарындашлыкъ жюрютгендиле. Биз аны бир заманда да унутургъа керек туйюлбюз. Жатхан жери жумушакъ болсун. Чынгъыз Айтматов жаланда кыргъыз халкъны угъай, малкъар халкъны да махтаулу жашы эди. Бу экисини атлары малкъар эм кыргъыз халкъланы шуёхлукъларыны белгиси болгъанлай турлукъдула» .

Биз, таулула, XX ёмюрню уллу жазычусун эмда айтхылыкъ гуманистни атын бир заманда да унутмазча этерге керекбиз. Нек дегенде, ол кесин кыргъыз эм малкъар халкъланы жашына санагъанды.

Кёчгюнчюлюкню жылларында Къыргъызстанда жашагъан таулула кеслерини историялы эслеринде бюгюнлюкге дери да кыргъыз халкъны огъурлулугъун, халаллыгъын эмда чомартлыгъын эслеринде тутадыла. Къыргъыз халкъ бизни халкъыбызны кыйынлыгъын, жарсыуун, туугъан жерге термилиуюн, жүрек жарасын да тюз ангылагъанды. Къыргъыз халкъны бизге жүрек ачыкълыгъы, хурмет эте, сый-намыс бере билгени малкъар халкъны жүрек жарасына дарман кибик эди. Алайды да, битеу дуниягъа белгили жазычуну, жер жоюзюню Гражданини атын малкъар халкъ бир заманда эсинден чыгъармазча этерге керекди. Ёсюп келген жаш тёлбюз кесини халкъыны историясын бла ниет культурабызны ёсюуюне уллу къошумчулукъ этген закий

адамларыны атларын билирге керекди. Закий адамланы атлары – ол ёлюмсюзлюкдю. Ала халкъны историялы эсинде ёмюрлюк жолоучу-лача, къаладыла. Ол затланы барысы да тёлюден тёлюге ётедиле эмда миллет ёхтемликни кётюредиле.

Бюгюнлюкде ХХ ёмюрню уллу жазыучусу эмда айтхылыкъ гуманисти Чынгъыз Айтматовха хурмет эте, сый-намыс бере, ол битеудуня суратлау литератураны айныууна айтып болмазча уллу магъананы тутханын белгилерге сюеме. Кесини ёлюмсюз китаплары бла ол къыргъыз халкъны тин даражасын бийикге кётюргенди, аны ниет мурдору эмда миллет ёхтемлиги болгъанды. Айтматовну чыгъармалары битеу адам улуну ниет хазнасына айлангандыла. Чынгъыз Айтматов битеу дуня суратлау культураны бийик кёгюнде жарыкъ жанып тургъан, мутхузланмазлыкъ жулдузуду.

Чынгъыз Айтматов бизге, шёндюгюлю заманны уллу жазыучусу-ча, сыйлы болгъандан сора да, айтхылыкъ Къайсыныбызны бек кертичи шуёхуча эм къырындашыча да сыйлыды.

Чынгъыз Айтматовну аты малкъар халкъны аузунда Мечиланы Кязимни бла Къулийланы Къайсынны атларыча, ариу да, хычыуун да эшитиледи.

Аны юсюнден кесими бу статьямы белгили французлу физик эм жамауат къуллукъчу Ф. Жолио-Кюриини сёзлери бла бошаргъа сюеме: «Халкъны, – дегенди ол, – ёмюрлени ичинде генийни къол ызын сакълагъан, илмуну, литератураны бла искусствону закий чыгъармаларыча, кесини битеуло байлыгы болады. Ол культура хазна адам улуну таркъаймазлыкъ шауданыды» .

**ЭФЕНДИЛАНЫ Салих,
жазыучу.**

ХУЧИНАЛАНЫ Ануар

БУШУУ ДАСТАНЫ

Хучиналаны Юсюпню жашы Ануар 1931 жылда Огъары Малкъарда туугъанды. Сюргюн жыллада, жашлыгына да къарамагъанлай, темир жолчу, шахтачы, эсепчи, бригадир болуп ишлегенди.

Орта Азиядан къайтханлы уа «Коммунизмге жол» («Заман») газет бла ёз жашауун бир этгенледенди. Кёп жылланы ичинде аны бек магъаналы, бек жууаплы эл мюлк бёлюмюнде урунганды, ызы бла аны таматасы да болгъанды. Бюгюнлюкте уа Ануар газети-бизни тилманчысыды.

Хучиналаны Ануар Россейни Жазыучуларыны, Журналистлерини да союзларыны члениди, Къабарты-Малкъарны культурасыны сыйлы къуллукъчусуду.

Жазыучулукъ иш бла ол эрттеден бери кюрешеди. Хапарларыны, повестьлерини асламысы миллетибизни тарых, къадар жолуна жораланып жазылгъандыла. Аны «Жашауну шорхасы», «Шайтан дорбунну жесирлери», «Биреуню ачы гыржыны» деген китаплары бла окъуучула кеслери да шагъырейдиле.

Бюгюн а биз Хучина улуну «Сюргюнню бушуулу дастаны» деген поэмасы бла сизни шагъырей этерге сюебиз. Бу чыгъарма халкъыбызны къара кюнюнде къартларыбызны чыдамлылыкъларын, тиширыуларыбызны уа не къыйын болумлада да ана асыл сыфатларын тас этмегенлерин ачыкълайды. Не ахырзаман чакъда да адамлыкъ, жандауурлукъ ышанла ахыры бла да ёчюлюп, тас, гунч болуп къалмагъанларын уста кёргозтеди, суратлайды Ануар кесини дастанында.

1.

Артда къалды
Москва ючюн сермеш,
Артда къалды
Сталинградда демлеш.

Паулюс да
Тюшген эди тузакъгъа,
Аны бла
Къалмай орус тутмакъгъа.

Артда къалды
Курскедеги жыя,

Фашист къачды,
Сау къалгъанларын жыя.

Саутуну да
Бушууу къалды артда,
Фардыгы да
Кюйген эди ол отда...

Малкъарымы
Уруш от аямады,
Бар халкъымы
Тюйгенди – айырмады.

Тюйдю аман –
Кёплени башсыз этди,
Кюйсюз заман
Аналаны жашсыз этди.

Къызыл Аскер
Кёп уруш аулакълада,
Пелиуанча,
Сермешген ауукълада.

Чач-тюк этди
Ол мурдар фашистлени,
Туугъан журтну
Сакълай, мамыр эллени.

Жашларыбыз
Къоруулай азатлыкъны,
Жигитлеча,
Хорладыла артыкълыкъны.

Битеу бирге
Малкъарны жашлары да,
Битеу бирге
Халкъны ахшылары да,

Жан аямай,
Къоруулай Ата журтну,
Жан бердиле,
Бизге къоюп умутну...

Малкъарымы
Сау къалгъан солдатлары
Тыш жерледе
Айтдырдыла атларын,

Азатлыкъны
Аскерини санында,
Уруш ачхан
Фашистлени салында

Душманланы
Сюрдюле журтларына.
Кийдирдиле
Кёлекле отларындан.

Уруш баргъан
Майданладан Малкъаргъа,

Къан тёгюлген
Аулакъладан халкъыма,

Келедиле,
Бушуу «къара къагъытла»:
«Эринг»..., «Жашынг...»,
Сора-шахар, эл атла...

«Акъ къагъытла»
Да келелле, хапарлай:
«Хорлам кюннге
Кесибизни хазырлай,

Фашистлени
Къууабыз, аямайбыз,
Ёлгенлерин
Жесирлерин санамайбыз.

Аллах айтса,
Сау-саламат къайтырбыз.
Хапарны да,
Болгъаныча, айтырбыз.

Журтубузда
Къууанчлы тюбешейик!
Тау эллед
Саламат кёрюшейик»!..

2

Малкъарда да,
Битеу къыралда кибик,
Иш къайнайды,
Ниет да, бет да – бийик.

Къазауатны
Отунда жашларына,
Уруш баргъан
Жерледе башларына,

Тиширыуу,
Къарты, жашы-барысы,
Ишлейдиле
Болмай бир да айырысы.

Заводлада
Саут-саба чыгъарып,

Иедиле
Фронтлагъа къадалып.

Сабан сюрюп,
Мирзеу ёсдюредиле,
Тапханларын
Аскерге иедиле.

Мал ёсдюрюп,
Ач болмагъыз, дейдиле.
Хар затдан да
Юлюшлерин бередиле.

Кеслери ач –
Жаланнгач болсала да,
Кече-кюн да
Жукъламай турсала да,

Танкала да
Ишлейдиле, топла да.
Самолётла
Ишлейдиле, окъла да.

Кемеле да
Ишлетип бередиле,
Хорлам кюнню
Ма анда кёредиле.

Аппа окъу
Къыстырыкъчыгъын элтди:
«Мынга да бир
Топ ишлетигиз!» – деди, –

Андан болсун
Ит фашистни ажалы,
Андан ёлсюн
Ит фашистни мажалы».

«Аллах бирди», –
Деп, ынна, аны кёрюп,
Ёлген кюннге
Къыстырыкъчыгъын бере.

Былай айтды:
«Жаратыгъыз бир затха.
Онг берсин ол
Туудугъума – солдатха –

Польшаданды
Келген ахыр къагъыты,
Фашистлени
Къурутургъады анты».

Фронтдан а
Келедиле къагъытла,
Алада уа –
Малкъарлы тукъум атла.

Келедиле,
Къагъытла келедиле –
«Акъ къагъытла»
Къууанч келтиредиле.

Яникойда
Битеу эл къууаннганды,
Ленинграддан
Къууанч къагъыт алгъанды.

Балтиканы
Жигити болду Алим,
Фашистлени
Къыргъанды, дейле, залим.

Ит душмандан
Къоруулай Ленинградны,
Унутмады
Байсолтан улу антны.

Кёргюзтгенди
Жигитлигин тау халкъны,
Кёргюзтгенди
Фашистге эрлик хатны.

Келедиле,
Къагъытла келедиле,
Асламысы
Бушуу келтиредиле:

Бир кёпдюле
Бу урушда ёлгенле,
Бутсуз, къолсуз,
Сакъат болуп, келгенле.

Яникойгъа да
Келди «къара къагъыт»,

Къууанчы да,
Бушуу этдирди, къагъып.

Келди бушуу –
Жиля, Яникой элим:
Бу дуниядан
Кетди бизни нарт Алим.

Кёп фашистни
Алим да агъызгъанды,
Жаны ючюн
Жюз кере къан алгъанды.

Тау къушубуз,
Ёлюмсюзлюкге атлай,
Уруш отда
Жигитликни минг къатлай,

Кёргюзтгенди
Балтика кенглигинде,
Кишиликни
Юлгюсюн тенглерине.

Уруш майдан –
Балтиканы тенгизи
Сууукъ сууу
Болду къабыры аны...

Уммайлагъа да –
Огъары Малкъаргъа –
Одессадан
Къууанч къагъыт келгенди:

«Сизни жигит
Уланыгъыз Мухажир,
Туугъан журтну
Къоруулагъанды жигер.

Фашистлени
Сюнгю урушда къырып,
Баргъанды ол,
Душман аскерни жырып,
Кётюргенди
Барады азатлыкъны
Одессада,
Биринчи болуп, аны...»

Келедиле,
Келедиле къагъытла,
Алада уа
Шахар атла, эл атла.

«Сау болугъуз,
Жигит эди жашыгъыз»,
«Битеу полкну
Ёхтемлиги – атагъыз!..»

«Барыбыз да
Бирча суйген балагъыз...»
«Жаныбызча,
Кёрген къарындашыгъыз...»

Деп, келелле
Къагъытла Малкъарыма.
Бушуу алып,
Жетедиле халкъыма.

Жангыз юйюр
Къалмады ачымайын,
Къалмагъанды
«Къара къагъыт» алмайын.

«Къара къагъыт»
Алмагъанлагъа палах,
(Терс къарагъан
Болур дейме бир Аллах)

Келедиле
Сакъат аскерчиле,
Уруш отдан
Къутулгъан келечиле.

Кими бутсуз,
Кими – сокъур, не къолсуз...
Уруш деген
Желмауузду огъурсуз.

Къанлы къалын
Тохтаусуз ол алады,
Жюреклеге
Къама жара салады.

Аллай ачы
Хапар келди бизге да,

Суу кьуйгъанча,
Этди юйюбюзге да:

«Къара кьагъыт»
Къара хапар келтирди,
Аны, жилий,
Бизге почтачы берди.

Къагъытда уа,
Башха кьагъытладача,
Къысха сёзле,
Тюз къара кьаргъалача:

«Сизни Омар.¹
Полтава тийресинде,
Гвардиячы
Аскерни биргесине,

Ворскла сууну
Жагъасында сермешде,
Фашистлеге
Къажау къанлы демлешде,

Кёп жашлача,
Жигитликни кёргюзтдю...
Ол урушда
Ёлюмсюзлюкге ётдю:

Жан бергенди,
Къоруулай фашистледен,
Туугъан журтну
Къоруулай, башкеследен...»

Деп, келелле
Ачы «къара кьагъытла»,
Алада уа
Малкъарлы тукъум атла.

Келедиле,
Келедиле кьагъытла,
Алада уа –
Жарсыулу ачы шартла.

Жилияды халкъ
Урушда ёлгенлеге,
Къууанады
Сау – эсен келгенлеге.

Ол ишин да
Къоймайды, бардырады,
Эртген сайын
Танг атхынчы турады.

Жокъду аны
Кечеде да тынчлыгъы,
Ма алайды
Таулу халкъны кылыгъы:

Сабан сюрюп,
Урлугъун да себеди.
Тирлик жыйып,
Ол мал да ёсдюреди.

Кюнюн, айын
Ол иште ётдюреди,
Заманын да,
Къоймай, анга береди.

Къаутгалы да,
Ишден толу жылла да,
От боранлы,
Къанлы уруш жолла да,

Сюредице,
Ашыкъдыра, бир бирни,
Жетдирдиле
Къыркъ тёртюнчюге бизни.

Къыркъ тёртюнчо
Жылы жылы жаз башы,
Жюреклени
Къууандыргъан жаз башы,

Къыралыма
Къанат битген жаз башы,
Малкъарыма
Къууат берген жаз башы.

Жюреклеге
Ышаныулукъ келтирди,
Халкъыбызгъа
Ийнаныулукъну берди.

Фашистлени
Сюрюп чекден чыгъарды,

Гитлер итни
Куркасына жол салды.

– Ачыгъыз!!! – деп
Къычырады кеси да.

Къыралдача,
Малкъар да хазырланды,
Сегизинчи март
Байрамгъа кёл алды.

Сора урду –
Ачылды эшик, чартлап,
Солдат кирди
Отоугъа, суху атлап.

Орамлагъа
Такъды къызыл байракъла,
Байрам а – не?
Сабан ишле аулакъда.

Дагъы экеу
Аны ызындан кирдиле,
Ал киргеннге
Бир къагъытла бердиле.

Жер сюрюрге,
Сора урукъ себерге,
Ингиринде
Отчётну да берирге,

Алгъа кирген,
Мазаллы, къара шинли,
Кёзлери да,
От чагъа (болур жинли).

Деп, киришди,
Жарлы Малкъар солургъа,
Танг атаргъа
Иш юсюнде болургъа...

Экинчиси –
Жукъа эди олтанча,
Бет сыфаты –
Тюз къоншубуз Солтанча.

3

Танг алада
Шош эдиле ауушла,
Уятханда
Хыны-хуну тауушла.

Орта бойлу,
Токъ эди ючюнчюсю,
Чыны бла
Болур эди кичиси.

Суху къакъды
Эшикни, ким эсе да,
Ачмай бир кёр.
Эшикни, ким келсе да.

Сермеп алды
Столдан жау чиракъны,
Юсюбюзге
Айландырды жарыкъны.

Къазаутда –
Къатыды низам деген,
Аз туююлду
Ол низамны излеген...

Ушкоклары
Хап-хазыр къолларында,
Жокку болуп,
Турабыз алларында.

Бир кесекни
Мычыды, анам харип,
Мен сюелдим,
Эшик къатына барып.

– Тепмегиз! – деп,
Тинтиуню башладыла,
Болгъанны да
Къатыш этип алдыла.

Къаты къакъды
Эшикни, ким эсе да:

Чачадыла,
Хар затны тинтедиле,
Не эсе да,
Аясуз излейдиле.

– Жокъду сауут,
Тапмайма, – деди бири.
Экинчиси,
Бир излей эди тири.

Ол да кьойду
Тинтиуню, бир кесекден
Сора биреу
Кирип келди эшикден.

– Болугъуз! – деп,
Буйрукъну суху берди. –
Атланыргъа
Бек аз къалгъанды, – деди.

– Къарачыгъыз,
Сагъат алты болгъанды
Сиз тепгинчи,
Танг окъуна атханды, –

Деди да ол,
Къарады къабыргъагъа.
Жууукъ барды.
Сора бети агъарды.

– Кимди бу ? – деп,
Суху бурулду бизге.
Жууукъ келип,
Къарады кёзюбюзге.

– Ол жашымды.
Омарым. Аскердеди.
Письмолары
Уа мындадыла, – деди.

Сора, жилий,
Стол къатына барып,
Берди анга,
Письмоланы чыгарып:

– Ма, къарагъыз,
Ётюрюк айта эсем, –
Деди анам, –
Мен сизни алдай эсем.

Солдат, барып,
Къабыргъагъа узалды.

Акъырынчыкъ,
Андан суратны алды.

Сора анга,
Иги тюрслеп, къарады.
Башын булгъап,
Стол юсюне салды.

–Командирим!
Юсюп улуду, Тейри!
Бирге эдик,
Мен кетгинчинге дери.

Бандитлени
Кёчюрөбиз, деп, бизге,
Къарачыгъыз,
Бу сейирге, бу ишге!

Омар кибик
Болса элле бандитле,
Кавказымы
Алмаз элле фашистле...

Сора жетди
Тюз бизни аллыбызгъа,
Кезиу-кезиу
Къарады барыбызгъа:

– Билемисиз,
Сизни жашыгъыз кимди?
Ол жигитди,
Мени командиримди.

Ол кесини
Жангыз ротасы бла
Фашистлени
Тюз да ортасы бла

Ётген болур
Жюз кере ичлерине,
Тюз къапланча,
Ол бара юслерине.

Уруш бла
Разведка эте чыгъып,
Немецлени
Азмы къайтханды кырып

Кёчюрөбиз,
Деп келип, биз а сизни,
Нек кьалгъанбыз,
Чачаргъа юйюгюзню,

Кечигиз, мен
Таматагъа барайым,
Бу терсликни
Барысын да айтайым.

Жашла, сиз а,
Тохтагъыз мен келгинчи,
Бу не эсе,
Толу хапар билгинчи? –

Деп, суратны,
Письмоланы да алып,
Чыгъып кетди,
Жау сюргенча, ашыгъып.

4

Кёп да турмай,
Ызына къайтып келди,
Суратны да,
Письмоланы да берди:

– Кеч, анабыз,
Кюйсюз заман келгенди,
Тюзлюк деген
Ма бюгече ёлгенди, –

Деп, анамы
Аллында тобукъланды,
Узалды да,
Къолун къолуна алды.

Уппа этди.
– Кеч, анабыз, кеч мени,
Болалмадым,
Къоруялмайма сени, –

Деп, баш урду,
Тюз шездеге баргъанча,
Аллында уа,
Ёз анасы болгъанча.

Ол эриулю
Ышарды, ёре тура,
Тенглерине
Ауур къарамын бура.

– Терк болугъуз,
Жюк этигиз болгъанны.
Къояйыкъ да,
Абызырап тургъанны,

Не бар эсе,
Табылгъанны алыгъыз.
Барысын да
Ол арбагъа салыгъыз. –

Деп, кеси да,
Тенглерине болушду,
Терк болмайса, –
Деп, бирине урушду.

Къашыкъ, чёмюч
Дегенни да алдыла,
Бир зат къоймай,
Ол арбагъа салдыла.

Жууургъаны,
Жастыгъы, жабыуу да,
Къуш тёшеги,
Ботасы, жаулугъу да,

Жюкле болуп,
Салындыла арбагъа.
Мирзеу, картоф
Къошулдула алагъа.

Анабыз да,
Биз да, анга къошулуп,
Тура эдик,
Барыбыз да, шош болуп.

Жашла, чабып,
Жетдиле къатыбызгъа,
Кийимлени
Атдыла аллыбызгъа.

Болушдула,
Бизни кийиндирдиле.

Элтдиле да,
Арбагъа миндирдиле.

Анабыз а,
Омарны суратын да,
Жюрегине
Къысып, айтады атын да,

Биргебизге
Тебирегенди жаяу.
Эшитиле
Жер жерден сарнау-жиляу.

Адамладан
Тар орамла да толуп,
Къычыралла,
Жиляйла, хайран болуп.

Хапчук, сабий
Жюкленген ат арбала
Къатларында,
Сарнай, улуй, анала

Барадыла,
Ырхыча, майдан таба,
Ачыудан а,
Тюп эринлерин къаба.

5

Тарх-гурх эте,
Элтдиле эл майданнга,
Халкъны жыйып
Тура эдиле анга.

Тегерекни
Аскерчиле къуршалап,
Ичинде да
Айланадыла, санап.

Ким бар, ким жокъ,
Деп, тизмеге къарайла,
Хар юйюрню
Адам санын санайла.

Къартларыбыз,
Сёз айтмай, ичден кюйюп,

Къарайдыла
Бу сейирге тунтуюп.

Тиширюула
Излейле сабийлени:
Ойнайдыла
Ала, къууа, бир-бирни...

Къалау-къалау
Болуп, хапчук майданда,
Бирда тапды
Букъкъуч ойнаргъа анда...

Сабийге уа –
Къыяма кюн келсе да,
Оюнларын
Къоймазла ёлселе да.

Зынгырдайды
Майдан сабий кюлкюден ...
... Жаз ийиси
Ура чакъгъан юлкюден. ²

Кюн да тийди,
Нарт уяны башындан:
Бу сейирге,
Къарагъанча, ташадан.

Таякъларын
Узатды битеу элге,
Нюрюн чомарт
Теге башлады жерге.

Ол кезиуде
Машинала жетдиле,
Тиширюула
Хахай-тухай этдиле.

– Минигиз! – деп,
Къычырды бир къутсуз зат.
Къатыбызгъа
Жетди биягъы солдат.

Биргесине
Эдиле нёгерлери,
Барыны да
Кетип эди бетлери.

Машокланы,
Сермеп-сермеп, атдыла
Ары сиз да,
«Минигиз», – деп айтдыла.

– Анам, кьоркьма,
Аллах айтханы болур,
Терс болган а
Терслигине жолугьур,–

Деди солдат,
– Ахшы жолгъа барыгъыз!
Ызыгъызгъа
Сау-саламат кьайтыгъыз...

Омар кьайтса,
Айтырсыз менден салам...
Кёз жашларын
Тыялмай айтды анам:

– Омарымдан
«Къара кьагъыт» келгенди.
Озгъан кюзде
Ол урушда ёлгенди...

Ол кезиуде
Къатыбызгъа жетди биреу,
Биргесине
Саут бла да – экеу.

– Солдат, айтчы,
Неди сени бу ишинг?
Была бла
Сёлешмесин бир киши,

Деген эдик.
Бандитледиле была, –
Деди майор,
– Сатхычладыла была.

– Угъай, майор,
Тюйюлдюле сатхычла!
Солдатланы
Аналарыдыла ала!

Солдатланы
Аталарыдыла ала!
Солдатланы
Балаларыдыла ала!

– Не дейсе, сен,
Кимди солдат анасы?
Кёргюзтчу сен,
Кимди солдат атасы?

– Кёремисиз,
Беш сабийни анасын?
Балалары –
Чагъа келген алысын.

Кёремисиз,
Алайда къарт атаны,
Туудукъчугъун
Сылай тургъан аппаны.

Бир сорчугъуз,
Жашлары кьайдадыла:
Экиси да
Къардаш кьабырдадыла!

Жокъду юйор,
Уруш кесмеген башын
Жокъду бир юй,
Уруш кьапмагъан жашын...

Сора кимди
Бандит? Айтыгъыз манга,
Терс эсем а,
Берчигиз жууап анга.

– Солдат, озма
Чекден... Тутугъуз терк!
– Тюз айтаса,
Солдатма – киеме бёрк.

Бу бедишлик
Ишге уа – къатышалмам,
Гюняхны да,
Кеч, бойнума алалмам.

Андан эсе...

Сора керох атылды.

Ёхтем солдат,

Сёз айтмай, кесин атды...

Майданны да

Къычырыкъ, жиляу алды...

Майорну да

Ол акъ бети къаралды.

– Жюклегиз терк!

Болугъуз, атланайыкъ,

Солдатны да

Биргебизге алайыкъ.

Чапхандыла

Бандитле, деп, айтырбыз

Бу ишни да

Сатхычлагъа атарбыз, –

Деди майор,

Буйрукъну берип суху,

Ушай эди,

Жан алычугъа жуху.

6.

Аталары

Урушлада къалгъанда,

Туугъан журтну

Къоруулай, къырылгъанда,

Сабийлерин,

Тутмакъ этип, алгъанла...

Кимледиле,

Айтчыгъыз, бу малгъунла?

Жашларындан

«Къара къагъытла» алып,

Жарсыгъандан

Тюз кёмюрча къаралып,

Кёз жауларын,

Жолгъа къарай, тауусхан

Аналагъа

Ачы сёзлени къусхан,

Кимледиле,

Бу бетсизле, пасыкъла?..

Кимледиле,

Бу начасла, жазыкъла?..

1) Авторну тамата къарындашы Омар Полтаваны тийресинде Ворскла черекни онг жагъасында плацдарм ючюн баргъан уруида ёлгенди.

2) 1944 жсылны жаз башы бек эртте келген эди. Чум, эрик, шаттал терекле окъуна чакъгъан эдиле. Хасаниячыла 8-чи мартда сабаннга чыгъаргъа деп тура эдиле.

АТМЫРЗАЛАНЫ Магомед

Сыртламишни таурухлары

Чёплеу бюртюк

– Салам Алейкум, Аланла! Ийманыгъыз хакъына, манга бир тынгылагъыз... Эртде-эртде, мен жаш заманымда...

Угъай, эртде-эртде деп жомакъ башланады, мен а керти, болгъан хапар айтыргъа сюеме. Хы-ы. Мен жаш заманымда дейме, хау, дуняны иги заманында... тейри, биягъы мен унутуп барама.

Хы, мени атым Сыртламишди. Хау, хау, Сыртламиш. Атым алай болгъанлыкъгъа, мен жашагъан ёмюрюмде кишини сыртламагъанма, жугъун урламагъанма. Менден кишини кыйынына заран жетмегенди. Жетерик да туююлдо. Кыйынагъан мени кыйынайды. Тонагъан, сыртлагъан да алай. Ийнанмаймысыз? Тынгылагъыз сора хапарыма...

Ётген ёмюрледе, ол байланы-бийлени, патчахланы заманларында, мен бир деменгили кыралны Патчахыны арбазында темирчи болуп ишлегенме. Тейри адамы!

Кюнлени биринде, Патчахны Ёзюрю, кесине чакъырады. Хы, чакъырды эсе барама. Не этерик эдим? Кире баргъанымлай, Ёзюрюсюме айланады: «Сен иймансыз, кюн сайын тот чойле урлайса. Аны бла кыралыбызгъа болмагъанча уллу заран тюшюресе», – деп, мен сёз айтхынчы, тутмакъ юйге атады. Не этерик эдим, турама сакълап, къачан чакъырадыла деп. Кюн ётдю жокъ, ай ётдю, киши жокъламайды, жыл ётдю, унутдула. Ма алай бла бир он жылны унутулуп олтурама тутмакъда, кесим. Десем да, къоншум бар эди. Гитче чычханчыкъ. Арт эки жылда ушагъым аны бла эди. Мен эслегеннге кёре ол айтханымы ангылай эди. Бек эс буруп тынгылаучу эди манга. Сиз чычханни кёзлерине эслеп къарагъанмысыз? Угъаймы?!

Эс этип бир къарагъыз маржа. Адам кёз бошду. Ма-а, акъыллы кёзле десенг.

Мени хапарларымданмы эрикген эди, билмейме, бир ингирде чычханчыкъ тешик юйчюгюнден бир чеплеу бюртюк алып чыгъады. Манга, ал деп кёзлери бла ангылатады. Алып, не этеригими сорама. Ол а, къулагъыма шыбырдайды: – «Бу бош бюртюк туююлдо. Аны жерге салсанг, алтын чёплеу битерикди. Хар бюртюгю алтын боллукъду» – дейди. Аузум ачылып, талай заманны турама. Болсада кесиме келе: – «Айтханынг кертимиди?» – дейме.

«Менда сенича ётюрюк айта билмейме», – дейди – «Алай, бир энчилик, бюртюкню жерге саллыкъ адам, жашагъан ёмюрюнде кишини

алдамагъан, адамны затын урламагъан, тонамагъан инсан болургъа керекди. Аллай чурум болуп салса, бюртюк ёсерик туююлдо. Чирип къаллыкъды», – дейди. Ма алай айтып, сол кёзюн кысып, тешик юйюне кирип кетеди.

Сагъышха къалады, жарлы башым. Сора, къалауурну чакъырып, Патчахыбызгъа уллу жумушум болгъанын чертлейме. Ётген болур эди, тейри, жыл. Дагъыда жылдан сора, къалауур темир эшиклени ачады. Къырал тамагасы мени кёрюрге ыразы болгъанын айтады. Ызы бла, Патчахны тоханасына жетдиредиле. Чёплеу бюртюк да хуржунумда.

Ёзюрден башлап, анда болмагъан къуллукъчу жокъ. Патчахны аллына барып, баш урама.

– Не жумушунг барды Патчахынга, чной урлачу Сыртламиш? – деп, масхара сорады. Алайда болгъан халкъ, бууала болуп кюледиле. Эшек кыгычыргъанлай, Ёзюр да башчылары болуп.

– Да, сейир-тамаша Патчахым. Сени байлыгъынга, дагъыда болмагъанча кёп байлыкъ къошаргъа итинеме. Казнангы жукъартханым ючюн, тот чюйле урлап, терслигими жулургъа керекме, – дейме.

– Аперим темирчи, аперим! Тутмакъда олтургъанынг жарагъан болур дейме. Айт, не бла байлыкъдыраса мени?

– Ма, бу бюртюк бла! – деп, хуржундан чёплеу бюртюкню чыгъарып, Патчахха узатама. Халкъ абызырайды. Патчах ачыуланып, – Сен масхарамы этесе мени?! Огъесе, тюрмеде олтургъанынг азлыкъмы этеди? Эй, Ёзюр! Асмакъгъа асыгъыз темирчини! – дегенни айтады.

– Угъай, угъай Патчахым! Тынгылагъыз айтырыма! Бу бош бюртюк туююлдо. Бу алтын бюртюкдо. Санга байлыкъ келтирлик бюртюк! – деп, къоркъуп, тегерекни хахайгъа алдырама.

– Мен муну алтынлыгъын кёрмейме! Бош бюртюк болгъанын кёрмезча эки кёзденми тохтагъанса, малгун?

– Ангылатайым, Патчахым! Эс буругъуз! Бюртюк жерге салынса, андан алтын чеплеу ёсерикди. Хар бюртюгю, алтын. Ол алай туююл эсе, эркинсе Патчахым, Сыртламишни башын тайдырыгъа, – деп, сирелеме.

Патчах, къалгъанла да, шош боладыла. Патчах, бир кесек абызырап, – къалай алтын?.. алтын чёплеу?... Алай эсе, салыгъыз теркирек муну жерге!!...

– Сабыр бол Патчахым, айтып бошама къой Сыртламишни...

Чёплеу алтын болуп ёсерча, аны бир энчилиги барды. Ол да неди дегиз, аны жерге салгъан адам, бюртюкню дейме, жашагъан ёмюрюнде жукъ урламагъан, ётюрюк айтмагъан адам болургъа керекди. Урлака, хыйлачы салса, ол бюртюкден жукъ ёсерик туююлдо. Бюртюк чирип къаллыкъды, – дегенни айтама.

Тегерек кырылып къалгъанча, киши кынкъ этмейди. Жаланда, айрыплан учханлай, бир уллу сары чибинни зууулдагъаны эшитиледи. Ол шошлукъну, чибин зууулдагъанны да, Патчахны кюлгени бузады.

– Ха-ха-ха! Ма тамаша. Сора ёмюрюнде зат урламагъан, ётюрюк айтмагъан, кишини тонамагъан адам керекди? Бек сейирди, темирчи...

Охо да, табыллык болур мени төгерегимде аллай таза адам. Къырал харакетге къол жетдирмеген, кеси ёмюрюнде жукъ урламагъан инсан – дей, адамларына сынаулу къарайды. Къарай кетип, кёзлери Ёзюрде тохтайдыла. – Ма, сёз ючюн, мени Ёзюрюм! Болмаз андан кертичи, ётюрюк айта билмеген, таза адам. Ёзюр, жаным, сен салсанг тийишлиди. Темирчини да бир сынарбыз, – деп, бюртюкню Ёзюрге узатады.

Ёзюр бюртюкню ала, абызырайды. – Да мен, Патчахым... сен айтханлай... Болсада сизге энчи сёзюм бар эди.

– Айт Ёзюр, мени къулларымдан жашыргъан затым жокъду.

– Багъалы Патчахым! Мен, сабий заманымда, ётюрюк кёп айтыучу эдим, сора... сабийлени ашыкъларына да къол жетдириучу эдим, – деп, буюгъа, баштёбен болду.

– Ай, ай, ай, Ёзюр!... Ачыкъ айтханынг ючюн кечеме сени. Алай, «Сабий кёргенин, этгенин унутмаз» – дейдиле. Ким биледи, сен да...

– Алай къалай айтасыз, Патчахым? Ёлген этейим андан эсе...

– Сора, сен салалмайса? Ахшы, ангыладым, – дей, бюртюкню сыйырады. Адамларын тинте, тамата Тёречини аллына жанлайды. Патчах сёз айтхынчы, Тёречи буюгъуп, къоркъаракъ. – Манга бюртюкню салыргъа жарарыкъ туююлдо... Мен ултахчыкъла ала тургъанма...

– Ол дегенинг, Тёречи?

– Жаш заманымда дейме. Энди ол къылыкъны къойгъанма, – деп, айтханына кесин, башхаланы да ийнандырыргъа кюрешди.

– Аперим, унутхан эсенг. Аперим – дегенни айтып, тохтап, къуллукъчуларына умутлу къарайды. Барысы да, баштёбендиле. Ич ишлени министрине бла культураны министрине, кезиу-кезиу къарайды. Патчахны къарагъанын сезип, экиси да башларын кётюредиле. Культураны министри, терк тобукъланып: – Урлагъанма деп билмейме, алай, халкъны уа кёп алдагъанма... алдамай къалай жашагъын? – деп, сейирге къалады.

Ич ишлени министри аны аузуна чабып: – Керти алай! Алдамасакъ, халкъны дейме, алагъа ариу айтмасакъ, дуния баштёбен боллукъду. Низам бузуллукъду...

– Сора, бу бюртюкню жерге салыр адам табылмайды, ичигизде?! Мени бай этер инсан... Барыгъыз да ултахчыла, ётюрюкчюле. Алаймыды?!

Не шошлукъ барды төгерекеде. Биягъы чибин, бизге кюлген этгенча, зууудайды. Сора, мен тёзалмай сёзге къошулама.

– Багъалы Патчах! Кесигиз салсагъыз а чёплеу бюртюкню? – дейме.

Ол, элгеннген этгенча, манга терк къарайды. Жууугъуракъ келип, къулагъыма шыбырдайды – Мен быладан да оума. Была барысы да манга ултха бередила. Аны ючюн турадыла къырал къуллукълада, Сыртламыш. Алдамай, тюзюн айтыргъа жарарыкъ туююлдо. Ётюрюк бизге жорукъду. Сен кишиге жукъ сагъынырса, маржа.

– Хоу бир да. Тилим юзюлгеннге санагъыз да къоюгъуз. Алай, мени тутмакъдан...

– Ангыладым, Сыртламиш. Бек ахшы, сени эркин этеме. Ма чёплеу бюртюкню да кьайтарама... Хы, тохта... Кесинг салып кёрюмю эдинг бюртюкню?...

– Патчах, он жылдан артыкь не ючюн олтурдум тутмакьда. Эсинге келтир?...

– А, алай ушай эди. Ай, не медет. Кьошулмады байлыгыма. Бар ахшы жолгъа, темирчи – деп, мени эркин этди.

Ма алай бла башыма эркин болдум. Чычханны, чёплеу бюртюкню хайырындан. Андан бери ол бюртюкню хуржунумдан кетермейме. Ултха ала билмеген, ётюрюк айта юйренмеген кьырал да табалмайма, таланнган.

Ма, ол чёплеу бюртюк – деп, Сыртламиш хуржунундан бюртюкню чыгъарады. Кьолун бюртюк бла алгъа узатады. – Ким биледи, сиз биле эсегиз аллай кьырал? Магъыз, бюртюкню салыгъыз. Чий алтында жууу-нурсуз – деп кюле, сары, кьынгыр тишлерин ачды...

Кьысталгъан келечи

Болмаз бут таулу миллетден сейирлик, кючбюсюреу миллет. Некми? Ай юйюгюз бла, былтыр тёбен элде манга этгенлерин эшитмегенмисиз?! Къарагъыз былагъа. Эл бедешлик этдиле, Сыртламишигизни. Алай, оллахий. Сабыр болугъуз, айтийым бусагъат...

– Бу Къадырланы абадан жашлары кьатын алады, тёбен элге, Текелагъа, жарашыргъа барыргъа керекди Сыртламиш. Тамата болуп сен бар. Сенден сора, ол жумушну тындыраллыкь кьайда? Ол кьыз кибиклери табан кётюреди дейдиле. Тобады, сени ариу тилинг бла ташны унатдырырса, сен ариу. Бар, сенсиз болмайыкь – деп, махтагъан кибик этип, эки аягымы бир уюкьгъа сукьгъанча этедиле. Барып жарашыргъа, келечиликни жарлы башыма буюрадыла. Не этерик эдим, элден юч-тёрт жёнгерим да бар. Барабыз Текелагъа. Не айтдыраса, мени кёргенлей, жарыкь боладыла. Тёгерегиме чабадыла. Бир да болмагъанча, алаамат ариу кьарайдыла. Олтурабыз стол кьангада. Ашарыкь... ичерикми дейсе, мыкь. Ол столда болмагъан жокь. Хычынлеге дери.

Нек келгенибизни айтама, ала да билмегенча этип, сейирге кьаладыла. Жашны юсюнден соруп башлайды стол таматасы. – Жаш кьаллайды, не ишлейди, неси барды, неси жокьду?... – дей, кюлген кибик эте, тинтеди. Сёзню мен алама.

– Да, огъары элде Къадырланы танымагъан жокьду. Бек кьолларындан келген, сыйлары-намыслары жюрюген юйюрдюле, тейри адамы! Мал, харакетни юсюнден а, айтхан да этмейме. Сюрюу-сюрюу кьойлары, жылкьылары...

– Сыртламиш, аны кьой. Сен будуша, киеуню юсюнден айт. Сокьур, чолакь эсе да, билейик, – деди жандракёз кьартчыкь, ичгенчиги татый.

– «Бий бергинчи, кьул тёзmez», – дегенча этмейик маржа. Айта

турады да. Бусагъат жашха да жетер, Апиш. Тёз бир кесек – деп, тамата къартчыкъны сагъайтды.

– Хы-ы... Дуния бла бир тууар маллары. Кеслерини фермалары окъуна барды. Ма, мен Сыртламыш да, ол фермада ишлейме. Огъары элни адамы, къысхасы бла айтханда, ма аланы фермада кечинедиле. Элде андан башха иш жокъ...

– Да, сау болсунла Къадырлары. Адамлагъа онг тапдырадыла, – деди тамата, хычын туурамны къаба.

– Жаш а, жаш. Шахарда жашайды. Шахарда кесини ююю. Мешинасы, экиси окъуна болур дейме... Ичгини аузуна да салмайды, оллахий. Пива окъуна угъай, тейри адамы.

– Кет юйюнге, пива окъуна ичмеймиди?! – деп, сейирге къалды биягъы жандракёз.

– Ийнаныгъыз, жашагъан ёмюрюнде ол ичгенди деп билмейме. Тюнтюнню да алай... Ма, къатында адам тюнтюн ичсе, кёлю аман этеди. Бусагъатда аллай жашла бек аздыла. Иши уа, иши...

– Хы-ы, къайда ишлейди, киеулюк? – деп сорду тамата.

– О, о! Сормай къююгъуз! Кесини аракъы этген заводу барды. Бизни республикагъа аракъыны жетишдирип тургъан Къадыр улуду. Кёрген болурсуз, «Къадырка» деген аты бла, башы атылып ачылгъан аракъы? – деп, шуёхларыма къарайма. Бир-бирлерине сорадыла, аллай аракъы кёрген табылмайды. Оздуруп ийгеними ангылап. – Аракъыны атын кёп болмай тюрлендиргендиле... Алгъыннгы аракъысыны аты, ма бу биз иче тургъан, «Смирновскийди».

– А-а-а! Алаймыды? Алай болсун ансы, биз билмеген, биз ичмеген аракъы къайдан чыкъды, деп! Къалай дединг киеулюкню аракъысыны жангы атына? – деп, сорду тамата.

– «Къадырка»! Асыры эсингде туталмайса муну – деди ыразы болмай, жандракёз. – Хы-ы, дагъыда сорлугъум Сыртламыш.

– Сор, Апиш, сор.

– Бу киеуюбюз дейме, Къадыр улугъа айтама, аракъыны ичмегенини причинаасы. Ким биледи, ауругъан зат... Неда бир къыяуу болуп, къызны эшигин жапмайыкъ. Сен жукъ жашырма, Сыртламыш!... Ансы бусагъатда, аллай адам бармыды? Не аракъы, не пива ичмеген?...

– Тейри адамы, Апиш! Жашны кёрсенг, къая кибики. Ёмюрюнде ол бир жукъ бла ауругъанды деп, мен билмейме.

Ма бу стол артында олтургъанланы, барыбызны да къолтугъуна кётюрюп кетер, оллахий. Анда болгъан саулукъ, айып этмегиз алай айтханыма, эшекде да болмаз. Саулугъуна чурум а табарыкъ туююлюсюз...

– Ай, аперим Сыртламыш! Сау къаллыкъ, ыразы этдинг бизни. Сау бол. Киеулюкню, пренимат этебиз. Жууукълукъну да алай. Айтырса, жангы жууукъ юлюшюбюзге ыразылыгъыбызны – деп, тамата рюмкасын къолуна алды.

– Алыгъыз жашла аякъланы къолгъа! Сыртламыш ючюн, жангы жууукъ юлюш ючюн. Ол къуру бизге тёре туююлдо, къыз берген, къатын алгъан. Алагъа келечилик айтхан. Жарашыргъа келген. Алай туююлмю-

дю, мубарикле? Сыртламиш, ма бу аякьны тюз сени ючюн кётюрюрге суюме! Сени ариу тилинг ючюн, жарашыулу халинг ючюн...

Таматаны сёзлерин, эшик ачылган, ызы бла, дуниягьа аты айтылган Къанитатны киргени буздула. Халкъ, юслерине сууукъ суу къуюлганча болдула. Апиш, ачыуундан рюмкасын эринлеринден айыра, адамны жаны аурурча бир сейирлик таууш чыгъарды. Тамата, ышарыргьа кюреше, бош кёзбау эте, Къанитатны столгьа чакъырды.

– Кел, Къанитат, кел! Къайдаса маржа? Оллахий, келе-келгенимлей жокълагъанма сени, къайда кёрюнмейди Къанитат, ауруп ишми къалгъанды? – деп.

– Да сау бол, Кюлхура. Жокълагъанынг ючюн. Саулугъуму хатасы жокъду. Кеч билдирдиле келечилени келликлерин, аурунг... Олтуругъуз, къыйналмагъыз Аллах ючюн. Мен ма былайчыкъгьа чёгейим – деп, стол къыйырында шинтикге олтурады.

– Къара анга? Энди жюз жыл болган къартыбызны стол къыйырына, эшик къатына олтуртурукъбуз, алаймыды? Ётчу былай, къатыма, стол башына эгечим, Къанитат – деп, зор эте, тамата Къанитатны жанына олтуртады.

– Ой сау бол, Кюлхура. Бош къыйналдынг харип...

– Охо да, къыйналыб а. Хы-ы, Сыртламиш. Къанитат эгечими танымай эсегиз да, эшитген болурсуз? Элибизде бек тамата олду. Быйыл жюз жылы толлукъду, Аллах айтса – деди тамата.

– Пай, пай, пай! Аллах къызгъанмасын саулугъун. Хау, танымагъанлыкъгьа, эшитгенме Къанитатны юсюнден, тамата, – дейме.

– Сау бол аурунг, келечи. Биргелей... Хы, Кюлхура, киеу кимляданды, не ишлейди? Аны бир билейим деп келгенме. Кесинг билгенден, мен бу юйге узакъ адам туююлме, бир Аллах – деди, столда кампетлеге узала.

– Да, оллахий, эгечим, киеу огъары элден, Къадырладанды.

Бек тап, аламат юйюрдю дейдиле. Ырысхылары, юйлери... жерлери... Ма, Сыртламиш кеси айтсын – деди тамата.

– Аурунг, келечи. Айып этме сен манга, бу сер къартха. Кесим эшитирге суюме киеулюкню юсюнден. Къаллайды, не ишлейди... жукъ жашырмай айт, сен ариу, – деди Къанитат, хыйла кёзчюклерин жума.

– Да айтайым, Къанитат. Сизден не жашырыу...

Киеу Къадырладан болгъанын эшитдигиз. Юй, харакетлерини юсюнден, кюн айтып турсанг да, бошайлмазса ахырына дери санап. Мал, ферма, къойла... ой, ой... сюрюу-сюрюу. Элчилерибиз барысы да ма аланы фермаларында кечинедиле...

– И-и, маржа, Сыртламиш. Мен аланы ырысхыларын сормайма, аурунг. Хапчюк-харакет, ол келе кете турган бир затды...

Жаш дейме, жашны юсюнден айт манга! Киеулюкню... Киеуно дейим. Аны юсюнден, – деди биягъы Къанитат, къолунда таякъчыгъына сакъалчыгъын тирей.

– Айтайым киеуно юсюнден да. Киеу Нальчикде жашайды, анда ишлейди. Кесини юйю, мешиналары... Аракъы этген заводу барды. Бек

кьолундан келген жашды, тейри адамы. Узун, ариу санлы, ушагыу-лу жаш... Отуз беш жылы болады...

– Ай сау кьаллыкь... Аракьысын, тютюнн да айт, Сыртламыш. – деди, тэзалмай биягы Апиш.

– Бусагыт, Апиш, айтама. Аракьы дегенлей, ма кесини заводу болуп тургъанлай окьуна, ичгини кьатына да бармайды! Айтып кетгенимча, жашагъан ёмюрюмде аракьы угъай, сыраны, пиваны да ичмегенди, оллахий. Кьатына кьоймайды ичги затны...

Тютюн ичгенни кьой, жанында адам тютюн букьулатса, кёло аман этип, кьусаргъа жетиучюдо, ийнаныгъыз манга. Мен кесим шагъатма анга...

– Сора, жаратылгъанлы не тютюн, не аракьы ичмегенмиди киеуюбюз?! – деди Кьанитат, башчыгъын таягъындан айыра, сейирсинип.

– Айта турама да! Не аракьы, не коньяк, не спирт, не пива, не сыра, не боза, не самагон...

– Аланла, киеуюбюз отуз беш жылына дери кьатын алмай нек тургъанды? Огъесе, бир кере юйюрлю болуп зат... – деди биягы жандракёз кьартчыкь.

– Къара Апишге? Сен неле дейсе? Юйюрлю болгъан угъай, мен аны тиширыуну жанында окьуна кёрмегенме. Кьатына кьоймай тургъанды кишини да. Тейри адамы, тыширыула бла сёлеше окьуна биле болмаз, ол мен кёрген – деп, Кьанитатха къарадым.

Ол а, жеринден ачуланып кьобуп: – Сора, тыпырынг кьурумагъан, бизге уа не даунг барды?! Аман керахат! Чыгъып кет мындан! Бу жолдан сора кёзюме кёрюнсенг, эшитмегенме деме! – деп, таягы бла юсюме чапды. Халкь тыймаса, башымы эки жарлыкь эди, тейри адамы. Жюз жыллыкь Кьанитатны кючден тыя, тамата, сейирге къала, сорады.

– Кьанитат юйюнге ахшылыкь, не этесе?! Бетибизни жойма!

Сыртламыш, келечиле не айтырла?...

– Чыгъып кетсин! Бетибизни ол жояды! Сыртламыш эсе, талау эсе да!

– Не бла жойдум?! Аллай бир мен не айтдым, сен отдан кёлек киерча, Кьанитат! – деп сейирге къалама.

– Керти алай! Не гузаба этесе? – дей, Апиш да сёзге кьошулду.

– Неми? Билмеймисиз?! У-у-уй, телибашла! Кьызыгъызны кимге бере турасыз?

– Къалай кимге?...

– Да, юйюгюз кьурумагъан, ол киеулюкню юсюнде бир киши ийис сезалмадым, аурунг! Эркегырыу ийисни! Тютюню жокь, аракьысы алай... Тиширыулары кьатына да кьоймайды! Керекмиди аллай киеу бизге?! – деп, манга жанлайды. – Бар, бар юйюнге! Энди ол жумуш бла бу арбазгъа келсенг, аякьчыкьларынгы сындырырма, ахшы жаш! – деп, тюртноп, мени отоудан, арбаздан да кьыстайды.

Ариу, тап бола тургъан ишибизни, ма ол кьуртха Кьанитат бузду...

...Ма андан бери бу келечи, той дегенни эшитсем, кѐлюм аман этеди. Бютюнда биз халкъда. Бу таулу миллетни ангылагъан бек кыйынды. Тейри адамы, керти айтханым а.

Ичесе да не боласа, ичмейсе да, не амал?...

Гяуур болсун, сизни ангылагъан...

Кѐзбаусуз Биллий

Тангны бурну бла, жол кѐллю болуп, вокзал таба ёшюн атама. Не айтдыраса, кѐлюм жарыкъ, туугъан элиме барама. Бир кыйгъым жокъ, ох деп, солуу кюнледе эллилерим-ахлуларым бла жолугъуп, бир-бирибизни ийнакълай, тансыгъымы алыргъады умутум. Не заман болады мен эл таба айланмагъанлы. Айып окъунады, оллахий Сыртламиш. Бюгече тюшюмде окъуна кѐргенме элибизни, сабийлигим ётген орамны, суу келген кѐолну, хоншуланы...

Мен вакзалгъа жетгенимде, адамла автобус сакълап сюеле эдиле. Юйю къурумагъан, ол къадар халкъны ичинде бир таныш да жокъ. Автобус келгинчи, ушакъ нѐгерим болур эди, таланган. Эрикмей турурча. Хоу бир да...

Мени насыбыма, автобус кѐп турмай жетди.

Эшиклерин ачаргъа да кѐймай, адамла жерсиз къалабыз деп, мыллыкларын автобус ичине атдыла. Уллу, гитче деп къарагъан жокъ. Мен да, тюртюле келип, мюйюшде жерчик табып, алайчыкъгъа чѐкдюм. Автобусну ичи адамдан толгъан этгенликге, тебиремей, иги кесек мычыды. Баям, шопур адам сакълай болур эди, автобусагъы-ланы кѐлкълдыларын эшитмегенча этип, тышында къадалып тютюн букъулатады. Орам таба терк-терк къарайды.

Узакъдан, кѐолларында да ауур сумкалары бла, бир толу къатын кѐрюндю.

– Аллахха шукур, келеди! – деп шопур, тютюнюн ата, рульгъа олтурду.

Ол чабып келген жарлыны, терлегенлери бара. – Ай, сау къаллыкъ! Къурман болайым, сакъладынг! – деп, автобуса минди. Ол а, эл таныгъан, Биллий эди. Биллийге, менден узакъ болмай, жаш кызчыкъ туруп, жерин берди.

– Ай, жанынга болайым балам! Сау бол, намыслы бол, къатайым. – дей, олтуруп кѐол жаулугъу бла терлегенлерин сюртеди. Ол кезиуде автобус да тебирейди. Биллий, эс жыя, тѐгерегине кѐз жетдире башлайды. Мени кѐрюп, саламлашамагъаныма айып этер деп, ёрге къобуп, саламлашама.

– Эртден ахшы болсун, Биллий. Не ишлейсиз? Тангны бурну бла бу сумкаланы да кѐтюрюп, не айланаса? Тынчмысыз? – деп, кѐолун тутуп, жериме чѐкдюм.

– Оу кюнюм, таныялмай турама, кыйсыса? – деп, манга тюрслеп къарады. – Сыртламиш, сенмисе, аурунг?

– Хау, менме, Биллий. Таныйламаймы тураса? – дедим, ышарыргъа кюреше. Андан эсе кёрмегенча этип кьойгъа эдим.

– Оу кюнюм, Сыртламыш харип!! Не болгъанды?? Нексе былай, мен ёллюк? – дей, ол гитче кёзчюклерин кенгирек ачаргъа кюрешеди.

– Ангыламадым, ол дегенинг? – дедим, ышаргъанымы тохтатмай.

– Сени былай кёрмеге эдим да, ёлюп кьалгъа эдим, Сыртламыш! Не аман болгъанса, харип! Ауругъанынг затмы барды?!... Ариу къарт болуп кьалгъанса да, жарлы! Къашынг-башынг да агъарып. Кёзлеринг да тереннге кетип. Оу мен ёллюк, былтыр кёргенимде, хатанг жокъ эди Сыртламыш. Бурнунгдан сора жугъунг кьалмай. Ол ариу бетинг, сыфатынг, кьайры кьуругъандыла? Бир аман ауруу ашагъанча, аурунг. Кьыйнагъан жеринг болуп, элден – журтдан жашырып тура болурса ансы харип, былай тозурагъан. Ёлген адам кибик, бетинг да агъарып. Кет, кет! Андан эсе бюгюн жолгъа чыкъмай, сени былай кёрмей кьалгъа эдим!..

Кёз ичлеринг да саргъалып! Сапрандан ауругъан кибик. Кесинг да арыкъдан ёлесе харип. Бызанк токълу кибик. Аш орунунг затмы кьыйнайды, Сыртламыш? Жашырма харип, биз узакъ адамла туюлюбюз, аурунг – деп, автобусну ичинде халкъны манга аралтады.

Анча кёз сынаулу, жарсылу къарагъанына, жерге кирлик болуп кьызарама, кесиме жер табалмайма.

Биллий кьалмазлыкъ а, кесин тыймады. Жилиауу этилир эсе да, жилайды, сарнайды. Мени саула бла кьоймай, жерге кёмеди, асырайды...

– Къоярыкъ туююлме, Аллах хакъына сени ичинге, тышынга да кьаратмай. Тамата жаш дуниягъа айтылгъан дохтурду. Кеси да элде ишлейди. Мал дохтур болгъанлыкъгъа, не башхасы барды? Аны ючюн а, юйде, элде да ол къарамагъан, бакъмагъан адам жокъду. Мал бла адамны не башхасы барды, мен ёллюк? Тохта, Сыртламыш! Кесинги кьолгъа ал, харип. Бусагъат элге жетгенлей, тюзюнлей юйге, бизге барабыз. Жаш да юйде болур... – дей, Биллий оноуна кеси ыразы бола, манга жууугъуракъ олтурду..

... Андан ары не болгъаны толу эсимде туююлдю. Алай, кесиме келип, кёзлерими ачханымда, кьолум, аягъым да ундурукъгъа байланып, больницада жата эдим.

– Кимди бу сарнагъан а? – деп сол жаныма къарагъанлай, биягъы Биллийни кёрюп, эсими ташлайма...

Бу таулу миллетден кёзбаусуз миллетге мен жолукъмагъанма. Кёргенин, эшитгенин, кёзюнге айтып кьояды. Жанынга, кёлюнге тиемиди, тиймеймиди. Анга башха туююлдю...

Керти айтханыма, оллахий.

Къабыргъада чюй

(халкъ жомакъгъа кёре)

Ахча, ахча! Ахчасыз жашау жокъду. Ахчанг болса, къарнынг токъду. Ахлунг-жууугъунг да кёпдю. Бурунгула ётюрюк айта болур эдиле: – «Тюбеген кийиннгенинге кёре, ашыргъан акъылынга кёре» – деп. Ким биледи, аланы заманларында алай окъуна болур эди, билмейме, бизни заманда уа, тюбеген, ашыргъан да кийиннгенинге кёре этедиле. Ийна-ныгъыз сиз Сыртламишге...

Бу перестройканы, «мяучерлени» заманларында, ахча бек керекли болуп, элде юйюмю сатаргъа тюшеди. Саудюгерчи, спекулянт... эсе да, бизнесмен бола айланнган заманымда. Ол эртдегили жомакъдача, юйюмю сатама, алай къабыргъада чюйню кесиме къояма деп, тохтайма. Ол юй ичинде болгъан хапчюк-харакетни, алма терекден толу бахчаны, халжарымы, аш юйге дери бары да сатылады. Жалан, тот чюйюм кесиме къалады. Сатылмай, чюй, къабыргъада урулгъанлай къалады. Ма ол чюй меникиди, Сыртламишни. Жангыз чюй.

Келип башлайдыла алыучула. Кими багъады дейди, кими чюйню да сат дейдиле... «Ол чюйню уа нек сатмайса?» – дегенле да бардыла.

«Тейри чюй бла байламлы бир хыйласы барды Сыртламишни» – дегенле да кёп. Болсада, кюнлени биринде, хоншум Хажос бла багъасына келишип, юйюмю сатама. Бизнесмен болама...

Кесек замандан, сатылгъан юйюме барып, эшиклени къагъама. Хажос шуёхум, бек жарыкъ тюбейди.

– Кел, кел Сыртламиш! Жууукъ бол, кёрюнмейсе кесинг да?

– Оллахий, Хажос, ишим асыры кёпден, башымы къашыр заман окъуна тапмайма, – деп, юйге кирип, къабыргъада чюйюме кёз жетдирдим. – Сен угъай демесенг, Хажос, бу чюйюме чурукъ бауларымы тагъарыкъ эдим – деп, эки чурукъ баууму такъдым.

– Да нек угъай дейме, чюй сени, Сыртламиш. Аны бла не суйсенг эт. Суйсенг, кесинг окъуна тагъыл, – деп, чам этерге кюреше, ачыуун селейтеди.

– Алан, сен а менден да чамчы кёреме, Хажос. Угъай, сау бол. Кесими асарча жашауумдан тюнгюлмегенме алыкъа – деп, мыйыкъ тюбюмден ышара кетеме. Хажос, ол жарлы башына келлик палахны алыкъа сезмей эди.

Бизнес, ол къайда, къалай этсенг да, ол бизнесди...

Ай жарым ётгенлей, биягъы мен Хажосну эшигин къагъама. Хажос, алгъынча, жарыкъ болмаса да, эшиклерин ачады.

– Салам алейкум! – деп, терк окъуна чюйюме жанлап, биргеме келтирген эски быстырларымы тагъама. Хажос сёз айтхынчы, терк чыгъып, жолну ёрге тебирейме. Хажосну ызымдан ачыулу ашыргъан къарамындан абыннган окъуна этеме, болсада, жыгъылыргъа аздан къалып, кёз аллындан ташаяма. Кеси-кесиме:

«Сыртламиш харип, ол начасны ызынгдан айтхан сёзлери, бу жарлы башынга жетселе, сенден насыпсыз адам жер жюзюнде болмаз эди. Охо да, иги – аман айта эсе да, кесине жетсинле айтхан сёзлери» – дейме.

Чюйюмю жокълай, терк-терк бара тебирейме. Хажос кёзюме кёрюн-мегенли иги кесек болады. Хоншуларыны айтыуларына кёре, Хажос нерваларын бакъдырыгъа санаторийге кетгенди, дейдиле.

Телиле юйюндеди, дегенле да бардыла. Билмейме, алай, ыразы бол-маса да, эшиклени юй бийчеси ачыгучуду,..

Кюнлени биринде, ол къара бойнагъымы да бойнуна узун жип тагып, эшиклени кыстау кыагъама. Ачады, Хажосну юй бийчеси.

Мени итим бла кёргенлей, кычырыкъ этеди.

– Ненгди энди бу уа, аурунг?! Тана кибик, бу ийисли парийни не этесе?

– Да, чюйге тагъылгъан хапчюклериме киши тиймесин, урланмасын-ла деп, парийими келтиргенме. Аны чюйге такъсам, къоруулар юйюнге. Киши базынмаз, тонамаз мен жарлыны – деп, бойнакъны чюйге тагып, терк чыгып кетеме.

Ангылаймысыз, жамауат, хар инсан, акъылына, онгуна кёре этеди ахча. Ма ол мени, Сыртламишни бизнисиди... Не этерик эдиле Хажосла-ры? Тёзюмлери тауусулуп, юйюмю ызыма къайтардыла. Сатып угъай, алайлай. Амалсыз болгъан эдиле сора уа. Турчугъуз бир, кюн сайын, ийисли парий бла къоншулукъда жашап. Ийисине тёзалмай, къачдыла да кетдиле...

Къайтдым биягъы юйчюгюме. Сора, кыабыргъагъа уллу харфла бла жазама: «Юйню бек учуз сатама. Ичинде болгъан хапчюк-харакети бла. Жаланда кыабыргъада тот чюй сатылмайды!» – деп.

Келигиз, алыгъыз, бек учуз сатама. Алайлай бергенчама, оллахий...

Ма алай бла мен да бизнисмен болдум. Жангы таулу, Сыртламиш! Жууугъум, ахлум кёп. Мени танымагъан, манга сый бермеген жокъ. Тот чюйню хайырындан! Эх, ахча, ахча!..

Аперим, таулу анагъа!

Жаннет жашы Алий бла

Озгъан жыл халкъда кѐп заманланы айтыла турурча къууанчла боллгъандыла: Бабугентни орта школуна малкъар тилден бла литературадан устазы, назмучу Жангоразланы Лиза ана тилден бла литературадан устазланы Битеуроссей конкурсунда биринчи жерни алып къайтханлай, аны къууанчы барыбызны да къанатландырып тургъан сагъатда, Атабийланы Жаннет а, юйюрню жылында, Москвада «Бек иги ана» деген фестивалда хорлап, ол да миллетибизни атын сау къыралгъа айтдыргъанды.

Белгилисича, РФ-ни Федерация Советини «Россей юйюр» деген миллет-жамауат комитети

2008 жылны декабрь айыны ал кюнлеринде къыралны 13 регионундан бек игиге саналгъан юйюрлени адамларын чакъырып, фестиваль бардыргъанды.

Анда он сабийни анасы, 21 туудукъну ыннасы, бир учхуну да болгъан огъурлу тиширыу – Атабийланы Жаннет, «Россейни бек иги анасы» деген номинациясында хорлап къайтханына аталгъан тюбешиуге барыргъа биягъы манга тюшдю.

... Тюшде къонарыкъ самолетну кѐз байланнгынчы сакъладыкъ. Кенжечи Атабийланы юйюрлерине тюберге шѐндюгю гуманитар академияны преподавательлери, студентлери, ол окъуу юйню байракъларын алып, «Балкария» фольклор-этнография тепсеу ансамбль, дагъыда кѐп адам келген эдиле аэропортха. Жаннетни бетинден битеу таулу аналагъа хурмет этип уллу саугъа берилген таулу тиширыугъа, «Россейни бек иги анасына» гюл къысымла, той-оюн бла тюбедиле.

– Жаннет, сау келигиз туугъан жеригизге! Россейни кѐп сабийли аналарын барысын да къалай хорлап къойдугъуз? – деген сорууума, жолдан арып келгенине да къарамай, бу огъурлу ана, ышарып, былай жууаплады:

– Жашым, ол эришиуге келгенлени асламын кѐралгъан да эталмагъанма – ала кѐп эдиле. Бир ариу межгитге, жашагъан элим Кенжеге

тюшюп къалгъан сундум кесими ара шахарыбызда. Мен къыралда аллай бир ариу тилли халкъ жашайды деп эсимде да болмагъанды.

– Саулай къыралгъа атыгъызны айтдырып келгенигизге ыразымысыз?

– Бек ыразы болдум. Аллах ыразы болсун аланы манга тубетген, мени алгъышлагъан адамлагъа барысына да. Былайда мени сакълап тургъанла да сау болсунла, тынчлыкълы дуняда жашагъыз, сабийле къууанып ёсера.

– Мен самолётда учуп келе туруп билгенме быллай магъаналы эришиуде Жаннет Мустафаевнаны хорлам болдуруп къайтханын, – дегенди КЪМР-ни Парламентини депутаты Владимир Сохов. – Бу зат бизни республикагъа бек уллу къууанчды. Мен юйюрюбюзде онекинчи сабийме. Бу огъурлу ана ёсдюрген къызла бла жашла иги жаны бла республикада, андан тышында да белгилдиле. Андан уллу насып къайда!

– Анады юйюрню тыпыр ташы, аны къыйынын ёнчелер амал да жокъду, ол жарыкъды, сау кел туугъан жеринге! – деп, РФ-ни Федерация Советинде КЪМР-ни келечиси Хачим Кармоков Жаннетге гюл къысым береди.

Москвадагъы жюри кеси айыргъанды быллай эришиулеге тийишли юйюрлени. Аны жорукъларына кёре, кёп санлы юйюрню адамлары къайда окъугъанларына, ишлегенлерине, чыгъармачылыкъ хунерлерине, фахмуларына къарагъанды. Атабийланы юйюрлерини махтаныр жерлери кёп эди. Шагъырей этмей аны ангылагъан тынч болмаз.

Атабийланы Хаким бла Азаматланы Жаннет юйдегили 1952 жылда Орта Азияда болгъан эдиле. Андан юч сабийлери бла къайтадыла, къалгъанла мында туугъандыла. Аминат республикада белгили врачды, назмула жазады, Алий Нальчикде шёндюгю гуманитар академияны ректоруду, Халимат СССР-ни Художниклерини союзуну члениди, Италияда, Тюркде, Японияда, Америкада сурат кёрмючлери болгъандыла, Сакинат Италияда жашайды, анда орус тилден окъутады, Фатима бла Жанна да ол къыралда «Прада» деген дунягъа белгили тиширыу кийимле тикген фирмада ишлейдиле, Аслан РФ-ни Эсеплеучю палатасында къуллукъады, генерал чыны барды, профессорду, Бийаслан Кавказны археология институтуну директоруду, Хасан КЪМР-ни Баш сюдюнде судьяды, Ибрагим бизнес бла кюрешеди.

Хаким бек уллу байлыкъгъа адамны санагъанды (жаннетли болсун, ол ёлгенли быйыл 20 жыл болады). Аллай байлыкълары болгъаны себепли белгили болдула къыралгъа. Фестивальны баш магъанасы да ол эди.

– 12 юйюр жети номинацияда эришгендиле, – дейди Алий. – Жаш юйюр, студент юйюр, спорт юйюр, хар адамы да бир усталыкъ бла ишлеген, чыгъармачылыкъ жаны бла хунерлери болгъан юйюр. Быладан биз эталмазлыкъ бири да жокъ эди. Асланны юч къызы да каратё бла кюрешедиле, ала анда хунерлерин миллет тепсеулени тепсеп,

Жамила «Таулу Къарачай, таулу Малкъар» деген жырны айтып, Халий-матны суратларын, Фатима бла Жанна тикген кийимлени, Аминатны китапларын кёрмючге салып, фахмуну кёргюзталгъан эдик. Кертисин айтханда, циркде жаныууарланы юйретиучоле, къарындашла Запашныйле аналары, юйюрлери бла анда болгъанларын кёргенде, хорлатырбыз деп къоркъгъан эдим. Алай, иш мен суннганча болмады. Артда къарындашланы анасы келип, Жаннетни къолун уппа этип, хорлам бла алгъышлагъан эди.

Атабий улу айтханнга кёре, бу хорламда бек къыйын жумуш – анасын Москвагъа барыргъа унатхан болгъанды. Бек кюлкюлюсю уа андагъы журналистле Алийни бу уллу юйюрню атасы суннганлары эди. Бек сейири уа фестивальны бардырлыкъ артист тыш къыралгъа гастрольлагъа кетерге тюшюп, ол жумушну Асланны къызы Назиля тамамлагъаныды. Былтыр Москваны бек уллу залларыны биринде «Балкария» ансамбльни, Газаланы Алимни концертлерин бардыргъан къызгъа ол алай къыйын жумуш туююл эди.

Хар юйюрню ала келген региондан бир белгили адам сахнагъа чыгып, алай шагъырей эте эди. Сёз ючюн, Якутиядан келгенлени аланы социальный айныу министри, адлерчилени ол шахарны администрациясыны башчысы шагъырей этдиле. Атабийланы юйюрлерине уа аллай адам табылмады.

Жаннет майдалын, багъалы саугъаларын алыргъа сахнагъа чыкыгъанда, залдагъыла ёрге туруп, къарс ура, бирле уа кёз жашларын сыйпай эдиле. Аныча кёп сабийлери болгъан анала гюллерин келтирип таулу анагъа берип къойгъан эдиле.

– Орусча иги да билмейме, алай айтырым буду, – шёндюгю ата, анала бизден иги жашау этсинле, сабийлери уа бизникилени да озсунла. – Москвада халкъны аллында Жаннет айтхан ол сёзледен сора къарсла кёпге дери созулгъан эдиле.

Аперим, таулу анагъа! Россейде бек иги анагъа. Аллах иги жашау берсин уллу юйюрню хар адамына.

МАМАЙЛАНЫ Алий.

САУ ЁМЮРНЮ ШАГЪАТЫ ЭДИ

Солтанланы Хазаканы эсгере

Къолума къалам алып, сейирлик къадары болгъан адамны юсюнден жазыууму къаллай сёзле бла башласам тюз болур экен деген акъыл башымы бийлеп, терен сагъышдама. Ол узакъ ёмюрлю жашауунда кёп тарых шартланы шагъаты эди; къыйынлыкълагъа бой салмагъан, таукелликни уа отун ышыргъан адам эди Гайыланы Дядону къызы – Солтанланы асыл Асхатны юй бийчеси Хазака.

Ол былтыр кюз артында жюз жылны белин бюкген эди. Аны кичи жашы Тахир – аты республикагъа белгили адам, «Къабмалкъоптну» генеральный директору, анасыны 100-жыллыкъ къууанчын этерге хазырлана, ол акъылын жууукъгъа, тенгнге да айтып, ахшы мураты толур заман жууукълашхан сагъатда уа, акъылы, сёзю да жеринде, аякъ юсюнде айлана тургъан Хазака, кёзню ачып-жумгъунчу тёшекге тюшюп къалгъан эди. Дагъыда аны – кёпню кёрген, сынагъан таулу тиширыуну, таукеллиги хорлап, ючюнчю кюнюнде тёшекден кётюрюледи. Мен Тахирге телефон бла сёлешип, анасыны саулугъун сорама. Ол а: – Аллахха минг кере шукур болсун, бюгюн ишге тебирегенимде, ундурукъда олтуруп, «Минги Тау» журналны кезиулю китабын окъуй тура эди, – деди.

Солтанланы Хазака, аны онг жанында жашы Тахир, кёююнунда туудугъу Камил, сол жанында келини Лариса, 1988 ж.

Суратда солдан онгига: Солтанланы Тахир, Хазака, аны туудугъу Лейля, Л.М. Паламарчук, Атабийланы Алий. 2008 ж.

Бу ушагыбыз, башда айтханымча, Хазака төшекге төшгенден сора ючюнчю кюн болган эди. Анасы игиге айланып, журнал окъуй тургъанын кѳрген Тахир, асыры къуаннгандан, кесин кѳк кенглигинде учуп айланган сунуп, тенглерине суйюнчю айтханча, телефонну алагъа кезиу-кезиу бура эди. Алай 12-чи декабрьда 2008 жылда кюйсюз ёлюм Хазаканы бизни арабыздан алып кетди.

Хазакагъа жюз жыл толган къуанчын кезиуюнде этерге эсде болмагъан чырмаула чыкыгъан эдиле: Тахирни атасыны жанындан экиге айланган къарындашыны бушууу болду, аны ызындан къоншуда жашагъан къаршы адамлары къыйын ауруп, больницагъа тюшюп, жууукъ-тенг да сакълагъанлай тура эдиле аны – жашаудан умут юзген адамны. Хазака уа унаймы эди ол болумда арбазында къуанч этдирирге.

Кертиди, Тахирни жюрегине сабырлыкъ берген быллай бир шарт барды. Муну Кривой Рогда жашагъан антлы тенги Паламарчук Леонид Михайлович Хазаканы туугъан кюнюне аталган къуанчда болургъа керекме деп, Украинадан бери салып келеди. Анга мында ишни болушун ангылатадыла. Алай Леонид Михайлович – Тахирни бир къауум тенгин (Тахирни тенглери аны да тенглеридиле) жыйып, Хазаканы алгышлап, аны боюнуна бек сыйлы минчакъла тагъып, башына аллайны хазна адам кѳрмеген багъалы жаурукъ къысып, кеси къыралында жаланда сауыгъагъа берирге деп ишленнген бир омакъ агъач къашыкъ, майдаллача ишленнген конфетледен 100-зю сыйыннган кюбюрчекчик да берип, сау ыйыкъны биргесине да туруп кетгенди.

Паламарчук жашагъан жеринде эрттеден бери да аты халкъгъа бел-

гили адамды. Совет властыны заманында КГБ-да ишлегенди, партияны Кривой Рог шахар комитетини бёлюмоне башчылыкъ этгенди, кырал чачылгъанлы «Аркада» деген корпорацияны президенти болуп тургъанды, бусагъатда уа Кривой Рог шахарны администрациясында урунуу жаны бла инспекцияны таматасыды.

Солтанланы Асхатны жашы Тахирни бла Паламарчук Леонид Михайловични араларында шуёхлукъ кёп жылланы ичинде татлыдан татлы бола баргъан болмаса, аз да адам ишекли болурча хал эсленмегенди бир заманда. Тахирни туугъан кюнюнде Леонид оруусуз-соруусуз жетеди Къабарты-Малкъаргъа, Тахир да шуёхуну аллай кюнюнде бек сыйлы къонагъына саналады. Хазаканы жик дууасына уа Паламарчук къатыны бла бирге келгенди.

– Кертиди, анасын сыймеген алай кёп адам болмаз дуняда, – деген эди бир жол Леонид Михайлович, – алай мен Амманы бла Тахирни (Тахирни шуёхларыны барысы да Хазакагъа Амма дей эдиле) араларында болгъан татлылыкъны бир жерде да кёрмегенме. Анамы жаным кибик кёрюп жашаргъа мен Тахирден юйренгенме.

Хазака уллугъа – уллу, гитчеге – гитче бола билгенди, оюнну, чамны сыйгенлеге мычмай нёгер болгъанды, сабыр сёзлюлеге да тапханды сёз. Тахирни тенглерины арасында уа Аммагъа кеслерин сыйдюрюрге, не да этип аны кёлюне жетерге кюрешмеген жокъ эди. Бахсан аузунда Мурачаланы аты Беш да тау элге айтылгъан Аубекирни жашы Ибрагим къонакыгъа келсе сау кюнню Хазаканы къатында олтуруп, аны бла сёз нёгер болуп турунуу бек уллу къууанчха санагъанды.

– Мен Аммадан эшитген ариу сёзюмню кишиден эшитмегенме, – деген эди бир жол Ибрагим.

Солтанланы юйюрню бек керти адамларындан бири – Локияланы Жамалны жашы Мустафа да Тырнаузда жашайды. Ол кёп жылланы ичинде Хазака бла, Тахир бла, аны сабийлери бла кишиге бет этмегенди. Беш-алты жыл мындан алгъа мен Мустафагъа Нальчикден телефон бла сёлешеме. Саулукъ-эсенлик сурашабыз. Сора ол былай айтады:

– Амма битеу юйюрю бла Балыкъ Башында Жылы суулада солуп тура эди да, бюгюн артха тигелеп келедиле. Кёп болмай Тахирге телефон бла сёлешгенме. Тырнауз башына жетгендиле. Къой да союп, аланы сакълап турама. Келсенг бек ыразы этерик эдинг. Эринме, атлан жолгъа, бирге зауукъ этип олтурайыкъ, Аммагъа да алгъыш этейик, къууаныр...

Ишде чырмалгъан эдим, баралмагъанем.

Нальчикде Шёндюгюлю гуманитар академияны ректору, профессор Атабийланы Алий, Тотурукъланы Исмайыл, аны юй бийчеси, медицина илмуланы кандидаты – Апсубаланы Люда, Москвада педагогиканы стратегия тинтиу жаны бла илму-излем институтну директоруну экинчиси, профессор Бёзюланы Руслан, юридический илмуланы кандидаты, РФ-ны сыйлы юристи, милицияны полковниги, КъМР-ны МВД-ны бёлюмюню начальниги Уяналаны Руслан, Урван районну администрациясыны жуаплы къуллукъчусу Хачим Битов, кёп тюрлю къуллукълада ишлей келген жашла Улбашланы Мутай, Гайыланы Шамил, Темукуланы Мурадин, Яхогоев Валерий, аны юй бийчеси Рая, Газаланы Исмайыл,

Къарачай шахарда кырал университетни профессору, педагогика илмуланы доктору Семенланы Къурман, дагыда, дагыда кёпле – Солтанланы Тахирни юйюрюню кёзбаусуз шуёхлары, Хазаканы атын иги бла сагына, бу юйге келгенлери сайын Амманы жокъламагъанлай амаллары болмазлыгъын айтханлай турадыла ол ауушханлы. Хазака Атабийланы Алий, Уяналаны Руслан бла ойнаргъа бек суююучюсюн а тохтамай къатлайдыла жашла эсгериулеринде.

Хачим Битов бир жол Тахирлагъа къонакъгъа келгенинде аны анасы жыл саны бла Хазакадан тамата болгъанын сагынады. Анымы эшитеди Хазака:

– Тахир, мени элтип, Хачимни анасына тюбетмей мадарынг жокъду, – деп тохтайды.

Была баралла Хачимлагъа къонакъгъа. Аны бла байламлы бушуу кюнледе бир затны эсгередиле жашла. Хачимни анасы Хуата бла Хазака ёз тиллеринде ушакъ этип, бир бирлерин тилманчсыз ангылап тургъандыла тёрт-беш сагыатны ичинде. Бу хапарны эшитип, анга сейир этмеген жокъду. Хуата да 96 жыл жашап ауушханды, жаннетли болсун.

Бу хапарланы жаза келгенимде, Хазакагъа бир тубегеним эсиме тюшдю. Ингир ала эди. Ол, сексен жылгъа жууукълашхан таулу тишир-рыу, ийнегин саууп бошاپ, ёрге кётюрюлдю да, сют жугъу къолларын кызыл къолан алботасына сюртдю да, мени бла жарыкъ саламлашды. Бек алгъа аны берчи къолларына бла, къобузну туюклерин басаргъа ишленгенча ариу иничке бармакъларына эс бурдум. Ол а жаз башыны кырдыгына, тереклени чакъганларына кыуаннганча, ол сёзлени, манга аяп тургъанча, керти да таулу ана бир бек суйген адамына айтырыкъ сёзлени айтды. Мен а аланы тазалыкларынын бюгюн да унутмайма.

Хазака ол кюн айтхан эди Кязим хажини иги кесек назму тизгинин кёлюнден билгенин, Шыккыны, аны адамларыны юслеринден да кёп хапар. Кязимни, мен билип, бир жерде да басмаланмагъан назму тизгинлерин биле эди Хазака. Бюгюн-тамбла эте, жазалмай къалдыкъ аланы. Хазака ол ингирде кесини атасыны, анасыны юслеринден айтхан шартладан а бир къауумун къагъытха тюшюрген эдим.

* * *

Шауаланы тукъумда Акойланы атауулну адамлары кеслерине махтау излемей махтаулу бола келгендиле. Акойну къатыны Мисирладан болгъанды. Аны жашлары: Соза хажы, Жумарукъ. Соза хажини сабийлери – Муну, Молла, Хамзат, мени анам Асият. Жумарукънукъула – Къанау, КъанаMAT. Бай жашагъандыла была. Уллу тохана, гитче тохана, уллу жиялы, гитче жиялы деп эки къатлы юйлери. Бу юйюр Тюркден Шыккыгъа келип, медиресе ишлеп, жашланы окъутуп тургъан эфендини да кечиндиргенди. Былайда бир зат, медиресени тюрклю угъай, анга деп Акойну къатыны ишлетгенди. Аны ючюн не Акой, не аны къатыны кишиден махтау излемегендиле. Аллай ишле бу атауулну иги шартларын, халлалыкларынын халкъгъа туура этгенлей тургъандыла. «Баргъан жолунгда ауур жюкню абынмай элтир ючюн къоншунгу, эллинги жашау къалайда абындыргъанын (керти да аллай иш болгъан эсе) теренден

билирге керексиз, – деп болгъанды Акой сабийлерине. – Заман алгъа баруун тохтатмайды, озгъан заманнга да, келлик заманнга да тюз кёзден къарай билмеклик уллу фахмуду. Къууанч да, хорлам да тынчлыкъ бла келмегенлерин ангыламакълыкъ хар кимге да – уллугъа, гитчеге, эр кишиге, тиширугъа бирча керекди...»

Хазака хапарын бир кесек заманнга тохтатады да, сора сабыр ышарып, дагъыда былай айтып башлады:

– Тюрклю эфендини жашы Ахмат, хайт деп жыл саны келген адам, Акойну къызы Асиятха (сёз мени анамы къыз заманыны юсюнден барады) кёзю къарап болады. Мен эшитген хапаргъа кёре, суймеклик алыкъа ташадады, жаш базынмайды аны туурагъа чыгъарыргъа. Жырлары бешик тебиретиучю Ахмат, энди элде кеси кесинден юрке айланады, – Асият суугъа жюрюучю жоллагъа жаланда узакъдан къарап таралады. Атасыны дууасы, сёзю да болушмайдыла Ахматха. Суймеклик хар кимге да белгили болгъандан сора уа, Асият жашны борбайларын къыяр сёз айтып къойду, андан арасында ол затны сагъынмазын тилеп.

– Сен оспар сёлешсенг, къайгъыларым жүрегиме сыйынмайдыла Асият, – деди Ахмат суу алып келе тургъан къызны аллын тыйып. – Сени хар кёргеним сайын кюн туманнга батып, жангъыдан тийгенча жарыйды жүрегим. Эсимде болмагъан суймеклик келди манга кесин тыйдырмай, акъылымы ала, азат дуниядан азап дуниягъа атландырыргъа хазырлана. Акъылым танг жарыгъына чулгъана чыкъдым бу эрттенликде да орамгъа. Айтхан сёзюнг алтынча жылтыраучу Асият, нек къаралып къарайса манга?

– Бу жолдан сора ол эриши сёзню да айтма, къатыма да келме, иги жаш, – дейди Асият кесини онглулугъун ангылата. – Мен айтханнга тюшондюнгмю? Жолумдан бир жанына кетеринги тилейме.

– Атанг, ананг да угъай демеген хапарлары барды...

– Мен а угъай дейме. – Асият терк-терк атлап кетди ююю таба. Ахмат да узакъ барлыкъ туююл эди – ала атасы да, кеси да Акойну юююню сол къабыргъасына къысылып ишленген жербаш юйчюкде жашай эдиле.

* * *

Ахмат, Тюркге бара, келе тургъанды. Атасы уа Шыкъыда ишин чыртда тохтатмагъанды. Къумукъдан окъуна келип болгъандыла тюрклюден дерс алыргъа. Окъугъанлары ючюн хар адам эфендиге эки къой берип болгъандыла. Ол а аланы жарлылагъа, къаруусуз сохталарына, жууукъларына – Тюркден келгенлеге бергени да болгъанды. Ол заты ючюн эфендини халкъда намысы бютюнда бийикде жүрюгенди.

Эфендини жашы Ахмат, Тюркге кетип, бир ауукъ замандан артха къайтып келгенди. Ол Асиятны Гайылагъа эрге кетгенин эшитип, дуняда барын, жогъун да унутады. Олсагъат окъуна Гайылагъа тебирейди жилиу-сыйыт этип. Асиятны эри Дядо, узакъдан къарагъанлай окъуна таныйды ала таба атып келген адам ким болгъанын. Сора юйдегилеге былай айтады:

– Оллахий, ол келген тюрклю улу Ахмат туююл эсе, излеген ёчюгюзге киреме.

*Солтанланы Муссаны
жашы Асхат.
Москва, 1956 ж.*

– Юйге иймегиз аны, – деп тилейди Асият, бир кыаугъа чыгъарына ишексиз болуп.

– Ахмат, сен бек жигит жашса, – дейди Дядо, – къоркъмай мени юйюме былай базыныулу кыалай атып келдинг?

– Дядо, ёлген эшек бёрюден къоркъмайды...

* * *

Хазаканы бу хапары узунду. Ол бир тынгылы жазылгъан суратлау чыгъармача окъулады. Биз аны бир кесекчигин кёпню кёрген, кёп жылланы арытхан таулу ананы фахмусуна бу эсгериуле статьябызны окъурукъла да бюсюреле, деген акъылда келтиребиз юлгюге.

* * *

Бу кюнледе Солтанланы Асхатны бла Хазаканы иги таныгъан адамланы – бек алгъа шыкычыланы эсгериулер, аланы эртте озуп кетген заманлагъа терк-терк элтедиле. Ала тюзбоюнлу сабийле ёсдюргендиле – Асхатны биринчи юй бийчесинден – Кязим хажини кызындан (ол замансыз ауушхан эди) эки жаш бла бир кыыз; Хазакадан жаратылгъан

да эки жаш. Кязимни туудукъларындан бири – Юзейир, Москвада бийик билим алып келип, Нальчикни заводларындан биринде инженер болуп, атын иги бла айтдыра ишлегенди кёп жылланы. Асыл адам эди Юзейир, билимли, жууукъну, тенгни суйген улан. Жашлай кетгенди жашаудан, жаннетли болсун.

Асхатны кичи жашлары да – Малик бла Тахир Къабарты-Малкъар къырал университетни эл миолкню механизациялау факультетин бошاپ, заман кеслерине буюргъан иште кишиден артха къалмай келедиле. Аланы жашлары, къызлары да окъуугъа кёл салгъан адамла болуп ёсгендиле. Тахир университетни тауусхан кюнюнден башлап, жууаплы къуллукълада ишлегенлей келеди бюгюннге деричи да. Ол озгъан ёмюрнү жетмишинчи жылларында Къабарты-Малкъарны «Элмиолктехника» биригиуюнде тамата инженерден башлап, аны председателини экинчиси болуугъа дери ёсгенди, андан сора республиканы сатыу-алыу эм ырысхы ресурсла министрени заместители болуп ишлегенди бёлек жылны, ызы бла «Къабмалкъконтрактны» таматасыны экинчиси, дагъыда бёлек жууаплы къуллукълада бет жарыкълы бола келгенди. Бусагъатда ОАО «Къаббалкоптну» генеральный директоруду.

Эсгериулерибизде Хазаканы кичи жашы – Тахирни ишине, жашаууна энчи эс бургънбыз, ол анасыны къадарын кишиге ышанмагъанды, хар кереклисин тапдырып, айтханын жерге салмай жашатханды. Тенглери да, не узакъ жолоучулукъдан келе эселе да арып-талып, алгъа Хазакагъа къайтып, аны бла хапарлашмай, кёлюн алып сёзле айтмай кетмегендиле юйлерине. Хазака, ол жыл санда китап, газет, журнал окъууун (кёзлюксюз) къоймагъанына, окъугъан заманында кишини сёзюн эшитмегенине, юйде сабий дауургъа чырта эс бурмагъанына да бек сейир этгендиле ала. Тахирни тенглери Хазаканы аз да тюрленнген хапарын эшитселе, алагъа мычымай жетгендиле. Апсубаланы Люда уа Хазакагъа керек болса, къырал жумушун окъуна къоюп жетгенди алагъа. «Хазаканы дохтору» дейдиле жууукъ-тенг Людагъа

Узакъ Къыргъызстанда Асхатны иште жетишген бийиклиги Хазаканы да ахшы умутларына къанатландырып болгъандыла. Уллу Ата журт урушну ветераны Солтанланы Муссаны жашы Асхат киши жеринде – Ыссыкъ-Кёл районну Калинин атлы колхозунда, къойчулукъну айнытыугъа салгъан къыйыны ючюн 1956 жылда Ленинни ордени бла саугъаланнганында, Хазаканы жюрек къууанчы чексиз эди, аны кёлю танг аласыны жарыгъыча, эрттенликде кюнню тау башланы эркелетген таякъларыча эди. Асхат Москвагъа СССР-ни Халкъ миолк жетишимлерини кёрмючоне барып къайтхандан сора да, ол 1956 жылда 11-чи декабрьда Къыргъыз ССР-ни Баш Советини Президиумуну Сыйлы грамотасы бла саугъаланнганында да, 1957 жылда Ыссыкъ-Кёл область Советге депутатха айырылгъан кюнюнде да бу юйюрню къууанчы эртте заманлада Шыкъыда болуучу тойладагъы къобуз тауушча таза эди, жарыкъ эди.

Шауаланы Акат, 1956 жылда биринчи августда, Солтанланы Асхат Москвагъа барып къайтхандан сора «Махтау иеси Солтанланы Асхатха» деген ат бла уллу назму жазгъанды. Андан бир къауум тизгинни юлгюге келтиреме.

... Кавказ тауладан бир баргъанса
Москвагъа да махталып.
Ыссыкъ-Кёлде да ыспас алгъанса,
Энтта кетгенсе, атланып.

Москвагъа да бара уа билип,
Жюрегинг ёсюп къайтханса.
Мовзoleyде уа Ленини кёрюп,
Келиб а хапар айтханса.

Хар затха сен а – бир киби́к уста,
Эки кьолунг а алтынды.
Энтта бараса, жукъунгу кьыстап,
«Солуй билмеучю» – атынгды.

Ата журт ючюн уруш этгенсе,
Къартыракъ халынг жаши киби́к.
Акъылынг сени уллу кёреем,
Санларынг къаты, таши киби́к.

.....

Кишилик, акъыл, билим, тёзюмлюк –
Иесе аллай затлагъа.
«Кён жаша!» – деп халкъ алгъыши этеди,
Сенича жигит къартлагъа.

Эсгериуле узакъ жолоучулукъгъа атландырадыла кимни да. Ёз халкъын, хар инсанни да, туугъан жерин, тутхан ишин, юйюрюн да кемсиз суйюучю Асхатны юй бийчеси Хазакагъа – намазын, оразасын бир заманда кьоймаучу адамгъа, жаннет тилейик уллу Аллахдан, сабийлерине, туудукъларына уа – узакъ ёмюр.

ЖАНГОЙ УЛУ Х.

ТЕРРОРИЗМГЕ РЕКЛАМА

26 минут баргъан документли фильмни, Культура эм кинематография агентствону болушлугъу бла, «Интер классик» студия жараашдыргъанды. Бу аз тинтилгенди эмда даулашыргъа кенг жол ачады. Фильм салгъан баш соруу буду – журналистле терроризмге къажсау реклама эте болурламы? Террорну жолун сайлагъан къауумла кеслерини къара ишлерин этедиле, журналистле уа аны, сууутмай, халкъгъа жетдиредиле. Къарагъыз, кёрююз, къоркъгъанлай туругъуз, дегенча.

Фильмни автору Багъатырланы Илиясыды. Ол профессионал борчун толтура этген кишилиги ючюн ТЭФИ саугъасыны лауреаты болгъанды. 1995 жылда Будённовскде терактны кёргюзтюуде алгъан сынауна таяна, ол террористле бла журналистлени араларында къуралгъан халланы сюзерге кюрешеди. Оператор Плужников Сергей бла бирге, жесирледен бирлери болуп, ол террористле бла бир автобусда Будённовскден Дагъыстанга дери баргъанды. Эки да чечен урушну кезиюнде Басаев Шамильден бир ненча кере интервью алгъанды.

Тюбюнде басмаланган авторну сёзлери эм фильмден алынган интервьюла, сёзсюз, фильмни кесин кёргенча боллукъ туююлдою, алай окъуучу террористлени кюйсюз ишлерин асламлы информация органлада кёргюзтюуню проблемасына эс бурур деп ышанабыз.

Автор: 1995 жылда Россейни Будённовск шахарында минг бла жарымдан артыкъ адам жесирге тюшгендиле. Бу жолгъа дери къыралны тарыхында быллай уллу террор иш болмагъан эди. Аланы биринчи излемлери терк окъуна журналистлени тапдырыу болгъанды. Излемлери терк толтурулмагъаны ючюн, ала 5 адамны илишаннга салып ёлтюрген эдиле. Жесирлени аскер кюч бла къутхарыргъа бир ненча урум этилгенди. Алай андан хайыр чыкъмагъандан сора, властьлагъа сёлешиуле бардырыргъа тюшгенди. Террористлени башчысы Басаев Черномырдин бла сёлешгенде, мен аланы къатларында болгъанма, хар затны кёрюп, эшитип тургъанма. Асламлы информацияны органларына жол ачылгъандан сора, террористле Россейни властьларын сёлешиуле бардырыргъа бойсундургъандыла. Жесирлени эркин этер ючюн салгъан излемледен бири – журналистле автобускада ала бла бирге Чеченнге дери барыргъа керек эдиле. Властьны келечилери, къолубузгъа къагъыт тутдуруп,

жанығызгға кьоркьуусузлукьну жууаплылыгьын кеси бойнуғызгға алығыз деп, кьол салдырдыла. Тыш кьыраллы журналистледен бири да ала бла барыргға унамадыла. Россейли журналистледен а онбеш адам барыргға ыразылыкьларын билдирген эдиле. Кертисин айтсам, биз жесирле ючюн, террористле ючюн да жанларыбызны кьурман этерге хазыр эдик. Журналистлени арасында чырмаусуз ишлеген камера жаланда оператор Плужников Сергейде болгьанды. Террористле аны ёчюлтмесин тилеп, кеслерин сахнада кибик жюрюте эдиле.

Террор деген сёз биринчи кере театр бла байламлы айтылгьанды. Бу ангыламы белгили философ Аристотель кийиргенди тилге, бурун Грецияны трагедияларында болгьан азабны, жюрекни титиретген кьыйынлыкьланы, ачыгьанны кёргенде, кьараучу сынагьан кьоркьууну, сескиниуню белгилер ючюн. Онжетинчи ёмюрге Европаны кьыралларында да, кеслерини халкьларыны азат сезимлерин, эркинликге итিনিулерин тунчукьдурур муратда, террорну кенг хайырланып башлайдыла. Властьны кьолда кьаты тутар ючюн аллай амалны хайырлылыгьыны юсюнден Француз революцияны бачамаларындан бири Жан-Поль-Марат да белгилегенди жазмаларында. Кеси да артда террорчуну кьолундан ёлгенди. Патчах Россейде революциялы террор кьауумла бир тюрлю терсликлери болмагьан, жюзле бла саналгьан адамланы ёлтюргендиле. Алай терроризмни чынтты айныгьан, кенг жайылгьан кезиую XX-чы ёмюрге башланады. Асламлы информация органланы айныулары бла бирге.

«Красные бригады» деген италиялы террорчу кьауумну кесини кьанлы ишлерин шабат кюн этерге анты болгьанды – телевидение ыйых кюн кёргюзтюучю, халкьны асламы да кьараучу жангылыкьлагьа тюшер ючюн.

Халкьла аралы террорист, Венесуэлачы Ильич Рамирес Санчес ОПЕК-ни (нефть сатхан кьыралланы кьаууму) мехкемесине чабыуулукь этгенде, бек биринчиден телеэфир берирлерин излегенди. Оклахома-Сити шахарда уллу мекамны чачдыргьан Тимоти Маквей, тутулгьандан сора сюде жууап бере, бу юйню газетлеге сурат алырча, телевиденияда кёргюзтюрча тап жерде болгьаны ючюн сайлагьанын айтханды.

Леонид Китаев-Смык, терроризмни проблемалары жаны бла эксперт:

Террористлени психологияларын тинте, мен быллай бир затны эслегенме – аланы кёплери терактны кезиуюнде кеслерин тынгылы операторча, фахмулу режиссёрча кёргюзтедиле. Сёз ючюн, аберини чачдырыргға хазырлансала, ол ташадан кьарагьаннга, газет суратлада, телевиденияда да сейирлик ариу кёрюнюрюн сюедиле. Адамланы эслеринде терен орналырча, кьолларындан келгенни этедиле.

Николай Бордюжа, коллектив кьоркьуусузлукьну келишимини организациясыны (ОДКБ) баш оноучусу:

Террорист организацияланы баш борчлары теракт кеси неда адамланы кёп санда ёлтюрюу туююдю. Ала излеген – кеслерини юслеринден

информация жайыду. Каспийск шахарда чачдырыуну эсигизге тыюно-рюгюз, неда Будённовскеде болгъан ишлени. Не ючюн этиледиле ала? Биринчиден, халкъда арсарлыкъны, къоркъуулукъну урлукъларын жаяргъады умутлары, экинчиден, жамауатда аллай халла къурап, властъланы кеслерини излемлерине бойсундурургъа къорешедиле. Эсигизде болур, Будённовскедеги теракт не бла бошалгъаны?

Автор: Хал экили эди – бир жанындан жесирлени къутхарабыз деп, жаныбызгъа къоркъуу салабыз, бирси жанындан а террористле жанлы ишлейбиз – аланы иш юсюнде кёргюзтебиз. Автобусда бара, сагъышлы эдим, журналистле болмасала, террорчулукъ былай кенг жайылырмы эди? Бу адамлагъа биз реклама эте болурбузму? Террористле излеген олду да, биз аланы юслеринден битеу дунягъа билдирсек! Къалай этсин адам, бола тургъан ишлени да кёргюзтюп, информация берип, аны бла бирге уа террористлени халкъ бирден жауларча.

Габриэль Вэйман, Хайфа шахарда университетни профессору, (Израиль): Асламлы информацияны органлары террористлени сахнагъа чыгъарадыла. Ала андан айтырыкъларын чырмаусуз айтадыла, халкъ асламланы эслерин кеслерине бурадыла. Кёп болмай биз «Террорну театры» деп, китап чыгъаргъанбыз. Анда бююннюгю терроризмге сахна оюннгача къаралады. Адамла телевизоргъа къарайдыла, газет окъуйдула, радиогъа тынгылайдыла. Была барысы да террористлеге сахна къурайдыла. Ала уа андан айтырыкъларын чырмаусуз эшитдиредиле. Адамланы бир къауумун кеслерине тюз кёзден къарарча этедиле, башхаланы уа ичлерин къоркъуу алады.

Автор: Бу фильмни хазырлай, Израильге биз бошдан бармагъанбыз – мында «терроризм» деген ангылам илму тинтиулени сылтаууду, телевиденияда аны юсюнден кёп бериуле чыгъадыла. Мында терроризмни музейин окъуна къурагъандыла. Палестинада да терроризмни юсюнден кёп айтылады. Алай эки жаныны да терроризмге кёз къарамлары башха тюрлюдю.

Йорам Кахати, терроризмни проблемаларын тинтиу араны директоруну орунбасары:

Сёзсюз, журналистлени ишлери терроризмге рекламады. Аланы айтханларына, плакатларында жазгъанларына къарагъыз да, сагъыш этигиз. Терроризмни ниетин сиз иги ангыларыкъсыз.

Зааль Абурукты, Палестина автономияны миллет телевидениясыны алчы журналисти:

– Палестинада бола тургъан ишле ол Палестинаны халкъыны кесини азатлыгъы ючюн къорешди. Анга терроризм деп айтыргъа жарамаз. Израильни политикасы уа ол бизни халкъыбызгъа бурулгъан къырал терроризмди.

Автор: Эки минг жыл мындан алгъа Римни аскерлери бурун Иудеяны халкъ кётюрюлюшюн къанда батдыргъандыла, эллеринде, шахарларында жашагъанланы террор бла тунчукъдуруп. Ол заманда башха халкъла аны юсюнден бир зат билмей къалгъандыла. Бююнлюкде Жууукъ Востокну къыралларында ишлеген журналистлеге терроризмни юсюнден

Багъатырланы Илияс бла Йорам Кохати

кѐп жазаргъа тюшеди. Алай алада терроризмге эки кѐз къарам болгъаны баямды. Бир жанындан – террор ол къырал даражада бардырылгъан Израильни ууучлаучу политикасыды. Израильде уа террор палестиначылары жашау жорукълары болгъаннга санайдыла. Къалай этсин да сора, бу ишлени не кесинге, не къараучугъа заран салмай, къалай кѐргюзтюрге керексе?

Андрей Кожинев, Израильни телевидениясыны 9-чу каналында ишлеген аскер корреспондент: шѐндюгю телекоммуникацияланы амаллары бек уллуду. Аны себепли миллет кѐрюп болмаулукъну къозгъаргъа боллукъ материалланы бере туруп, бек сакъ болургъа керекди. Алай ол, сѐз ючюн, палестиначы террорист бла, неда террорист организацияны башчысы бла интервью этерге жарамайды демеклик туююлду.

Джамаль Арури, Палестинаны «Аль Айям» газетини суратчысы: биз халкъыбызны къууанчлы, бушуулу кезиулерин да кѐргюзтебиз. Палестинаны журналистлери бир затны да къурашдырмайдыла. Болгъан ишлени болушунлай кѐргюзтедиле, адамла кеслери кѐрсюнге не бола тургъанын, – деп.

Григорий Асмолов, журналист, устаз, Герцлия шахар (Израиль): Сен материалынгы эфирге чыгъара эсенг, ангыларгъа керексе, сен ол информацияны не умут бла бересе, не сюесе?

Бассем Абусумэйя, Палестина миллет автономияны телевидениясыны генеральный директору:

Терроризмни юсюнден айта эсенг, аны тамырын излерге керекди. Ансы бу сѐзню эн салгъанча хайырланадыла – къайсына суйселе, анга

жабышдырадыла. Сёз ючюн, бизни юсюбюзден айтханда, палестиначы терроризм деп, кылай айтырга боллукьду? Бююнлюкде Палестинада бола турган ишле ол уучлаучулагъа бурулган кюрешди.

Автор: автобусда Будённовскеден Чеченнге бара туруп, не боллугьун, кылай боллугьун, алда не зат сакълагъанын билмей, сагъышлы эдим: ма басаевчыла, больницагъа чабыуул этерге бара, кеслерин ёлюмге хазырлагъандыла – хар кимни кебини биргесине. Энди уа ала юйге жол алыпдыла, биргелерине уа журналистле, Кырал Думаны депутатлары окьуна. Кертиди, колоннаны ызындан террористлени ёлюклери бла, рефрижератор келеди. Алай, биз да ары тюшмебиз деп ким айталлыкь эди? Жесирле автобусну терезелерини жанларында олтурадыла. Террористле уа ортасында. Бизни, журналистлени, кеслеринден кем кёрмейдиле, терезеледен кери турурубуну тилейдиле. Биз алагъа керекли адамлабыз, бир зат болуп кьалса, дуня аны юсюнден терк билирге керекди.

Тап тюшсе, спецназ автобус колоннагъа чабыуул этерге боллукь эди. Кертиси бла да, сунмай турганлай, аллыбызда эки аскер вертолёт кьонду. Барыбыз да кьоркьуп, шум болдукь. Басаев автобусну терезе жабыуларынын жабып, жерибизден тепмезге буюрду.

1977 жылда Москваны метросунда чачдырыу кьурагъан эдиле. 7 адам ёлюп, эллиге жууугъу жаралы болгъанды. Террористлени мураты ол замандагъы мамыр совет обществону эсин кьозгъаргъа, кьоркьутургъа эди. Газетледен, радиодан билмеселе да, адамланы арасында хапар жайылыр деп, умут этгендиле. Алай бир жерде, бир киши, бир зат билмегенди. СССР-ни жеринде терроризм болмагъанды. Мында терактны кьурагъанлыкьгъа, мурагларына жеталлыкь туююл эдиле. Ол замандагъы асламлы информацияны органлары мурдарладан интервью алмай эдиле, кьан тегюлген жерлени кёргюзтмей эдиле. Быллай халгъа кьыралны жанындан информацияны органларына кьаты контрольлукь этилинсе жетиширге боллукьду.

Шёндюгю дуняда информациягъа чек салыу, неда терс кёргюзтюу, халгъа заран салыу бла кьалмай, властыны кесине хата келтирирге боллукьду. Маргарет Тэтчерни правительствосу, кесини заманында, Ирландияны террорист организацияларыны членлерине сёз берирге, неда айтханларын басмаларгъа кьоймагъан закон чыгъаргъанды. Алай ол законда видеону юсюнден бир зат айтылмагъанды. Аны хайырланып, инглизли телеканалла ирландиялы террористлени кёргюзтгенде, аны айтханларын кёчюргенча этип, комментаторну, неда чакъырылган актёрну сёлешдиргендиле. Ол, инглизли журналистлени жанындан, правительствону цензура кийирирге кюрешгенине хиликгя этген кибик эди.

Лондонда 2005 жылда чачдырыулары юсюнден властыла бек аз информация бере эдиле. Ол себепден журналистле андан-мындан, аз халпарлы адамладан интервьюла алып, эфирде аны кёргюзте эдиле. Аны хатасындан терактдан тюшген палахла иги да семиртилип берилгендиле. Бесланда болган бушуулу ишлени кёргюзтгенде уа, журналистле властыла берген информациягъа кёре, жесирлени санын болгъанындан эсе аз этип чыгъаргъандыла. Сау кьалгъанланы айтханларына кёре, ол шарт террористлени бек чамландыргъан эди.

Григорий Асмолов, журналист, устаз. Герцлия шахар (Израиль): кертисин айтсакъ, кыралны жанындан СМИ-ге кишен салыу иги тнойюлдо. Дуния сынауна къарасакъ, ол бир заманда да игиликке келтирмегенди. Цензура бла байламлы кыралны бла журналистлени араларында къаугъа чыкъса, дау айтылса, террористле излеген да олду.

Леонид Китаев-Смык, терроризмни проблемалары жаны бла эксперт: энчи иели каналлагъа къарасанг, анда терактлада болгъан ёлюмню, къанны, къалай эсе да «татыуун» чыгъарып кёргозтгенлерин эслейсе. Кырал салгъан цензура чеклеге сыйыныргъа кюреше эселе да, ала бу бушуулу ишлени кеслерини даражаларын кётюрюр ючюн хайырланадыла.

Автор: Теракт болгъан жерден тюзюнлей эфирге чыгъаргъа тюшсе, журналистни жууаплылыгы артыкъда уллу болады. Былайда бир ненча жорукъгъа келиширге керекди. Биринчиден: спецподразделенияланы тепдириулерини юсюнден эфирде ачыкъ айтыргъа жарамайды – андан уллу себеплик террористлеге къайда, экинчиден, террористден интервью алыргъа – бу кезиуде ол не сёлешиуюу бла, не башха амал этип, аны бла бир тили болгъанлагъа жашыртын белги берирге боллукъду. Ючюнчюден, ортагъа кирип, спецназы адамларына чырмау болургъа. Андан сора да журналист ангыларгъа керекди, мамыр адамгъа хата этеме деп къолуна сауут алгъанны не дини, не миллети жокъду. Бу жорукълагъа сыйынмагъан журналист террористлени болушлукъчусуна саналлыкъды.

Николай Бордюжа, коллектив кьоркьуусузлукъну келишимини организациясыны (ОДКБ) генеральный секретары: бюгонлокде, аны арсарсыз айтыргъа боллукъма, право сакълаучу органланы бла журналистлени араларында келишиулюк барды. Бир-бирге дау айтхан заманла кетгендиле. Ким, не зат этгенин, къаллай борчла толтургъанларын эки жаны да ангылайдыла.

Автор: озгъан заманлада право сакълаучу органланы бла журналистлени арасында ангылаулюк, келишиулюк бек къарыусуз даражада эди. 1995 жылда, Будённовскеден тебиреген, ичинде террористле эм жесирле болгъан автобус колоннаны аскер вертолётла тыйгъан эдиле. Автобустагыла, спецслужбала чабыуул этерик сунуп, бек кьоркьгъандыла. Террористле, сауутларын къазауатха хазырап, сакъдыла. Биз а, журналистле, не этерик эдик, бола тургъан ишлени камерагъа алдыргъандан сора. Вертолётла уа къолдан жазылгъан буйрукъ келтирген эдиле – маршрутну тюрлендиригиз деп. Энди биз тёрт-беш сагъатлыкъ жолубузну бир суткагъа созарыкъбыз, Ставропольяны бла Дагъыстанны къум тюзлерини ичи бла барлыкъбыз.

Габриэль Вэйман, Хайфа шахарда университетни профессору (Израиль): мен сизге эки юлго келтирейим. 2001 жыл, 11-чи сентябрь. Асламлы информацияны органлары бу ишни кёргозтмей кьояргъа боллукъму эдиле? Бен Ладен былай не хыйсапдан этгенини юсюнден оюм этмей? 2002 жылда Москваны Дубровкада театр арасында болгъан ажымлы ишле уа? Жарарыкъмы эди аны кёргозтмей кьояргъа? Крти театр сахнада чынтты террорист оюн. Азат обществада азат информация органлагъа терактланы кёргозтмегиз деп, киши бугъоу салаллыкъ тнойюлдо.

Автор: Шёндюго террористлеге жангы, бек кючлю сауут чыкыгъанды.

Аны аты – Интернетди. Ары кирирге тынчды, контроль жокьду, информация терк жетеди, эм уллу магъанасы уа – миллионла бла адамлагъа жол табылады. Террористле аны адамланы сезимлерин тюрлендириуде, пропагандада, ахча жыйыуда, керекли информацияны излеуде хайырланадыла.

Габриэль Вэйман, Хайфа шахарда университетни профессору (Израиль): шёндиою дуняда террористле интернетни болмагъанча кенг халда хайырланадыла. Айтыргъа керекди, файдасын да кёредиле. Биз террористлени сайтларын 9 жыл мындан алда тинтип башлагъан эдик. Ол заманда ала 12 бар эдиле. Бюгюнлюкде уа бизге террористлени 5800 сайтына къараргъа, тинтирге тюшеди.

Автор: террористлени сайтларыны саны алай терк ёсгенин къуру да властыланы жанындан контрольлукъну къарыусузлукъу бла ангылатыргъа жарамаз – арт 10 жылны ичинде, бийик технологияланы хайырындан, Интернетни битеудуния ауна кирирге тынч болгъанды. Сёз ючюн, бир ауукъ заман мындан алда, кассеталарыбызны почта бла неда бир башха амал бла ашырыргъа тюше эди телекомпаниябызгъа. Энди уа видеорепортажыбыз, Интернетни хайырындан, бир минутну ичинде жерине жетеди.

Будённовскеден Чеченнге баргъан жолда биз кесибизни дунядан айырылгъанча, алай сезе эдик. Автобус колоннаны юсюнден информацияны жангыз спутник телефонну болушлукъу бла бере эдик. Ол телефонну къуру биз хайырланып квалмай эдик, Басаев кеси, кезиуден-кезиуге, радио эфирде интервью бере эди.

Будённовскеден Чеченнге жолоучулукъ бизге чексиз-кыйырсыз кёрюнеди. Ашагъан азыгыбыз манга да, операторгъа да бир пачка печеньяды. Суу бек кусеген затыбызды. Кюн кызыуду – июнну ахыр кюнлери. Колоннагъа цистерна бла суу келтиргенлеринде, алгъа жесирлеге ичирип кёргендиле, биз а анга къууанып квалгъанбыз. Жетер жерибизге келгенде – Зандак элге – террористле не бизни, не жесирлени башларына эркин этерге ашыкъмай эдиле. Басаев алайда кысха пресс-конференция къурагъанды.

Жюрек тынчлыкъны биз Чеченни чегинден узайгъандан сора сынагъанбыз, эл столовада азыкъ ашай. Энди эм уллу къайгыбыз кассеталарыбызны редакциягъа тапдырыуду – бизни видеосъёмкаларыбыздан сора болгъан ишледен керти хапар айтырыкъ башха зат жокьду.

Любимов «Взгляд» студияда: программабызны журналисти Багъатырланы Илияс эм оператор Плужников Сергей бизни корреспондентлерибиз болгъанына мен бек ёттемленеме. Ала кеслерини профессионал борчларын тынгылы толтургъандан сора да, адамланы жанларын сакълаугъа болушхандыла...

Автор: «Взгляд» программада ишлей, мен артда Басаевден, Радиевден, Дудаевден да кёп кере интервью алгъанма. Кертисин айтыргъа керекди, террористлеге реклама эте болурмамы деп, чогыж бола тургъанма.

УЛЛУ ХОРЛАМГЫА - ЖАРЫКЪ КЪУУАНЧ

7-чи декабрьде 2008 жылда Бабугентни Культура юйюне районну школларындан устазла, окъуучула, башха эллиле, Нальчикден келген къонакыла да кѣп жыйылгъан эдиле. Ол кюн ары келгенле ана тилден окъутхан устазланы Москвада бардырылгъан экинчи Битеуроссей конкурсунда хорлап къайтхан Жангоразланы Лиза Хадисовнаны алгъышлай эдиле. Келген къонакыланы арасында КъМР-ни билим бериу эим илму министри Сафарби Шхагопсоев, аны заместители Лидия Дорохина, республиканы Парламентини депутатлары Доттуланы Ахмат, Уяналаны Борис, Черек району администрациясыны

башчысы Темиржанланы Махти, аны заместители Раиса Рамазанова Министерствосуну, битеу билим бериу управлениясыны «Книга» деген организациясыны директору Шауаланы Аминат, КъМКЪУ-ну малкъар тил бла литература кафедрасыны таматасы Кетенчиланы Мусса, бу окъуу юйню педагогика колледжини директору Байчекуланы Нина, поэт Гуртуланы Салих, КъМР-ни Журналистлерини союзуну председателини экинчиси Шауаланы Разият, Жазычуланы союзундан Таппасханланы Мариям Тырныауз шахарны администрациясыны башчысы Малкъарланы Аслан, белгили тренер Маккаланы Махти, Къашхатау элни администрациясыны башчысы Ажоланы Ахмат, Бабугентни администрациясыны башчысы Мокъаланы Расул бар эдиле.

Эришиуде хорлап, атын битеу къыралгъа айтдыргъан устазны – Жангоразланы Лизаны, аллай конкурсха бек алгъа къатышхан Мариета Беканованы сахнагъа чакъырадыла. Сора аланы алгъышларгъа КъМР-ни билим бериу эм илму министри Сафарби Шхагопсоев бла Черек районну администрациясыны башчысы Темиржанланы Махти сахнагъа чыкъдыла.

– Ана тиллени устазларыны Битеуроссей конкурсу экинчи кере бардырылгъанды бизни къыралда. Бу эришиулени магъаналары уллуду. Бу жол анга къыралны кѣп субъектинден устазы къатышханды, – дегенди министр. – Жангоразланы Лиза анда харламы ючюн бу къууанчны къураргъа кѣллендирген Темиржанланы Махти болгъанды да, анга ыспас этеме. Лиза уа республикабызны атын къыралгъа иги бла айтдыргъанды. Ана тиллени айнытыугъа КъМР-де уллу эс бурулгъанын барыгъыз да билесиз. Ол себепден Министерствосуну Сыйлы грамотасын бу тауушлукъ устазгъа, Махти Османовичге да берирге оноу этгенбиз.

Министрни ол сѣзлерине залдагъыла жарыкъ къарсла бла тюбегендиле.

Черек районну администрациясыны Сыйлы грамотасы Жангоразланы Лизагъа, аны бла ол эришиуге баргъан Сармаково элни экинчи номерли школуну къабарты тилден бла литературадан устазы Асият Машуковагъа да берилгенди. Бушууу болуп, ол келалмай къалгъаны себепли, грамотаны Черек райондан делегация болуп барып, алай берликлерин билдиргенди Темиржанланы Махти.

Малкъар драма театры артисти Жангоразланы Мажит а Лиза Хадисовна школчулагъа терен билим бергенден сора да, кеси фахмулу адам болгъаныны, сабийлени фахмуларын ёсдюрюуге себеплик этгенини юсюнден айтханды. КъМР-ни, КъЧР-ни, Ингуш Республиканы сыйлы артисти жыйылгъанланы чамлары бла къууандыргъанды. Аны биргесине келген Теппеланы Алим, Мусукаланы Руслан, Кючюкланы Аслан Лизагъа жыр саугъа этгенди.

Андан ары сахнагъа Уяналаны Борис, Олег Сокуров, Мокъаланы Расул чыгып, кёп ариу сёз айтхандыла.

Билим бериу министерстводан Лида Дорохина, Людмила Балова, Ахаланы Лариса да Лизаны алгъышлап сёлешгенди.

Элбрус райондан келген жашла уа «хар дерсге баргъанда, заман ненча болгъанына къарай туруп, сени суйгенле Бахсан аузунда да болгъанларын эсинге тюшюре турусуз» – деп, саугъагъа алтын сагъат бергенди.

Шауаланы Разият бла Таппасханланы Мариям къайда да иги хапарланы билдире туруучудула миллетни къууанчларында. Бу жол да алай болду. Ала Лиза Хадисовнаны Россей Жазычуларыны союзуна членнге алыргъа оноу этилгенин айтдыла. Чыгъармачылыкъ иш бла кюрешген адамгъа ол да уллу къууанчды. Байчекуланы Нина, Гуртуланы Салих миллетни атын айтдыргъан тиширюгъа уллу ыспас этгенди.

Черек районну школларыны директорлары Уяналаны Зоя, Хасан Сабанов, Къарчаланы Халимат, Людмила Бадзова, Жангоразланы Борис, Хапаланы Тахир, Айшаланы Мухадин, Джульетта Хартиева чынтты устаз къалай ишлерге керек болгъанын Лиза Хадисовна кёргюзталгъанын чертгенди. Устазны жашлары Руслан, Аслан, Алий да алгъышлагъандыла аналарын.

Окъуучулары уа устазлары жазгъан назмугъа Бёзюланы Алим макъам салгъан жырны айтып, аны бютюнда ыразы этгенди.

Жангоразланы Лиза Этчеланы Музафарны къолундан да саугъа алгъанды.

Уллу хорламгъа халкъ жыйылып жарыкъ къууанч этди.

АБУЛЛАНЫ Алий.

МАЛКЪАР АДАБИЯТНЫ ШУЁХУ

Мен Эльбердни атын биринчи кере 70-чи жылланы аллында эшитгенме. Ол заманда чам хапарлары бла орус окъуучулагъа таныла башлагъан жазыучубуз Гуртуланы Эльдар аны бла шуёх эди, кеси да ол шуёхлукъну юсюнден кёп айтыучу эди. Ойнагъанмы этесе, сийдиги тирмен айландыргъан БИРИНЧИНИ – КПСС-ни обкомуну биринчи секретары Тембора Мальбаховну жашы бла шуёхлукъ жюрютген – биз, Эльдарны тенглери, – жеталмазлыкъ бийиклик эди. Айхай да, сукъланыучу эдик. Эльдар а аны юйюнде да болуучусун, Эльберд аны жангы хапарын орус тилге кёчюргенин айта эди. Не тюрлю эсе да, ол бек къууанчлы иш эди

– алыкъа орус тилге кёчюрюлюп, ара басмалада чыгъаргъа юйренмеген малкъар жазыучулагъа жол ачылгъанча бир иш эди. Аллай жолну уа айтханы жерге салынмагъан, саулай кыралда намысы жюрюген атаны жашы салмай ким саллыкъ эди!

Аны атасы, Къабарты-Малкъар республиканы башчысы болуп, отуз жылгъа жууукъ ишлеген Тембора Мальбахов, терен билимли, къаты адам эди. Ол кеси заманыны белгили саясат къулулукъчусу болуп къалмай, дуня маданиятын, ёз халкъыны ниет кълталыгъын да иги билгенди. Не сёз, ол жангыз жашына гитчеликден окъуна билим берирден аямагъанды. Айтыргъа десек, ол аны эрке ёсдюрюп, менсиниюлу, гынттылы да этмегенди. Атасыны уллу, бай китапханасында Эльберд сууда жюзген чабакъ кибик эди, жут окъугъан, хар затны эришип билирге итинген улан!

КПСС-ны Къабарты-Малкъар обкомуну 1-чи секретарыны сёзю кысха эди, сур да: «Бирсиледен артыгъынг жалан да бирди – аладан эсе иги окъургъа, аладан эсе ариу кылыкълы, адежли болургъа!» Атасы алай къаты болгъанлыкыгъа, атасыны кьонакълары анга къаты болур амаллары жокъ эди, бачаманы туурасында аны жашын ачыкъ эркелетирге кьоркъсала да, ташагъа тюшгенлей а – билек булчунларындан бир шаугютчюк кесип къапдарыргъа да хазыр эдиле.

Эльберд Нальчик шахарда орталыкъ школну бошагъанлай, Москва университетни журналист бёлюмюне киргенди. Аны бошاپ, 60-чы жылланы аллында «Кабардино-Балкарская правда» газетни редакциясында ишлеп башлагъанды. Басма ишден тышында да, ол бу жыллада суратлау чыгъармала жаза башлайды. Биринчи эниклегени уучулукъну юсюнден хапар эди – артда кеси айтычусуна кёре, сабийлигинден башлап окъуна бек уллу сейири, суймеклиги. Аны атасыны нёгерлери не да

тышындан келген уллу кьонакыла уугъа тебиреселе, Эльберд да тагъыла эди алагъа, – атасындан жангыз тилегени ол болгъанды – уугъа элт деп. Арта, кеси акъылбалыкъ болгъандан сора, кесини да тенглери, шуёхлары болгъанда, уучулукъ, дуня зауукълугъун сакълагъан кюнлерича, алай эдиле.

Эльберд, жамауат къуллукъчуну жангыз уланы болуп, уллу адабиятны дунясына сабийлей киргенди. Мен ол заманда Эльбердни кесин бек бийикде жюрютген, бизни кибиклени тенгсинген да этмеген адам сунуучу эдим. Таныгъандан сора уа бек уллу сейирим – барын кёре, барыны къолундан атасы ючюн фук ала, Эльберд бузукълу, гынттылы болмай къалгъаныды! Жазычуну инсан сезимини къуралыуунда ол тасха, къанатлы атны учханы кибик, бир насыплы тауушду, жазычуну къадарын энчи алып айтханда уа, насыплы юлюшдю.

Алайды, хау. Эльбердни юйюр келишин билмеген аны бек алгъа сабанчы юйюрге ёсген сунарыкъды – тынч, мамыр адам, тап, ийменчегирек окъуна. Шуёхла арасында кёбюрек болургъа суйген, жанына терк тийиучю, аны ючюн а дерт тута, кёп ёпкелей билмеген. Жюрегинде уллу халаллыкъ сакълагъан нёгер.

Таулу жазычуланы арасында айтылып тургъанлыкъгъа, Эльберд кеси уа бизни арабызда хазна болмай эди. Биз биле эдик, Москва университетни бошагъан жаш «Кабардино-Балкарская правда» газетге тыгъылып, кёп турмазлыгъын. Ёзге уа! Аны жазгъанлары ара басмалада чыгъа эдиле, бийик тауушлу ТАСС-да эшитиле эдиле. Жютю къаламы болгъан жашны эсеген болур эдиле, терк окъуна аны Москвагъа ишге чакъырдыла. Ол бир ауукъгъа ТАСС-ны корреспонденти болуп турду, андан сора «Известия» газетни энчи корреспонденти болуп, Омск огъесе Томскмы шахарда тохтады. Эсимдеди, аны къыралда баргъан уллу ишлени юслеринден репортажларын, очерклерин окъуучум. Керти да жютю къаламлы журналист эди ол, кёп билген, ангылагъан. Алай энди ол Нальчикчи жазычуладан алгъындан эсе да узакъ эди.

Арада бир бирге узакълыкъ алай кёрюнюп тургъанлай, Эльбердни «Эгер итни хапары» деген китапчыгъы чыкъды. Аны Бабаланы Ибрагимни къолунда кёрюп, ол кюн окъуна тилеп алып, окъудум. Эльберд анда кесини юсюнден жаза эди – уугъа жюрюген жолларыны, биргесине таулагъа чыкъгъан адамланы юслеринден. Китапны лирика жигити аз да

*Эльберд социалист урунууну жигити
Аттоланы Салих бла*

ушамай эди кесин кётюрген, менсинген адамгъа. Бизни бирибиз кибик эди ол. Китабы да кёзбаууз керти жазылган китап. Кёп турмай Бабаланы Ибрагим аны ана тилибизге кёчюрюп, «Шуёхлукъ» альманахта чыгырып башлады.

Алай а суратлау чыгъармачылыкны кыйын тасхалары, усталык алыкъа узакъда эдиле. Уучу китап да аны, бош алай, бир жашлыкъ сынауу эди. Толусунлай жазуучулукъ ишге берилгинчи Эльберд газет-журнал басмачылыкны жолларын арыта, Россияны шимал, сибирь шахарларын кыдырганды. Тыш кыраллада айланганды, уллу кыралны уллу ишлери кыйнаган жерледен репортажла, очеркле, публицистика оюмла жазганды. Кертиди, ол заманда да журналистикадан суратлау чыгъармачылыкгъа ёте, аз-аз хапарла да жаза эди.

Ким биледи, Эльберд Нальчикге айланган заманында орус тилде жазганла не да къабарты жазуучула аны бла тюбеше да болур эдиле, алай биз а жууукъ барыргъа да базынмай эдик – биринчини кюн таяклары къаршы уруп, аны кёрюрге къоя болмаз эдиле дейме. Ол а – не, Эльдарны хапарларын кёчюре эди, ала уа, Эльдарны чам хапарлары, кенг жайыла эдиле, айтыла эдиле халкъда. Орус тилни юсю бла кыралдан тышына да чыгъа эдиле. Ол иште, айхай да, Эльбердни кыйыны уллу эди, хайыры да. Не сёз, Эльдар аны бла шуёхлугъуна куюанганына, бизге, айтханымча, ол заманда Мальбаховланы орамлары бла окъуна ётерге хазна базынмаучу тенглерине, аны уллу китапханасында олтуруп, сейир китапла окъуучусун айтса, бек сукъланыучу эдик. Да, баям, болургъа тийишлиси да алай эди. Малкъар адабиятха 60-чы жылада келген тёлюнню арасында, Эльбердча, окъуулу юйюрге ёсген жалан да Эльдар эди, орус тилни да иги билген, орус адабиятны дуниясында ёсген. Аны себепли сейир этерге да тюшмей эди – «Тенг – тенги бла, тегене бауу бла». Игиси, кереги да Эльберд бла Эльдарны шуёхлугъундан битимли терек ёссе ол эди. Малкъар адабиятны китаплары орус тилде чыкыганлары!

Эльбердни биринчи китабы учулукъну юсюнден болганына мен сейир этмеген эдим. Ол китапдан манга къалам къарындашылыкны хауасы ургъан эди. Эльбердни кеси бла танышып, татлы шуёх болгунчу алыкъа кёп заман бар эди, алай а къачан эсе да боллукъ ниет къарындашылыкны бир гитче салмачыгъы уа ызланган эди.

Да, баям, «Известия» газетни жол къагъыты бла узакъ шахарлада, элдеде, къурулуш майданлада айланганлыкгъа, аны эси, бары илхам заманы суратлау чыгъармачылыкда эди. Нек дегенде, кёп турмай аны Нальчикде «Страшен путь на Ошхамахо» деген романы басмаланды.

Ол тарых чыгъарма эди – Къабартыны ХIУ – ХУ ёмюрледе Шимал Кавказны этеклерине жетип, узакъдан болса да, Минги тауну акъ тёппелерин кёре, ары жан ата башлагъан заманы. Аны автору тарыхны – ёз халкъыны тарыхын угъай, саулай да адам улуну тарыхын иги билген, суратлагъан заманыны тилинде сёлешалган жазуучу болганын китапны ал бетлерин окъугъанлай окъуна ангыларгъа боллукъ эди. Орус тилде жаза эсе да, Къабарты адабиятха фахмулу жазуучу келгенин мен да ангыладым.

СССР-ни миллет адабиятларында орусча жазган жазуучула кёпден

көп бола, аланы юслеринден кызыу адабият даулашла, философия кесаматла бара эдиле. Орус тилде жазган миллет жазычула кыйсы адабиятны тирменине суу кыядыла? Аланы кыйсы халкыны жазычуларына санаргъа боллукъду? Орусча жазган – ол орус жазычу тыйюлмюдю? Даулашха салынган соруула алай эдиле. Кертиси да, миллет адабият бек алгъа миллетни тили бла байламлы эсе, орус тилде жазылган чыгъарманы миллет адабиятха не тиежеги барды?

Даулашны кызыган кезиуонде, бирле орусча жазган жазычула миллет жашауну, миллет кылыккыны толугуун, сезим кертилигин толу ачыкларгъа амаллары жокъду, дей эдиле. Миллетни кеси тилинде, кеси жорукларында жазылмаган чыгъармала миллетни суратлау байлыгы кылай бла болургъа боллукъду, деп, бир бир алимле, айтханларыннан таймай, орус тилли жазычулары миллетни маданият майданындан тышына окъуна чыгъара эдиле. Бирсиле уа – ишни башы тилде тыйюлдю, жазычу фахмулу эсе, аны чыгъармасы орусча жазылганлыккыга миллетни жашауун, жигитни ич дуниясын алжаусуз ачыклайды, алай бла миллетни бетин кьргюзтеди, дей эдиле. Аллай чыгъармала да миллетни рухий байлыгы боладыла, деп, юлгюге Чингиз Айтматовну, Олжас Сулейменовну, молдаванлы Ион Друцени, башхаланы кьргюзте эдиле. Ол ызы тутхан алимле орус не ингилиз тилге кьчюрюлюп, тыш кыраллада чыккыган миллет китапла сора кыйсы миллетни маданиятын жаклайдыла, деп, кеси сорууларына кеслери жауап бере, ол агъым бегирек да алгын жазмалары болмаган миллетлени ёсгенлерин кьргюзтеди дей эдиле.

Совет властыны миллет саясаты жаклаган экинчи ана тил – орус тил – бир бир фахмулу жазычулары окъуу, жазыу да тиллери болуп, ала орус тилде жазып, аны бла айтылып башлаганлы да ол формалы даулашла тохтамагандыла. Кыйсы жаны тюздю, кыйсы жаны терсди – аны айырыргъа, баям, заман жетмеген эди. Ишни башы – кыралны адабият жашауу кючлю эди. Анга кьре, даулашла да, не зуюл болсала да, миллетлени, аланы жазычуларын бир бирге жууклашдыргъан ниет агъым эдиле.

Бизни шүөхубуз, орусча жазган кьабартылы жазычу Эльберд Мальбаховну романы аллай даулашланы кызыу толкунларына тюзгенди. Мен кесим кыйсы жазычуну да миллет бетин, тууган маданиятына кьошхан юлюшон – аны кыйсы тилде жазганы угъай, бек алгъа фахмусу белгилейди деп, ол ызы тутта эдим. Аны себепли Эльбердни романын окъуп, аны чынтты кьабартылы жазычугъа санадым.

«Страшен путь на Ошхамахо» («Минги таугъа жол кыйын эди» – тюз кьчюрсек, романны тауча аты алай боллукъду) – кьабарты халкыны тарых жолун, миллет кылыгын ачыклайды. Анга дери кьабарты тилде жазылган чыгъармаладан эсе көп да терен, көп да сезимли. Алай эсе уа, ол жаланда кьабарты адабиятны байлыгыды. Эсе да «Страшен путь на Ошхамахо» эндиге дери жазыла келген кьабарты романланы арасында миллет жашауну суратын көп да тюрсюнлю, сезимли ишлегенин белгилерге оюеме.

Ол бек сейирди – орус тил миллет жазычугъа халкыны тарых жолун

ана тилде жазган жазычуладан эсе кеп да ийнанылуу, сезимли кёр-гюзтюрге болушканы! Жазычуну биринчи байлыгы, биринчи миллет илишаны да – ана тили болуп турганлай, ол орус тилде жазганлыкыга, чыгармаларыны миллет сыфатлары кем болмайдыла, ол угъай эсенг, бирси миллетлени, тиллени арасында аланы ёкюл даражалары бютюн уллу окбуна кёрюнеди. Ол шарт кеп тюрлю адабият илмучула бла барге, мени да жазычуну тилине угъай, фахмусна жакь басханым тюз болганын ачыклайды.

Тюзюн айтханда, аны жазычу жолу, кьадары «Страшен путь на Ош-хамахо» деген романы бла байламлыды. Ол роман басмадан чыкыганы бла тенг иги бла айтылганды. Аны жутланып окугъандыла, кьабартыны белгили кесаматчылары кьууанч ауазлы деменгили илму излемле басмалагъандыла. Ол чыгармагъа кинематографистлени сейирлери да уллу болганды. 90-чы жылланы аллында, Эльбердни кесини сценарийине кёре, кинофильм да чыгаргъандыла. Кьысхасын айтханда, Эльберд алыкьа журналистикада ишлеп тура эсе да, жаны-кьаны бла суратлау чыгармачылыкыга ётгени шартды.

Айхай да, мен, таулу жазычу кьадарында, Эльберд Мальбаховну романына кавказлы (таулу!) сезим бла кьарап, анда шарайып излерден болсам, бек алгъа ХУ – ХУI ёмюрледе болган ишлени суратлагъан романда, Шимал Кавказны ол замандагы болуму – кеп халкыла биригип, кьазанлашып жашагъан заман бир кесек бир жанлы – жаланда Кьабарты жанлы – суратланганды деп, чурум салыргъа боллукь эдим. Минги таугъа жол ол заманда жаланда малкьар эллени ичлери бла, малкьар адамларыны кьатышыулары бла барыргъа боллукь эди. Жазычу ол шартны эсге алмагъанды дерге жарамаз, алай а, баям, кьарамын Малкьаргъа да жетдирирге не базынмагъанды, не да кереклиге санамагъанды. Сайлап алган жигитлерини ишлерин, жолларын суратлагъан заманда, жазычу аланы кьаллай жол бла элтирге да эркинди.

Эльбердни юсюнден сёзюмю башлагъанда айтханымча, ол орус тилде жазган, орус тилни, орус адабиятны ажайып дуниясында ёсген жазычуду. Анга кёре, фикир да ол орус сезимде этеди, орус тил бла кьайтарады ич дуниясын бизге. Алай а Кьабартыны узакь, жууукь да тарыхыны юсюнден аз жазылмагъан эселе да суратлау чыгармала, мени акылыма кёре, миллетни XIV-XVI ёмюрледе жашауун, адамланы ол заманда турмушларын алай терен, тюз, ийнаннгылы кёргюзтген биринчи уллу чыгарма – кьабарты адабиятта Эльбердни романыды. Аны зауукь этип окуйса, кеп сыфатла эсингде кьаладыла.

80-чи жылланы арасында Эльберд журналистиканы ахыр кьоюп, суратлау чыгармачылыкыга толусунлай ётеди. Корреспондент жолоучулукьларын арытып, туугъан шахарына ахыр кьайтады. Жазычуланы союзунда ишлеп башлайды. Мен да кеп болмай институтдан жазычуланы Союзуна кёчюп, анда ишлей эдим. Китапларым да орус тилде чыкыган эдиле. Алай а мен Эльбердни чыгармачылыгын билгенча, Эльберд мени чыгармачылыгымы билмей эди, хазна таныгъан да этмей эди. Эльдар анга мени юсюмден иги айтычу эсе, ичинден манга иги кьарай эди, иги айтмаучу эсе уа, барымы-жогьуму да билмей эди. Анга кёре, бирси малкьар жазычу-

*Эльберд бла
Залийханланы Хусей*

ла бла да хазна туйюл эди шагъyreйлиги. Анга бизни тёлюден бек уллу жазычуу Гуртуланы Эльдар эди.

Билмейме, алыкъа совет власть жеринде эсе да, партиязы башчылыгы алжаусуз эсе да, Тембора Мальбахов да жеринде эсе да, алгынча текоталыкъ жокъ эди партия къуллукъчуланы алларында. Эльбердге да жазычуланы Союзунда дауурбасла бла тубемеген эдик. Жууукъдан къарагъанда, аллай бир сейирлиги да жокъ эди аны, артыгы да. Адежли, сабыр адам. Азчыкъ бюлдюргю

эргени ючюн ыйлыкъгъанданмы, хали алайданмы – аз сёзлю, артыкъ жалгъашыргъа да соймеген. Мен да бармагъан эдим аны аллына, ол да келмеген эди мени аллыма. Алай бош, бир ишде ишлеген адамлача. Алай а, жолоучулукъда кибик, бир ишде ишлеген адамла да бир бирге терк таныладыла, терк ачыкъланады адамны къылыгы, ишленмеклиги. Аныча, биз да терк окуна келише башладыкъ.

Мени анга биринчи бюсюрегеним неден болгъанды? 80-чи жылланы биринчи жарымында аны таулу шуёху Эльдарны сабаны иги битген заман туйюл эди. Бегирек да Москваны басмаларында. китаплары чыкъмай, къалай эсе да бир битимсиз жылла болгъан эдиле. Эльберд, келе келгенлей, олтуруп, кесини ишин этип башламай, бек алгъа шуёхуну ишинден башлады. Ол аны кеси кёчюрген чыгъармаларын жыйып, жангыдан да кёчюрюп, «Похвала добродетели» деген иги да мазаллы китабын чыгъарды. Алыкъа бар эди жашны кючю! Эльдарны китабыны аты, кертиси да, игиликни жангы къабакъларын ачханча болуп, Эльдарны андан ары жолу алгъындан эсе да жетишимли болгъан эди.

Экинчи бюсюрегеним, чынтды да тенглик, къарындашлыкъ сезимими туугъаны – 90-чы жылланы аллында болгъанды. Ол заманда айырылыуу, бурмай айтханда уа – бир бирге къайырылыуу битимсиз къара ташлы жоллары башлана эдиле. Бирси жыйынлача, жазычула да кёп жыйыла эдиле ол заманда, кёп даулаша эдиле, – энчиликни къара жини огъесе азат атлысымы, – от жагъа эди ичибизде. Аллай жыйылыуларыбызны биринде, ким ким бла деген ант хар кимге да жол сайлатханда, къабартылы жазычула бла таулу жазычула да, эки къаууму эки жагъагъа чыгып, энчи-энчи болуп, къайырылышып тохтагъан эдиле. Эльберд Мальбахов, арсар болмай, бизни жаныбызга ётпюп къалгъан эди.

Ташатын къол кётюргенде, кесини ким жанлы болгъанын белгилеген кимге да къыйын туйюлдю, кесини жолун ачыкъ салыргъа тюшгенде уа, жол нёгерлерин сайлар ючюн уллу кишиликтен сора да, тюзлюкню сагыл-

Эльберд бла Кючюкланы Магомед

мазлык кючюн ангылагъан бет керек болады.

Андан артха жыллада Эльберд мени бек сыйлы къонагъым болду. Чыгъармачылык жолда бирге баргъан нёгерим.

80-чи жылланы арасында «Ищи, где не прятал» деген романын жазып, басмалады. Ол, тюзюнлей «Страшен путь на Ошхамахо» романыны баргъаны туююл эсе да, тематика жаны бла аны аулагъында эди. Жазыучуну тарых излемлерини андан ары баргъаны.

Роман къабарты халкъны къадарында аны жерсиниу, къуралыу мадарлары къалай болгъанларын суратлайды. Бир жанындан, къабарты бийлени кеслери ичлеринде жарашыусуздукларындан, хар бирини кеси баш, бий болургъа излемекликлеринден чыкыгъан айыутослукъ, жаулукъ, экинчи жанындан, тыш душманла басхынчылык урушларын тохтатмагъан заманланы алып, аллай кючлю суратлау конфликтни мурдорунда ич жыясы кючлю тартылгъан романны жазгъанды. Айтыргъа тийишлиси: тарых кезиулеге жан салып, миллетни этген жолун жангыдан жарытыргъа деген жазыучу кёп билирге, ол замандагъы илмулагъа, адеп-къылыкъ төрелеге терен тюшонюрге керек болады. Эльбердни тарых билимлиги, дуния келишинден хапары сейир этерча, терендиле. Ол шарт аны китабын окъуп башлагъанынглай окъуна кёрюнеди. Жазыучу къурагъан сыфатла алай керти, ийнаннгылы да аны себепли боладыла. Кърым ханланы жашауларын билмей, орус патчахлыкны төрели саясатларын терен сюзмей, ХУ – ХУ1 ёмюрледе жашагъан къабарты бийлени къапларына кирмей, аланы заманларын толу, ийнаннгылы кёргюзтюрге амал жокъду. Ол деген а билимликни сурайды, этген ишине уллу жууаплыкны!

Дагъыда бир айтыргъа тийишлиси. 90-чы жыллада кёп тарыгъы-

улары, тилеклени, излемлени жолларын арытып, Къабарты-Малкъарны жазычулары кыраллыкъдан орус тилде журнал чыгъарыуну эркинлигин алгъан эдик. Бек алгъа анга «Эльбрус» деп атап, аны да къуралыу, халкъгъа, чыгъармачылыкъгъа келишиу жолунда тюрлю-тюрлю чюйреликлеге тюбегенбиз. Ахырында, Виктор Котляров «Эльбрус» журналны кесине алгъандан сора, ёз журналыбызны жангыдан къурап, анга «Литературная Кабардино-Балкария» деп атап, баш редакторуна Эльбердни салдыкъ. Анда да Эльберд Мальбахов алапат редактор болгъанын кёр-гюзтюп, журналны тегерегине республиканы фахмулу жазычуларын жыйышдыргъан эди. Аны заманында журнал чынтты да адабият журнал эди, жалан да адабиятха багъышланып эди.

Мен Эльбердни таныгъынчы да, жазгъанларымы орус тилге кечюр-тюу жаны бла уллу къайгъым болмагъан адам эдим. Былай айтханда, ол иште насыбы тутхан жазычуладан. Фахмулу адамла эдиле мени малкъар хапарларымы, повестьлерими, романларымы орус тилге кечюрген жазычула. Танышлыгъыбыз тенгликге ётгенде, Эльберд да аладан бири болду. Ол мени «Азап жолу» деген драманы кечюрдю бек алгъа. Чыгъармачылыкъда, бегирек да кечюрме иште бирге ишлеу адамланы бютюн да жууукъ этеди, нек дегенде, даулашыргъа, бир бирде уа туююшюрге окъуна тюшеди. Аллай кезиуледе адам ичиндегин, кылыгъындагъын, тилиндегин жарашдыра, тап тюшюре турмайды, къалай эселе, алай салады. Тенгликни мурдору сагъу-алыу болмай, НИЕТ къулталыкъ эсе уа, аллай кезиуледе жюрекле бир бирге тамыр иедиле.

Андан сора совет властыны заманында колхоз къурулушну зарауатлыгъын суратлагъан, аны себепли уа орус тилге кечюрюрге, басмаларгъа аз да онг болмагъан «Тузлу гюгдю» деген повестими кечюрдю.

Алай а аны бек уллу иши, манга этген бек уллу игилиги «Сыйрат кёпюр» романымы кечюргениди, басмалагъаныды... Аллай уллу китапны кёп агъымлы, бушуулу да китапны кечюрюп чыкъмакылыкъ – уллу тёзюмню, башха адабиятха уллу суюмекликни да излейди. Мен бек ыразыма – Эльберд ол ишни бек айыпсыз эгенди, мени китабыма кесини жанындан бир кесекчигин салгъанды. Аны бла къалмай, ол «Сыйрат кёпюрню» къадарына дайым къайгырады. Шуёхуму мени жазгъан затларыма алай къууаннганын ала алапатдан угъай, анда халкъны къадары, кёрген, кечюрген кыйынлыгъы ётюрюксюз-омакъсыз суратланнганы ючюндю, деп алай къарайма. Ыразылыгъым да аны ючюндю.

Эльберд шуёхум энди 70-ге чыкъгъан кишиди. Хайт деген заманы. Аны акъылында, кёлюнде жангы тарых романланы къазанлары къайнайдыла, билеме. Да аны отжагъасында от ёчюлмесин! Биз ол отжагъада энтда да кёп кюнлени олтурайыкъ.

ТЁППЕЛАНЫ Алим.

ЭГЕР ИТНИ ХАПАРЫ

Ёз аты – Картечь.

Туугъан жылы – эсинде туююлдю.

Туугъан жери – Кавказ таула.

Атасы – Гран-При.

Анасы – Лёня.

БАШЛАМИЧ

Эгер «эскөрмени» къагъытха туюшурген М. Эльбердни атланган сёзю.

Бу къарт эгер итни тюз атын мен эрттеден билеме. Картечь чам атны суймеучюдю. «Тюз аты» деп да андан айтама. Мени сартым, Картечни (кючук заманында анга Гитче деучю эдиле) акъылын, башха итледе болмагъан къылыкъларын, жүрек халаллыгъын, жаланлыгъын да ангылап, багъалай билгеним ючюн, аны менден бек суйгени бла менден бек ышаннган адамы жокъ эди.

Бир кюн Картечь манга аны сейир тынчлыкъсыз, насихатчы жашауунда тубей келген, ол кеси кёзю бла кёрген затланы хапарларын халкъгъа жаяр акъылы болгъанын айтды. Аны акъылына кёре, адамла ит къайгъылы туююлдюле: ит ийлыгъы не болгъанын билмейдиле. Аланы юрдюрген, улутхан, сынсытхан затладан хапарлары жокъду. Итлени итиндирген, аланы сагъыш этдирген зат жокъ сунадыла. Адамла итни иши къалай бошалгъанын кёрюп къойгъан болмаса, ишни тынчкъыйын баргъанын эсге да алмай къоядыла. Былай, эсгерме маталлы бир зат къурашдырыр акъылгъа келип, Картечь да ма андан тохтагъанды. Адам улу барын ангыламаса да, бир къауумуна эс бурур. Алай, тёрт аякълы жан болуп, анга аперим дерик болмазлыгъына, Картечь кеси да биле эди. Да итлени асламысы къара танымагъан къарангы «халкъды» сора уа!.. Андан болур, къайсы эсе да – ол арбаздан тышына чыкъмаучу маскеледен бири – Картечни эсгермелерин, жийиргене-жийиргене ийисгеп, къуйругъун да къалач этип, бурулуп кетгени кёзюне терк-терк кёрюне башлады.

Бу ахыр айлада уа пенсиягъа чыгъар кезиюу жетген Картечни, иши кёпню – кюнню бош деп, бош заманы бютюн да кёп болду. Адамла энди ол бир заманда да уугъа чыкъмазлыкъ сунадыла (Картечь энтта да уугъа бир барлыкъды, деб а кимни эсинде бар эди). Анга жалан да бир борч салгъан эдиле: ол да – кече сайын агъач талада, бахча къыйырында чёгюп, къылыкъсыз улуу, алай а къарт, кётюрем къабанны къоркъута-къоркъута турургъа деп алай эди. Къабан алайдан узакъ болмай жашайдыда, ингир къарангысы бла, гылгытын бахчагъа атып, картох тёбелени чучхуп башлаучуду. Кертиди, аны кечеги къалауур Палыч кеси окъуна эски къош къауалы бла атып къояргъа боллукъду. Алай нек эсе да кёлю бармайды.

Баям, ол кётюрем кьарт кьабанны эти жукьгъа жарамазлыгъын биле болур эди.

Палыч кеси да кьарт болгъанды. Ол кесини узун чум таягъына таянмай, бир атлам да этмейди. Эски кьош кьауалны да, юйренчек болуп, бош алай жюрютеди, ансы кьачан кийик атханын унутхан окъуна этгенди.

Жайгъыда мында алапат игиди. Алаша тешчюкню бетине кьуру да кюн тийгенлей туруучуду. Аны тегерегин кьалын эмен агъач сыйыргъанды. Агъач таланы сууукъ шауданы барды. Чууакъ кекде салкын жерни бла терен кырдыкланы ариу хауалары айланады. Аз да тебенни кьатылса уа, агъач кьалауурну арбазындан тюрлю-тюрлю ашарыкъланы ариу ийислери бурнунга урады. Кюнден эки кере – кюн арада бла ингир алада – ол ариу ашланы хауалары бек сезиле башлаучуду. Ахырында уа юйно огъурлу бийчеси агъач талада бахча кыйырына аш алып келиучюдю. Тюш азыкдан сора Палыч бла Картечь жукъларгъа кетиучюдюле. Картечь – ит орунну аумасына, Палыч а – кесини фанер кьошуна.

Кьалкыгу эте туруп, Картечь алапат иги тюшле кёрюучюдю – тюнюнде эслеп эсинде да болмагъан, кечени-кече узуну улуп, сынсып кюрешсе да, эсине тюшмезлик, эртте унутулгъан ишлени юслеринден. Ол, кьалай-алай болсада, кесини эсгермелерин бир-эки деп, былай бир тизмеге салыргъа кюреше эди. (Аллай кьаты низамгъа алланыугъа сиз кьалай кьарайсыз?) Артта уа Картечь эсгерме эт юлюшлени араларында аны бюгюнню жашауну мудахлыгъын бла ол хайт деучю заманыны да бир-бир энчи илишанларын кёргюзтген эт тигимчикле да боллукъларын билдирип кьойгъанды. Да алайсыз жарарыкъ да тьююл эди: окъуучу, былай бир бек жарыкъ болмаса да, жерге басдырылып кьалгъан сарыжилик сюекни жаны бла озгъанча, бир терен магъаналы акъыл сёзню эслемей озуп кетерге боллукъду...

1-ЧИ ЭТ ЮЛЮШ

КЪАНЫ-ЖАНЫ-КЪЫЛЫГЪЫ

Мен бийик таулада туугъанма. Тау этекледен ёрге – тау жайлыкъларгъа дери, тик кьабыргъланы алыкъа адам аягъы басмагъан кьалын агъач алып турады. Жай узуну, жайлыкъларгъа жайылып, кьой сюрюуле отлайдыла. Кьойла! Тёрт аякълы жан болуп, мен аладан манг хайгуан кёрмегенме. Алай дагъыда, нек эсе да, адамла аланы сыйлы кёредиле. Адам багъалы кёрген затны уа, шо не да болсун, сакъларгъа итни борчуду. Ол а, аман-иги эсе да, терс-тюз эсе да, – мени ишим тьююлдю.

Манг тап кеси кьадарымы сагъышын этерге, адамла айтычулай, кесими жашау жолуму кесим сайларгъа окъуна тюшмеди. Бир тюрлю бир ангылаулары болмагъан, кеслерин, уру болсун, жаллы зараны болсун, бир- затдан кьоруулай билмеген кьой сюрюулени сакъларгъа деп, кючюк заманымдан окъуна мени мангылай жазуум алай болур эди. Кьысхасы, кавказ бёрюкесни кьадары артыкъ сукъланырча болмазлыгъы баям эди. Былайда «кавказ бёрюкесни» дегеними терс ангыламагъыз — аны ма-

гъанасы мени къумамдан эсе, иш усталыгъыма бегирек тартады. Тюзюн айтсам, мени бир жартым жаратылгъанды ол къумадан, ансы... Болса да мени анам бѣрюкеслени чынтты кавказ къумаларындан эди. Аны атауулу — ол уллу да, жубу да, сабыр да, хылыф да итлени бир тѣлюлеринден бир тѣлюлерине ѳте барып, къайры эсе да бир тереннге алып кетеди. Аладан биринде болгъан кюч бѣрюде да болмайды. Бир тюрюлю бир затдан къоркъуп, къуйрукъларын къысып да киши кѣрмегенди. Атамы хапары уа?.. О, ол а энчи хапарды! Анам бир да унутмаучу эди – бир кере аны бла къалай талашып танышханын... Аны ол хапары жайны ал кюнлеринде бийик тау жайлыкъладан бирине алып кетиучю эди. Анда – уллу тау бетледен биринде, хурула ичлеринде, кеси аллына – бош андан ишленип къалгъан киби кѣрюннген алаша таш къошда — къойчула, къошну тийресинде уа къыйырчы парийле жашай эдиле. Къойчуланы, парийлени да ишлери бир эди – къой кютген бла хакъсыз мал бакъгъан... Къошлары шаудан бойнунда ишленнгенди. Ол шауданны тазалыгъын айтып жалчытхан къыйын эди. Къойчу къош салыннган уллу тауну эки жаны жашил сыртлыкъладан толуду. Кенгден къарасанг, ол сыртлыкъла кеслери да аналарыны къарын тюбюне басынып тургъан ит кючюккюклеге бир бек ушай эдиле. Жашил къайнап, аладан келген кырдык, гокка ханс хауасы ойнатмагъан жан-жаныуар да болмаучуду. Мындан – Дуркъуладан (бу сыртлыкълагъа таулу уучула алай атагъандыла) энишге къарасанг а – гитче суучукъланы жагъалары силпичач лѣкъу, тюртю, къасмакъ юлкюледен бла агъач хогулт терекчикледен толу эди. Андан да энишгеде уа, тѣбен-тѣбен – анда узакъда къалын агъач, терен сагъышха кирип, тунтуйгъанлай турады. Къачан эсе да ол агъачда ажашып, армау болуп къалгъан киби, анда-мында къызгъыл къая жютюле эслендиле. Агъач сызгъала, чатла, къарангы къолла, таш-зыгъыр келтирип, ырхы талап кетген къырла, андан-мындан келип, бары да агъачха ташайып кетдиле. Бу агъачда бир жаш айыу жашап болгъанды. Хубол болса да, ол бек хыйлачы эди. Бир жол ол, къаллайла эсе да, айлана барып сюрюуден чачырап кетген бир къозучукъгъа тюбеп къалады... Ол кюнден сора, ма санга, къой этген башха зат истемей башлайды. Ассыры къой этге татлыкъсыннгандан, кече-кюн демей, жауунда, къарда да, киршиде, туманда да, башха этмей, тап тюшген жеринде къойладан бирин сермеп къачыучу эди... Бир жол, къойчула да къарап тургъанлай, айыу къой сюрюуну адам зат болмагъан къыйырындан тыншчыкъ кирип, ариу кюндюзгю кюнде окъуна, бир хада къойну башына акъырын къагъып, тентек этип, аузу бла алып, аркъасына атып, къойчула хахай эте тургъунчу, агъачха ташайып кетген эди... Къойчуладан къайсы эсе да ушкоч окъуна атды, итле да юрюп, гузаба этип, айыуну ызындан болдула. Бир кесекден парийле тѣртюсю да, болгъанларын мырхык басып, тиллерин чыгъарып, талакъ солуу этип къайтдыла. Мени анам да ала бла болгъанды. Ол кюн да айыуну ызы биягъы баргъан сууладан биринде тас болуп къалгъан эди... Кечегиде уа гудучу айыу бютюнд да байтамал къутулуп кетиучю эди. Жайлыкъны кирши туман басып тохтагъан кюнленн уа – айтма да къой! Аллаи киришиде мал къорарыгъын къойчула алгъадан билиучю эдиле... Адамла, армау болуп, жукъудан къанмагъан кѣзлери

кызырып айланадыла, кьойчу парийле да, макьырыучу киштик чичхан тутмаз деп, бош керексиз кау-каучула болуп кьалдыла...

Бир эрттенликде кьошну таматасы, атха да иер салып, кишиге жукь айтханы да болмай, кьайры эсе да кетген эди. Экинчи кюн, ингир алагьа ол, биз танымагьан эки адам бла, бир ит да алып, кьайтды. Ала шахардан машина бла келген эдиле. Алай машина, кьошха чыгьалмай, тьбен ферманы арбазында кьалды... Айыуну кеслери аталмагьанларына жарсысала да, кьойчула бираз тирилгенча кьорюндюле. Жалан да бир кьарт парий, аны кесине да, нек эсе да, айыу деучю эдиле адамла, тюбюнден келгенлени артыкь уллу огьурамагьанын билдирди. Бегирек да сахар итге кьайырылып-кьайырылып кьарады. Эски бичакьла кибик, тот тишлерин андан-андан кьыжыратды. Ол, намысдан жарты бола тургьанын сезип, уялгьандан жерге кирлик болуп эте эди алай: «бу жангыз айыуну ызын ызлаялмай, тышындан болушлукь излетебиз...» Кьоремисе ол итни уа жапысын! Танышыргьа кьорешип, аны сахар жыйысын ала тургьан парийлеге да эс бурмай айланганын... иги бюсюремегенча, гумутун бир жанына тутуп, кьуйругьун да кьалач этип!.. – Гыр-р, гыр-р...

Болсада сахардан келген ит, андан кьеп созмай, кьыйырчы парийле бла жууугьуракь танышды. Аны бла шагьырей болургьа суюгенин керти да айыугьа ушагьан кьарт парий кеси окьуна жашыралмады. Алай бусагьагда, адамладан бирлери келип: «Ечешеме, айыу, айыуну кьайдагьысын айтсанг?» – деп сорурун а ол да суюмей эди... Кьонакь ит айыудан – эки кере, анам кьере келген башха итледен а – кьеп да гитче болур эди. Бу узунтук кьксюл жубу парийледен аны юс тюрсю да башха эди. Ол эки кьабыргьасы бла быгьынлары акь болгьан, узун сарыгумот, сарыаякь ит эди. Тюгю, таралгьан этген кибик, ассыры сыйдамдан, кюнде жылтырагьан этеди. Эки кьулагьын тик тутханлай, кьуйругьун да кьалач этип айланады. Да бойнунда кьайиш тартмачыгьы барды – кюмюш айылчыкьлары бла – сора уа! Ол омакьлыкь кьойчу парийлени емюрлеринде да болмагьанды. Кьонакь ит: «Гран-При», – деп, кесини атын айтып, аны магьанасы не болгьанын ангылатханда уа, кьойчу парийле аланы кеслеринден кьарангы, салпыкьулакь жан дуняда болмагьанча, алай тынгылашдыла. Бегирек да мени анам ийменнген эди – аты Ленья болгьаны ючюн. Аны да ким эсе да жангылып атагьан эди анга – эки-юч ыйыкьлыкь заманында. Алгьын ол затха эс да бурмаучу эди. Тап жаратхан окьуна этиучю эди — кесини аты алай болгьанын. Энди уа?.. Энди уа Ленья да, кьалгьан парийле бла бирге, Гран-Прини аллында чьгюп, башын бир жанлыракь этип, аны кьужур хапарларына сейирсинип тынгылайды. Ол а алагьа уллу сахарны тамаша хапарын айтады. «Ой, мында кьойладан эсе, анда адамла бла итле, кьайда, юч да, тьрт да кьеп болурла, – дей эди ол, – алай анда бир деп бир кьой да жокьду». (Сейирге кьалып тургьан парийле сахарда артал да кьой болмагьанына уа ишекли эдиле...) Былайда Гран-При иеси бла бирге кьаллай юйде жашагьанын, не суюсе – аны ашагьанын да айтды.

– Мени сартмы, – деп сорду ол, бош андан хырылдап, – сиз да утагьы деяллыкь туюлюсюз, баям, бусагьатчыкьда бишген тууар эт не да – бауур, иги кемирилмеген гогуш сюекчиле, эт шорпа – чий кьабан эттен мажакьыдыла десем?..

Былайда бизни кѣпно кѣрген кѣшчу парийлерибиз, не айтыргъа билмей, дылгам болуп къалдыла. Ол тукъум ашланы ала айтып атларын окъуна эшитмегендиле. Махтанчакъ шахарчыны соруууна жууап берген болмады. Агуман болуп, бу сыйдамсырт, сарыаякъ итден ийменнген этгенча, къулакъ артларын къашыргъа, гумотларын жюнлерине сугъуп, бюрче тутаргъа болдула. Гран-При а, хапаргъа кызып, аны эрикгенин кетерирге къалай чыгъарычуларын, кеси кибик итлеге кѣонакъгъа къайры элтиучюлерин, юйде суу жылытып, бир немеде ... хы-ы, гуллада... чиммакъ-акъ гуллада къалай жууундуруучуларын да айтды. Аны хапарларында кѣшчу парийле ангыламагъан сѣзчюкле да ассыры кѣп тубей эдиле. Аланы ичлеринде уа, артал да тилинги сындырып айталмаз кибик, къыйын сѣзле бар эдиле. Аладан бирлерин мени анам тап кѣлюнден окъуна билген эди. Артда ол аны керекли, керексиз жерде да айтып кѣояргъа бек суйюучю эди. Да «псевдоинформация» деп, ол кѣужур сѣзню магъанасы не болгъанын башха парийле угъай, ол кеси да билмейди. Кертиси бла да, ол сѣзню магъанасын билгенни кѣой, тилинги сындырып, айтхан окъуна къыйын эди. Аны, сермеп, жалкъасындан ауузунга алгъанлыгъынга, къуйругъу ассыры узундан, жерде сюркелип, аякъларынга чырмаша барыучу эди..

Неден да бек сейирге къалдыргъан а Гран-Прини эки-юч тауруху болдула. Алада ол агъач къабанланы бла айбуланы къалай титиретип жашагъанын айтыучу эди. Ахырында – аны уугъа айланган бла, кийик жаныуарланы ызларын ийисгеп, жыйы алгъандан башха иши болмагъанын билгенде уа, харип, кѣшчу парийле, нек эсе да, сынсыгъан окъуна этдиле, кече сайын ассыры юргенден ѳнлери къаныгъып тургъаннга да къарамай...

Экинчи кюн айыуну ызын ызлай киришдиле. Эки уучуну биргелерине эки кѣойчу да тебиредиле. Аладан бири – эски кѣош къауалны, бири уа базыкъ чертлеуюк къазыкъны алып чыкъгъан эдиле... Ала барысы да энишге, айыу бугъуучу агъачха тигеледиле. Кѣойчула, экиси да ол айыу кибик, уллу парийни бла Лѣняны боюнларына да бирер жипчик тагъып, ызларындан созуп бара эдиле. Гран-При а, къуйругъун да къалач этип, кеси аллына барады. Уучу кишиле арсарсыз узун агъач чатха тигелеп кетдиле. Айыу, алайтын къачып, ол аргъы таулада терен агъачха ташайып кетерге боллукъду. Ары бир къутулса уа, сора сау кѣрейим... Эртте бызынгылы, айыуну кесин кѣре тургъанлай, ызын ызлагъан кибик болуп къайтырыкъдыла. Кѣойчула экиси да ол уучула кетген чатдан, онг кѣолгъа тартып, тар агъач сызгъачыкъны ѳрге тебиредиле. Сызгъаны тѣбен жаны алыкъа адам аягъы басмагъан бийик къая киришлеге тирелип тохтай эди... Былайда ала экиси да, кѣшчу итлени юсгюртюп, агъачха бошладыла. Кѣойчула кеслери да, агъач кыйырында тохтап, кѣош къауалларын кѣрге буруп, бир-эки гюрюлдетдиле.

Гран-При шѣндю окъуна, кѣош парийледен айырылып, тынгылауну басханлай, агъачха ташайды. Къарт парий бла Лѣня уа, юргенлери да кѣкню кюкюрете, кеслерин аны ызындан атдыла. Алай, узакъ бармай, Гран-Прини кесин угъай эсенг, ызын окъуна тас этдиле. Ма санга! Ол а бизни кѣонакъ итибиз!..

Биринчи болуп, айыуну ызын алгъан Гран-При эди... Кьошчу парийле, аны юрген тауушу ала чабып баргъан жанындан угъай, арталлы да башха жанындан келгенин эшитип, бютюн да сейирге къалдыла. Терк окъуна бурулуп, ол юрген жаны таба чапдыла. Агъачны ол тийресин уучула, кѣп болмай, къыдырып чыкыгъан эдиле. Айыу кибик, уллу парий, талакъ солуу эте, юлкуюле ичлери бла кеси кесине былай мурулдай-хырылдай бара эди: – Энди бу шахар итни кючюгю, базынып, айыу бла кертме къалай ашай болур? Къалай талашады ол аны бла? Айыу аны унгушлап къоярыкъды... бусагъат, кошт балачыкъны унгушлагъан кибик!.. Бусагъат... Бусагъат...

– Алайды, хау-хау, алайды... Терк болайыкъ, ансы-терк! – дей эди Лѣня да, андан башха харф кьоша турмай...

Гран-Прини юрген тауушу – ары, ол эки уучу кетген агъач сызгъа таба узая бара эди. Бираздан кьошчу итле терен чатха тирелип тохтадыла. Чатны ары жанында, юсюн жашил минжал басхан чинар кылдыны аллында, Гран-Прини туталмай, бир жеринде урчукъ айлана тургъан къылыксыз уллу айыуну кѣрдюле. Бир бирде Гран-При, аны арт бѣксюмюнден-бѣксюмюнден сермеп, артха-артха секире эди. Айыу, ассыры къутургъандан не этерге билмей, къычырыкъ эте, арт аякъларына туруп, аллына тюшген эски тюккючлени, кылдыланы болсун, ал аякълары бла сермей да, ары быргъай, – сермей да, бери булгъай, артхадан артха ыхтырыла барады. Алай баргъан а – Гран-При суйген жанына, уучула бугъуп тургъан агъач сызгъа таба эте эди. Ахырында Гран-При этген муратына жетгенин ангылады: айыу, бедишлик болуп, аямай къачып башлады. Ол кезиуде Парий (мени анам да аны ызындан) терен агъачны башы бла айланып, айыуну аллы таба чапды...

– Къайры чабаса сен?! – деп гырылдады Гран-При. – Чырмау болма, дейме да!

Алай аны гыр-гырын Парий бла Лѣня къулакъларына да алмадыла, алсала да, ангыларыкъ туююл эдиле... Ала – къыйырчы парийле – жаланда кьой сюрюуге жаллы зараны жетмесин деп кюрешедиле, ансы сени уугъа чыкыгъанынг туююлдю къайгъылары. Айыу аланы душманларыды да, – жетип бир таласала – болду. Уугъа чыкыгъан, айыуну кесин кѣре тургъанлай, ызын ызлагъан не да, бугъуп туруп, жашыртын къапхан дегенча, ол тукъум хыйлаладан не хапарлары боллукъ эди бир затдан къоркъа билмеген кьойчу парийлени... Ала къачып баргъан айыуну ызындан гылгытларын атдыла. Мычымай, жетип, талашып башладыла. Бир ауукъгъа ала барысы да, бирге жокку болуп, жюн топ кибик, жерде ары бла бери тѣнгередиле. Айыуну аякъ тюплеринден, чартлап-чартлап, тѣгерекге учхан зылдыла къатыш кесини жабагъылары да бара эдиле. Айыуну къычырыгъы, гетмен тишлени зарх-зархлары бла итлени ачы-ачы сынсыгъан тауушлары эшитиледи. Жалан да ол къара итчик, кесин айыугъа ата да, артха чартлай турады. Тюрлю-тюрлю жабагъы хурттакла къара топуракъ тугулла къатыш тѣгерекге чачыладыла. Айыуну къычырыгъы бла итлени ачы сынсыгъан тауушлары аз-маз шошая башлайды. Ахырында, тойгъалакъ кибик, жерде ары-бери тѣнгерей тургъан «жюн топ» чачылды, Гран-При, чартлап барып, чинар терекге тийди. Арслан-

жюрек Парий, боюн жиклери кырккылып, жерге сойланып, жан ала башлады. Лёня да, жарасы ассыры ачыгъандан, дыгалас этип, арлакъда ичинден сынсыйды. Аны баш териси сыдырылып, кёзлерине кяпланып кялгъанча кёрюнеди. Айыу да, кяан жухлу болуп, жол айыртлай турмай, аллы айланган жанына аяусуз кячып тебиреди. Ким биледи, кьарт Парийни тиши жетген болур эди, бурнундан баргъан кяан солуун тунчукъдура, мычымай, бу агъачдан кьутулуп, туура сыртлыкъланы аууп аргы агъачха ташайып кетди. Ол алайтын кячарыкъды деп а уучуланы эслеринде да жокъ эди...

Уучула бу итле айыу бла талашхан жерге жетгенде, Парийге боллукъ болуп тура эди. Гран-Прини уа тюгю да нек ууалсын!.. Ажкълары аз кялтырай, ол айыу кячхан жанына кяарай да – юре, улуй да, сынсый тургъан Лёняны жапсаргъан этгенча, аны сол кёз башында жарасын жалай эди...

Экинчи кюн уучула биягъы айыу уугъа жайылдыла, алай биргелерине уа Гран-Приден башха ит алмадыла...

Биягъы агъачда, кирмеген жерлери кяалмай, изледиле... Алай уучула этген мурат болмады. Ала ызын ызлагъан айыуну орнуна, башхасы тюбеп, аны жойгъанларына уллу ачыу этдиле. Ары да, бери да айланып, битеу агъачны кыдырып чыкдыла. Не кюрешди эселе да, заранчы жаллыны ызын табалмадыла. Кече бу агъачда кяалдыла. Экинчи кюн, аргы агъачха ётюп, кёп айландыла. Алай анда да уучуланы кюнлери зырафына кетди. Айыугъа ала кязгъан уру, зшта да, ол тынчытыргъа мыллык басдырыучу жерден иги да узакъ болур эди. Тап алай туююл эсе да, уучула, аны ызын ызлап, агъачда болгъанны шарх-шурх этдирип айланганда, айыу санга куркасына кирипми турлукъ эди! Ол, кяайры эсе да, бир узакъ жерге кячып кетгенди. Энди, бери кяайтама десе да, баям, терк кяайтыр акылы уа болмаз. Хы, унутуп барама, ансы айыу бла талашхан кюнлеринде окъуна Гран-При: – «Ол кьурурукъ жаллыжаныуар энди бу тарафха, бойнун кессенг да, айланырыкъ туююлдо», - деп кескин айтып кьойгъан эди. (Шахар ити тюз айтханын артта заман кеси кёргюзтген эди.) Уучула юйге кетер кюнню кечесинде Гран-При, ахы Лёнягъа кетип, кьуйругъун да кяалач этип, аны тегерегине айланганлай турду. Омакъланыу, кёзбау зат дегенден бир тюрлю бир хапары болмагъан кьойчу гатча бу ариу кылыкълы, сыйдамтюк сахар итни кёзбаууна алданмай не этерик эди! Ала экиси да, ойнакылап, кезиу-кезиу, бири кячхан кибик этсе, бири кьуугъан кибик эте, кьош арты кюнлюм бетни ёрге, кьяа жухлагъа дери бардыла... Кече чууакъ эди. Кёкде жулдузла ассыры уллудан, эт шорпа кьуюлгъан алюмин табакъчыкълагъа ушай эдиле. Салкын аяз тегерекден-башдан да жазтауукъ, жумарукъ, дагъыда башха тюрлю кийиклени, сейир этер кибик, ариу жыйыларын хауагъа жаяды...

Эрттенликде уучула юйге атландыла. Лёня Гран-Прини машинагъа дери ашырып кяайтыр умут этди. Алай, кяйсы кьойчу эсе да, аны ызындан хыны сёлешип, артха чакырды да: «Къарачы аны сен, гатчакыкны, балконда тауукъ четенчикле кемире ёсген сахар итни ызындан тагъылып! Бар жеринге – дейме да!» – деп, кьой кьыйырына кыстады...

Ол кюнден сора Лёня мени сыйдамык аттячыгымы бир да кёрмеді.

Да ма аттяны юсюнден мен билген жалан да ол эді. Ол, айхай да, жарсыулу хапарды, алай не этериксе. Анам айтычулай, жашау дегенінг алайды – бош, болмачы хапар, псевдоинформация...

Мен да, мени юч къарындашчыгым да жайлыкълада биринчи къарчыкъ жаугъан кюн туугъан эдик. Экинчи жыл жаз башында уа мен кесими иги да биле башладым. Ол кезиуде мени къарындашчыкъларымы (добар кючюккюклени) башха къойчулагъа берип, бизни бир бирден айыргъан эдиле. Да бизге бир къош къулагында, бир къой къыйырында айланыргъа къадар буюрмады. Къарындашчыкъларым, ана къабукъгъа тартхан болур эдиле, ансы, агола киби, уллу парийле боллукълары билинип тура эди. Кавказ таулада башха къойчу парий кючюкледен башхалыкъларын жалан да тюрслери къаралдымыракъ болгъаны бла къуйрукъларын къалач тутуп айланганлары эди. Мен а, аланы барындан да гитчечик болуп, назик жапатылгъан жанма – ол бири. Экинчиси, сыртымда – акъсыл-моргулдум, къабыргъларымда уа агъы бла сарысы тегюле тургъан сыйдам тюгюм барды. Алай къуйругум, тюзюн айтсам, - къойчу парийге, башчыгым а – аттяма тартхандыла, ол а – юч. Арттаракъда уа тёртюнчю да бир ишан белгиленди – къулакъларым тик туруп тохтадыла. Мени бош бир къарыусуз, ырахын кючюккюкге санап, анам бла къойдула, кертисин айтсам а, мени бу кыяуум барды деп билмейме, къуру да ашарыгым келип турады ансы. Мен ёсюп, сюек къатдырып тохтагъандан сора, анамдан аз алаша, аттямдан а, анам айтханнга кёре, иги да аууруракъ, ёсюмлорек да кёрюнгеним баям болду...

Жай жайлыкъда къайнагъан ишни юсюнден а не айтайым? Алыкъа кючюк болгъанлыгыма да къарамай, мен къошчу парийни борчун «иш кылыгынын билмеген – ит ийлыгын кёрюр» деп болмай, уста биле эдим. Анам да, къойчула да мени ол хунерими, ит териси киби, затдан къажый билмегеними, ит тутханын иймегенлей деп, бир тутханымы иймеучюму да черте тургъандыла. «Бу гитче ит кючюккюк, кёрюрсюз, ма бир айтхылыкъ бёрюкес болмаса», деп къарт къойчу да мени юсюмден алай айтычу эди. (Кючюк къарындашчыкъларым добарчыкъла болгъанларын кёргенлей окъуна, манга «бу уа нечик гитчечикди, гитче...» деп, артта атыма да алай атап къойгъан эдиле.) Къарт къойчу «бёрюкес» дегенликге, манга тау жайлыкълада сюрюуден чачырап кетген бир манг къойдан узакъ барыргъа уа тюшмеучю эди. Да барып да, къайры барлыкъ эдинг – къойчу парийлеге анда-санда ары, агъач тюбюне жайылып, бир эрикгенлерин кетерирге окъуна эркин этмейдиле сора. Алай итле ол затха артыкъ жарсыгъанча да кёрюнемейдиле. Ол агъачха адамла «Айыулу» деп атагъанлы уа – бютюн да! Ала суймеген олмуду... «Агъачда бизни небиз къалгъанды? Хау, барып, анда кесибизни айыугъа талатмасагъ а! «Ит жеринде турса, бёрю элтмез», - деп адамла бош айтмайдыла», - дей болурла ичлеринден. Тап алай туююл эсе да, парийлеге башхамыды – ол жут къарынлары токъ болсун ансы, алагъа не керекди – къыйырчы парийлеге. Анда-мында, бирер кюн туушда жатып, анда-санда, сермеп, чибин тутхандан ёзге ишлери жокъду дерсе! Ол жашау манга жашау туююл эди. Не эсе да, бир бек магъаналы,

болмагъанча сейир зат жетишмегенин сезе башладым. Мында итлени къулакъ артларын къашытхан, жухларын быгъынларына урдура да, къадалтып, жабагъыларын къозгъата тургъан жюжю-мюжюледен эсе, мени ол сезим бек адыргы этдире башлады. Адыргы угъай, ичим дыгъыл эте эди... Мында кесими бюрчелеге сойдургъандан эсе, агъачда айыугъа талатсам иги туююлмюдю? Бийик тау жайлыкъландан энишге къарап, тау этегинде жашырын агъачха сукъланама. О, адамла агъачда мал тутмагъанларын нечик аман этедиле! Къалай иги боллукъ эди – къара агъачда сюрюуден шашып кетген къойланы, тентиреп, тас болгъан таналаны, бара-келе билмеген ангсыз-амалсыз юй хайыуанланы - барыны да ызларын ызлап, жыйылары бла барып, тапхан!..

Мен не адыргы этгеними анам биле эди... Кюз жууукълаша башлагъанда уа, бютюн да бек ангылады. Ал кезиуде ол, мени халыма къарап, жалан да кючсюнюп, башын аз чайкъап къойгъан болмаса, зат къошмай турду. Артда ол, аз-маз эсгерип, мени аттямы хапарын айта киришди. Ол мени аттямы хапарын айтхан ингирледе эрттеден бери анам бла бир къош болуп тургъан къарт къойчу парийле бары да, бизни тегерегибизге жыйылып, арт аякъларына чөгюп, башларын да бир жанлыракъ этип, къулакъ салып тынгылаучудула. Ала Лёняны бек суюнюп болгъандыла. Да суюмей да, не этерик эдиле – ол узакъ-узакъ шахарлада итле къалай жашагъанларын окъуна биледи сора! Айыу бла да талашханды. Бош, ансдан айтып къойгъанча, бир жашырын сёзню айтхан къылыгъы да барды – «псевдоинформация» – деп. Ол сёзню эшитген сайын гыргычы парийле, къалай эсе да, бир шош болуп, тап къулакъ артларын къашыргъа окъуна базынмай къалычудула. Дууа кибик, ол жашырын жюрюген сёзде аллай бир симсиретген кюч бар эди. Бирде мени анам, къалгъан итлени къуйрукъларын къысдырып, кеси уа, жерге бауурланып, бир ал аягъы бла да башындан басып, базук сюек кемире тургъан кёк парийни къатына, ёхтем-ёхтем атлай, акъыртын келе келип: «Эслеп кемир, къарылгъан иш этерсе, балачыкъ!» – деди. Ол кемире тургъан базукну ауузундан тартып, жыякъ сюеклери бла бирге суууруп алманг, сыйыртмазлыкъ парий, ол сёзню эшитир-эшитмез, бир терслиги болгъанча, къуйругъун тюбюне къысып, кёзлерин артха иймендире, туруп, бир жанына кетди. Жилик жутханлай жутарыкъ базук сюеги Лёнягъа къалды. Ол сёзню магъанасы не болгъанын анам манга окъуна айтыргъа суюмей эди. Мени бу къужур халими уа анам бир да къыйналмай сезген эди.

– Сени эгер къанынг барды, - деди ол, - къызыу къанынг.
– Сора къалай жашау этерикме мен, алай эсе?
– Ол а адамланы ишлериди. Ала къалай суюселе да, жашауунг алай боллукъду. Кертиси уа, жашауунг къой къыйырында озарыкъды. Алай, ким биледи, эгер итлеге къошулургъа да болурса. Болсада, къайтарып айтама, хар не да адамладанды...

Адамланы залимликлеринден хапарым мени да бар эди. Жерде, билмей тургъанлай, адамла жокъ болуп къалгъан болсала, итлеге не кюн келир эди деп, сагъыш этсенг окъуна, аркъанг титирейди. Биз не ашап

жашарыкъ эдик ол заманда? Чакъдан бир окъуна ким жапсарлыкъ эди бизни, башыбызны сылап? Ашсыз-суусуз, ариу сёзсюз а жашау этип бир кёрчю... Угъай! Аллах сакъласын... бизни ол палахдан!..

«Сагъынылгъанны башы – босагъа тюбюнде» деп, мен адамны огъурлулугъун, кьол жылыуун эсгерир-эсгермез, тюз бу кезиучюкню марап тургъан кибик, бизни къатыбызгъа жаш кьойчу Ахмат келе келди да, нек эсе да, мени эркетип, башымы сылады. Сора эки кьол аязы бла да жыякъларымдан жумушакъ басып, кьулакъларым къатыш тюгюмден чымпышлап, аз силкиндирип, башымы дагъыда бир сылады. Олсагъатдан санларыма бир сейир жылыу жайылып, жау сюртгенлей болдум. Ол жылыуну толкъуну ёрге – тамагъыма тыгъыла келип, башыма урду. Башым тегерек айланды. Сингир къатханлай туруучу санларым бошайдыла. Жыйы алычу бурун тешиклери, тил тюбюмю дыгъыл этдире башлагъан, болмагъанча, бир татлы сезимни татыуу кьулагъымда кьалды. Дуния алай ариу кёрюндю, алай да, – асыры кьууангандан, ёрге-ёрге секирип, кау-куу этип, кёлюм бла юрлюгюм, киштик кьуйругъу бла ойнагъанлай, бир жеримде урчукъ айланып, кеси кьуйругъуму кьуууп ойнарыгъым, Ахматны жылы кьолларын, ышара тургъан огъурлу бетин да тилим бла жаларыгъым келди. Болсада кьойчу парийле кьууанчлары, жарсыларын да ичлеринде тута билген басымлы жанладыла. Мени аттям эгер итлени женгил акъыллы кьумаларындан болгъанлыкъгъа, былайда мен да, кертиди, уллу кьыйынсындым эсе да, кьойчу парийлени эски төрелерин бузмай, кьууанчымы ичимде тунчукъдуруп кьойдум. Кьойчу жаш, жарыкъ селеше, мени башымы сылай туруп окъуна, мен анга жалан да кьуйрукъ булгъап, иймене-иймене, жамычы этеклерин ийисгеп кьойгъандан ёзге тасхамы билдирмеген эдим.

– О, эригип тура болур, дейме, бизни Гитче, эригип! – деп, жарыкъ ышарды кьойчу. – Сени бла уа, шуёхум, мында кьой кютгенден эсе, агъач тюбюнде айланган кёп да иги эди.

Ахмат мени, жухуму ёрге этип, кёзюме къарады:

– Сора атауулгъа тартханса, гатчачыкъ, ы-ы?! Агъач жаныуарланы сюрлюк эдинг сора, а-а?! Ха-ха-ха! Да ма кьулакъларынг да аттянги кьулакъларыча болгъандыла, тик туруп. Аты да къалай эди – унутханма – ол хаулени? Былай бир кьужур аты бар эди кесини да... Хо да, кьайгъырмаз! Биз алыкъа уугъа да жайылырбыз, кьоркъма! Эмен тереклени, чинарланы тюплеринде да кёп кечебизни ашырырбыз, агъач сызгъалада терен чырпыла ичлеринде айланырбыз, тюртюлени, лёкъу юлкюлени тинтип, теренге, тётенге да кирирбиз! Мени къарындашым – агъач къалауур айтханнга кёре, кьой кьыйырында айланганны да уучу-лукъгъа, хайыры болмаса, хатасы тиерик туююлдю...

Бу сёз мени, эсимден кетмез кибик, жүрегими теренинде орналып кьалган эди. Бийик тау жайлыкълардан энишге, кьышлыкъларгъа тигелер кюнубюзню ашыгъып сакъладым. Анда – Тёбен фермада (къарт кьойчу парийле айтхан тюз эсе) иш аз боллукъду. Насыбым тутуп, ары теркирек бир жетги эдик, ансы ол кюнден башлап, жашау мени жангы ызгъа саллыгъына ишегим жокъ эди. Жангылгъан да этмедим. Артта ол

муратым толгъанын кеси кёзюм бла кёрген да этдим. (Да не ары-бери десенг да, ол кезиуге мен «акъыл тёбеси» болгъан эдим. Ариулугъуму уа айтмай окъуна къояйым...)

БИРИНЧИ ЭТ ТИГИМЧИК

Мен хыйсап этгеннге кёре, ишим къурала башлагъанды. Биринчи эт тигимни хазыр этгенме. Тиш илинир заты барын бла жогъун а айталлыкъ туююлме. «Тигимни Палычха иейим», - деп да бир болдум, алай... Ол аны не хазна жаратсын. Арт кезиуге къарт ассыры тырманчы болуп къалгъанды. Баям, кече кёзюне жукъу кирмегени ючюн болур. Ол кюндюз бир да алапат жукълайды, кече болалмайды ансы. Фанер къошчугъунда, мулжаргъа жатып, жан-жанына бурула, ух-тух эте, тангы алай атычуду. Мени сартым, китап зат окъуп кесин артыкъ къыйнагъанча да кёрюнемейди. Да окъуп да, не окъусун. Жангыз бир газетибиз барды да, аны да былтыр жаз башында агъач къалауур унутуп кетген эди. Палыч аны энтта да окъуп бошайламай турады. Кюн сайын, эрттен азыкъдан сора, Палыч ол газетни къолгъа алып, ачады да, аны баш мюйюшюнде бир жазыгъа, иги эслеп къарай кетеди да, нек эсе да, кёзлерин терктерк къагъып, эснеп башлайды. Сора, жукъусурап, биягъы мулжаргъа таянады. Бир кесекчикден а, бетин да ол газет бла жабып, татлы къалкъыгъа киреди.

Кече уллу жауун жаууп чыкъгъан эди, жылы жауун... Тюз жай чилледе кибик – шуулдап. Аллай къыямада къарт къабан, жер къазып, буруу туюбу бла ётуп, чуркола кибик, топинамбурланы шаркъ-шаркъ этдирип ашаргъа боллукъду деген болмаса, картоф бахчагъа кирип деб а мени эсимде да жокъ эди. Эрттен азыкъгъа дери окъуна, хар заманда этиучюмча, тегерекге айланып къайтдым. Мен этген акъыл тюз болмагъанын кёрдюм. Къарт къабан картоф бахчаны къыйырына угъай, орта мисирине кирип, ариу сабан сюрюп кетгенлей этип тура эди. Мандалакъла кибик, анда-мында аз эсленген ууакъ картофчукъла кече былайда хамашхарлыкъ этген къабанны къалгъан-къулгъанларына ушай эдиле. Биягъы кётюрем къабан алдады да кетди! Жыйысы бла барып, анда – жипиледе жетип, жашырын окъуна бир къапсам керек эди! Угъай, жарарыкъ туююлдю. Къабып, аны ачытама деп, тишлерими ол жыйырылып-жыйырылып, юсюне сыгын къатып тургъан терисине ууатып къайтырыкъма!.. Халым осалды. Кече жаууп, болгъанны жибитип, сууукъ тартхандан туююл эсе, аякъларымы жел ауруулары къозгъалып, улутхан этедиле. Аны юсюне да бир тюрлю арсарлыкъ тюшгенди да жюрегиме, бегирек да ол къыйнайды: неди бу? Бир затха ушаталдымы мен биринчи жазма ишими? Огъесе... къоюпму къояйым – от тёбеси бол деп? «Неди бу кюрешгенинг? Муну артда не этериксе?» - десе уа биреу?.. Хо, да: «Ит юрсе, эшикге атарма!» - дерме да къоярма! Картечь энди Гитче туююлдю – бир тутханын иймеген ит! Бир кийик жаныуарны ызындан бир тюшдю эсе, жетгинчи, тынчайыр амалы жокъду. Кертиди, былайда мен, литература аперимлик излеп, аны ызын ызлай чыкъгъанма

дегенлигим туююлдо, алай... (Айтдырмай кьоймай эсенг а, мени акъылыма кёре, кийик жаныуарны ызын ызлап кьуугъан, андан кёп да тынч, кьоркьуусуз да болады...)

Бу сагъышланы да эте, мен чурко бахчаны тегерегине айландым. Бурууну бир жеринде, айхай да, биягъы тюбю кьазылып тура эди. Къабанны жаун жибитген жалкъасындан сыдырылып, темир чыбыкъ аугъа илинип-илинип къалгъан хурттакалары алыкъа кюнде кьургъакъсымай тура эдиле. – Мында да болгъан кёреме кынгыртиш хамашхар! Жухун бери да ургъанды, харам... Бу Палыч да не битдирип айлана эсе да, бир да ангыламайма... Несине къарап тура болур бу муну?.. Мени кьарт аппаларым туугъунчу заманлада окъуна айтхылыкъ агъач кьалауур болуп тургъан хапары барды сора!.. Бир да ангыламайма!

Эрттен азыкьдан сора агъач учулукуьну устасы мени ызымдан – тегерекге-башха къарай чыкьды да, бурууну тюбю кьазылып, чалы бираз жыртылып тургъанын эследи.

Сен а кьайда не битдирип айланаса, ашагъанынг харам боллукъ, харам кьул! – деп кычырды манга Палыч. – Эки кёзюнг чыкьгъан эселе да, орунларыдамы жокъ эди?! Тюз аллынгдан ол адыргы байлыкъчыгыбызны, кече-кюн демей, агъач жаныуарла малтап, жер кьаны этип айланганда, ёлор жукъусу этип турлукъ эдинг сора?..

Аны бла даулашхандан хайыр чыкьмазлыгъын мен иги билеме. Сыртынга кьазыкъ жетгени бла даулашны бошалгъаны тенг болуп кьалычуду.

Кьошха кьайтханлай, Палыч, узалып, эски кётюртмени тюбюнден эски нартюх качан буштукъ этилип тургъан бир жашил шешаны чыгъарды. Кимге эсе да, хыйла ишармиш кёз кьысып, кюлюмсюреди, чиммакъ-акъ буруш мыйыкъларын кьол табаны бла сылады. Сора ачытхы ийиси бурнунгу тездюрмеген бир мутхуз суусунну бир эски таммыл багъыр кружкагъа кьуйду.

– Не жандырып къарайса сен а бери, Картечь? Хир-р-р! Жогъал кёзюмден! Кёрчю аны сен – эшикни жеписинден сынчыкълап къарагъанын – тасхамы марап! Думп бол ары, дейме да! Андан санга жетгени жокъду...

Кетмей не этерик эдим. Хау, бек керек эди! Ол мяу-мяучу Федька болмагъанма мен. Ол болуучу эди, бу кьулакъ от киби, мутхуз затдан жаларгъа суюген. Бир бирледе ол алай жалаучу эди андан, алай да, ой-ой-ой, Аллахым сакъласын!.. Сыгын отну тютюню киби, боз да, жубу да Федька бир кезиуде Палычны антлы ичгичи тенги эди. Энди уа кьайдады ол, деп бир сорчу... Да ол туююлмюдю палах.

Ингир ылызмысы, салкъын кьанатын шош жайып, агъач башында тохтады. Ашхам къарангысы терек аралары бла акъыртын жууукълаша келеди. Тамбла, болмагъанча, ариу, чууакъ кюн тиерикди.

Хапардан хинкал ахшы деп, энди жангы эт юлюшню сагъышын этерге керекди.

ЭКИНЧИ ЭТ ЮЛЮШ

КАРТЕЧЬ БЛА ШАГЪЫРЕЙ БОЛУУ

Мени жашау чыгышларым былай кысха, кыланч айланып, тюрленирле деп, тогуз жуклап, бир эсимде да жокъ эди. Хайран болуп, акбылдан шашып кетерге аздан к'алг'ан эдим. Танг бурну бла бирге шо энди акбыл кире башлаг'ан башымда к'азан к'айнатхан тюрлю-тюрлю болумла, толк'ун-толк'ун келип, бир бирге ал бермей, кеслерин мени бетиме-бетиме урдула.

Бу жансыз жаныуарг'а – автомобильге минип жортхан к'алай болг'анын биринчи кере сынадым. К'ошчу парийлени кече сууукдан чойре айланып чык'г'ан жалк'алары да иги ч'екгюнчю, жаш к'ойчу Ахмат, ферманы аллында тохтаг'ан жашил «жаныуарг'а» жанлап, аны к'абырг'а эшигин бери ачып, мени ары чак'ырды. Жюрегими к'орк'уу алды. Ол к'орк'уу бла мени тасхачы сезимим ичимде талашып башладыла. Мени ол сезимиме – адамг'а ийнанган, ол чак'ырг'ан жанына ашык'г'ан к'ылыг'ым да ёкюл болдула. К'ез к'аг'ып ачхан мардаг'а жюрегими алг'ан к'орк'уу искилтин болду. Ол жансыз жаныуарг'а ишекли к'арай, мен Ахматны к'атына бардым. Алайлай, с'ез зат к'оша да турмай, Ахмат мени, эки к'олу бла да сермеп алып, ары, ол жансыз желмауузну гетен к'арнына атды (анга «газик» деучюлерин а артда билген эдим).

Ассыры к'орк'г'андан, ичими сууук к'алтырауук алып, к'ез ак'ларым айлана, алас-булас к'ере башладым. Темир желмаууз, болг'анны тютюн ийисге алдырып, хырылдады, гырылдады да, не эсе да бир к'ылык'сыз уллу кюч мени к'айры эсе да бир мырттыг'а алып барг'анча болдум. Ол сезим мени жюрегими алай сынсытды, алай да – жаным саулай, сарыуек жутханлай, жутуп, энди уа бу темир жаныуар мени аш орунунда эритип, к'анына сингдире башлаг'анча, аман к'ерюндю.

Ахмат к'ол аязы бла мени башымы сылады. Бусаг'ат чартлап, чыг'ып кетеди деп тург'ан жюрегим жерине келгенча болдум. Ахырында, мен машина гуу-гуууна юйренчек бола башлар кезиуге, элге жетдик. Гитче мияла к'езчюкден юй башла, терекле, столбала эследим, анда-мында узакъ ит юрген тауушла эшитилдиле. Ахматланы юйню аллында тохтадык'. Жюрек жарсыула жанымы жанг'ыдан к'ыйнап башладыла. Машинаны эшиги ачылып-ачылмаз, секирип, жерге тюшдюм. Жолну тюз ортасында тохтап, симсирей-симсирей, эки жаныма да кезиу к'арадым. Не к'адар юй барды! Бу алапат сыйдам жолну эки жанында да – тизилишип, к'алай тап турадыла юйле! Туура былайды деб а к'айдан эсиме келлик эди мени... Ызымдан бир ачы ёкюрюп келген таууш чык'ды. Бурулуп к'арасам а (мени жаум да менлей болг'у эди!) бир уллу к'ызыл-к'олан машина тюз юсюме атып келгенин к'ердюм. Аямай, жолну ёрге к'ачып башладым. Алай – аллымдан да бири чык'ды. Ассыры к'орк'г'андан, адыргы этип, эки ёлном арасында жан к'айгыг'а кирдим! Болсада ол кезиуде уллу машинаны быг'ынларына быг'ышларына узала, эки жубу парий к'уууп келгенлерин к'ердюм. К'аллайла болг'анымы да билмей-

ме, алай бир кесекден, кьоркьуусуз жерге тыюп, Ахматланы кьабакь эшикни аллында эс жыйдым. Кьоркьа билмеген огьурсуз парийле уа, юргенлерин тохтатмай, ол машинаны кьуууп, дагыда бираз бардыла.

Алай болсада ол уллу машина, огьурсуз итле чапханлыкьгьа, ышнырын да бузмай, гюрюлдеп, кезден ташайып кетген эди. Машинаны кьуууп озгьан парийле артха кьайтдыла. Ахырында, мени эслеп, кьатыма жанлап, гыр-гыр эте, тегерегиме бирер айландыла.

– Кьарачы муну! Биз билген тайпачыкь а туююлдо, тейри!

– Эй! Кьайдан чыкьгьан затса сен а бери? Мен жууап этмедим.

– Ариучукьду, - десенг? - деди биринчи парий, былхымсыз кюлюм-сюреп...

– Да, жапысына кере уа, таудан болургьа керекди, баям, - деди экинчи парий. – Алагьа анда иги багыучудула!

Быланы сантлары ачыуума кьатыла башлады.

– Гыр-р, бар-ры-гьыз ар-ры! – дедим мен, тишлерими кьыжылдатып. – Былхымсызла!

– Ох-хо-о! Тишлерин кьыжылдатады да!

– Хо, сор-ра кетдик! Бек керек эди бизге бу кийик жаныуарчыкь!

– Кийик да, кюйюк да дегин... Кёрмедингми, машинадан окьуна кьоркьгьанын. Керекмейди. Андан не келликди бизге?

Сора, кьуйрукьларын кьалач тутханлай, эки парий да экиси эки жанына кетдиле.

Алайда, кьабакь эшик ачылып, Ахмат арбаздан тышына чыкьды. Бойнума кьайиш боюнлукь салып, элтип барып, алма терек тюбюне такьды.

– Мен чыкьгьынчы, былай тура тур, Гитче, - деди ол, сора юйге кирип кетди.

Алай мени тынгысызлыгьым аны бла бошалып кьалмады. Алгьа бу жангы жер бла, ашыкьмай, кьыйынсынып шагьырейлендим. Тегерекге-башха ышанлап кьарадым, алыкьа мен эшитмеген ауазлагьа кьулакь тургьуздум, кьошда тюбемеучю юй кьанатлыланы жыйыларын энчи-энчи алдым, тауукьлагьа, кьазлагьа, гогушлагьа, бурнум суюнюп, сейирсиндим. Ахырында, арбазны тюз ортасы бла кенделен тартып, мени таба кьарагьан зат да этмей, акьырын ётюп баргьан кьара киштикни кёрдюм. Жалан да бир кьулагьын манга сагьайтханлай бара эди, аны да – билдирмей, сансыз этген кибики этип. Анга кьозумай кьалай тэзерик эдим? Алайлай да, ач ачыуум бурнума чабып, жюрегим шор тарайды – ол да, манга ачыугьа этген кибики, былайда эрикгенин кетере айланады, харам!..

Мен, ачы юрюп, тагьылгьан жибими узунлугьу чакьлы бирге секирдим:

– Думп бол былайдан, харам зат, кёзюме кёрюнме, жанынг сау кьалырын сюе эсенг!

Киштик, окьча атылып, кьачарыкь суннган эдим мен. Ол а, мени тюз бусагьатчыкьда эслеген кибики, акьырын тохтап, башын мени таба, сансынмай, шошчукь буруп, жукьусурагьан сары кёзлери бла кьулакь кемирчеклеримден тырнакь кьыйырларыма дери эринип ёнчеледи.

Сора алайда арт аякларына чөгнөп тохтады. Бир кесекден, кьайгысыз жапысы аз тюрленип, жукьу арасындача сорду:

– Тохта, сен мангамы юресе?.. огъесе?

Мен кесими аны таба дагыда бир атып кёрдюм... дагыда – бир, дагыда!.. Киштик бла мени арабыз толу бир атлам да болмаз эди. Алай бу налат мен ол атламны эталмазлыгымы иги биле эди.

– Ай, тишим а бир жетги эди! Ай, тутхан а бир этейим, ансы!.. Хурттак этип кьоярыкьма! Ариу – кустул-кустул! Фоткуларынгы бардырлыкьма мен сени! – дедим мен, асыры кьаным кьызгьандан не этерге билмей.

– Алаймы сунаса, харип? Ма – сейир!.. Сейирни кьой, тамашасына окьуна кьарарыкь эдим, ол сен эталлыкь иш болса!..

Былайда кьара киштик, акьылы неге эсе да кетгенча болуп, мени кьой, тюз кёзлерине кьыжылдата тургьан тишлерими да унутуп, жумушакь аягы бла чёп башланы ары-бери кьымылдата, кырдыкда, неле эселе да, бир кьужур затчыкьланы излеген кибик этип башлады... Быллай бедигше уа кьалмагьан эди башым бир заманда да!.. Ахырында Ахмат юйден чартлап чыкьды:

– Санга не болгьанды, Гитче? – деп сорду ол. Манга азап чекдирип, былай гузабагьа кьалдыргьан киштик тюз ол кезиучюкде чалман тийресинде хансха ташайып кетгенин а эслеген окьуна этмеди.

Мен, киштикни алай хатасыз кьутулгьанын кётюралмай, жьякьларым гыжы болуп, борбайларым кьыйылгьанча, жерге сойланып кьалдым.

– Бир кесек сабыр бол, Гитче! – деди Ахмат. – Бусагьат мен санга аш алып келейим.

Мычымай, ол манга жылы тауукь сьоекле бла бир туурагьан гыржын алып чыкьды.

Тауукь сьоекле алапат татлы кьабын болдула. Мен аланы татыуларын иги да ангылагьынчы, жилик жутханлай, жутуп бошагьан эдим. Гыржын туурамны уа, энди былай, ичимде сьолесиним болгьанча этмей, тынчлап ашайым дедим. Алай гыржынны тынчлап ашар онг бермедиле. Ёсьомчюгю менден бийик болмагьан бир кьызылууурт добар, жаланаякь адамчыкь (баям, ол Ахматны балачыгы болур эди) юйден чыкьды. Эки жанчыгына аууша, чабып, тюз аллыма келди. Билмей тургьанымлай, топал жумдурукьчугьу бла бурнума уруп, ашай тургьан гыржынымы тьошюртдю. Сора, бир кьолчугьу бла сермеп, жерден ёрге алып, ауузчугьуна элтип, кесчиги ашап башлады. Асыры ачуудан, не этерге билмей, ёмюрде этмеген кьылыгымы этдим. «Энди бучукь а мени аууз кьабынымы нек сыйырлыкь эди», - деп, кеси ауазымдан кесим кьоркьур кибик, бир тюрлюле сынсып ийдим. Жашчыкьны анасы (аны эшитип ачууланган болур эди) юйден чартлап чыгып, этеклерин жел этдирип, бизни кьатыбызгьа жетди. Жашчыкьны сермеп ёрге алып, жалан кьуймушчугьуна да бир-эки шап-шап этдирип, юйге алып кетди. Атлауучлагьа жете баргьанлай, бир унутуп кетген заты эсине тьошген кибик, тохтады. Сора, алайда жерге атылып тургьан бир кьысха таякьны алып, манга сызды. Биягы мен, жюрек таралыр кибик, бир тюрлюле сынсыдым. Ачыгьаным ючюн да – угьай, бу неге ушагьан ишди деп. Ашай

тургъан гыржынымы да ол сыйырып... Хырылдап къоркъутханым – зат да болмай тургъанлай. Дагъыда менмеми терс? Сынсымай бир тѣзчо сора, кѣрюрме къалай тѣзеригинги. Анасы, жашчыкъны къолчугъуна къагъып, былайда тюшюртюр кетген гыржын бурхуну уа, не этерик эдим, жангыдан ашап таусургъа кюрешдим. Алай аны бу татыуу бар эди деб а ангыламадым...

Ахмат мени, жолгъа чыгъарып, биягъы темир жаныуарны гулласына миндиргенде, мен къууанган окъуна этдим. Ким биледи, анам тургъан къошха элтир эселе уа?

Угъай, иш алай – мен мурат этгенча болмады. Мени, элден узакъ бармай, агъач къалауурла жашагъан талагъа элтген эдиле. Анда – уллу бурууну ичинде – юч-тѣрт юй, бир ненча халжар, эки да ит орун барды. Биз ары жетгенлей окъуна, мени ол ит орунладан бирини аллына такъдыла...

Мында менден сора итлери жокъ кѣреме деп, кѣп сынсыргъа тюшмеди. Ингир алагъа, эки машинагъа да минип, эки эгер ит бла бир талай адам келди. Итле, мени кѣрмеген кирик этип, орунуму къатына жууукълашдыла. Манга да кѣз къыйырлары бла къарай, хар сѣзлери шарт эшитилир кирик, уллу-уллу сѣлешип, хапаргъа киришди. Кеслерин ътем тутаргъа, не жаны бла да ариу низамлы сундуургъа кюрешди.

– Ол уллу къабан биягъы мени аллыма чыгъып къалмаймыды – алайлай! Ма быйылны аты бла – ючюнчо кере тюбейди ол манга, - деди ариу эгер ит, къалган экисинден бойсузуракъ болгъанына да буюкъмай. – Биягъы тюз аталмай къойдула аны, ансы...

– Хау, мен кѣрген эдим – сен ол къабанны, агъачда къууа барып, уучуну аллына бургъанынгы, - деп жакъ басды анга экинчи эгер ит, - къалган эсе, уучудан къалганды. Ол кеси да ол къонакъ къауумдан болур эди, баям, ансы асыры къоркъгъандан, ушкогун окъуна унутуп къачханча кѣрюннген эди!

– Аны айтсанг а!.. Къабан тюзюнлей аны юсюне келе эди, сора уа! – бойнун ары-бери бургъаны болмай, торпедо кирик! Уучуну марап атар заманы жокъ эди. Къабан, хур-р-хур-р этип, келген жели бла аны аудурургъа да аздан къалып озгъан эди, ол а: «Да къабан бла арабыз асыры узакъдан, кѣз тутмай, къутултуп ийдим, ансы, тейри, атхан огъу тюзге кетиучюледен туююлме мен а!» - дей эди, жюз тюрлю сылтау излеп...

– Да алай да болады, - деди экинчи эгер ит, арт аягъы бла къулакъ артын къашый. – Болсада жур кийиклени уа бек тынгылы марап атыучудула. Кертиди, огъу жазмагъан уучу былайда да аз тюбейди, ансы... Тап Матросха окъуна бир сорчу, алай туююл эсе...

Матрос – бююн уугъа чыгъып къайтхан эгер итледен бири – мазанлы парий – неле эсе да, мен ангыламагъан бир затла хырылдай, жерге жатып, бойнун мени таба бурду. Аны къужур кѣзлерин эслегенимде, жюрегим элгенип, сынсыргъа аздан къалдым. Бир кѣзю – талгъыр, бирс кѣзю уа (инжисин айтмай) – чиммакъ-акъ кѣрюндю. Ол алай нек болгъанын арттаракъда билген эдим. Хапаргъа кѣре, эгер итлени бир-бир къумалары ол тукъум къужур кѣзлюле болуп жаратыладыла. Алагъа, «арлекинле» дейди. Матросну атасы уа таза да арлекин болганды.

Анасыны уа кьара парий кьума кьаны да болгъан хапары барды. Алай бу шарт Матросну эгер ишине чырмау болмагъаны баям эди. Уллу агъач жаныуарланы, жыйылары бла барып, ызларындан тюшген аны табиьгъат борчу болуп кьалгъанды. Аны ючюн болур, эгер итлени, адамланы да алларында Матросну намысы жюриюдю. Бусагъатда ол (нек эсе да) – манга, мен а – анга кьарагъанлай турабыз... Аны кьурум бетли тырмыла накъышлагъан боз кьабыргъаларында бла жауурунларында узун-узун тартылып тюшген жангы жара тапла кьызарадыла. Ауур акъыллы мангылайында (кьабан тишден, айыу тырнакъдан бири жетген болур кьачан эсе да бирде) ким эсе да, кьызгъан темир ола басып, тамгъа салып кьойгъан кибик, салпы кьулакъларыны араларында эски жара тап агъарады.

– Бизге келгенлигинди сора? – деп, кьысха сорду ол.

– Хау, уугъа чыгъаргъа боллукъса деген болур эдиле, дейме, – дедим мен, экили бола.

Ол бирси эки ит, жууугъуракъ келип, кьатымда чёкдюле.

– А-а. Да сора энди тюклене башлагъанма десенг а?!

– Уугъа бир да чыкмагъанмыса? О-о-о!.. Алыкъа кёп юйренирге тюшерикди!

Быланы жаншагъанларын Матрос жаратмады.

– Жабыгъыз, дейме да, жыякъларыгъызны! Агъачда кёрюрбюз... Шабух а бизге эгер ит болупму келген эди – хазыр уучу... Ол, айтдырмай кьоймай эсегиз, бош парийледен окьуна эди. Алай ол, сизнича, жыгъын жапмай, керексизине юрюп турмайды – ишлеген этеди, ишлеген! – Кьысып кьоюгъуз, дейме да!..

Эки ит да кьуйрукъларын кьысып тохтадыла.

– Ол Шабух дегенинг а кьайдады бусагъатда? – деп, сордум мен.

– Иги бола турады, - деп кьысха кьыркъды Матрос, алай соргъанымы огурамагъанча. Сора, туруп. арбазны ары жанында ит орун таба кетди.

Аны ашауу-жашауу да мында, агъач кьалауурлада эди. Ол жыякълары жабылмагъан эки итни уа ингирде окьуна кьайры эсе да алып кетген эдиле.

Кече манга хылымылы тюшле кёрюннгенлей турдула. Кьалкый башлагъаным сайын элген да – уян, элген да – уян, ичими сууукъ кьалтырауукъ алып, тангнга дери кёз кьысмай чыккъым.

Эрттенликде уа мени ием Ахмат да кетди. Кетерден алгъа ол мени кесини агъач кьалауур болуп ишлеген кьарындашы Ибрагим бла (ит кючюкле кибик бир бирге алача ушагъан а кёрмегенме) шагъырей этип, жарыкъмы, мудахмы саламлашды – билмейме, терк бурулуп кетген эди... Агъач кьалауурну аты башха кибик, жыйысы да Ахматдан башхаракъ эди. Ахматны кийиминден кьой, тютюн, бишлакъ ийис уруучу эсе, Ибрагимден – ат, тютюн, суу, жипи жыйылары барды. Болсада ит жыйысы эки кьарындашдан бир кибик тартады.

Ал кезиуде (бегирек да кечеден – кечеге) туугъан фермам эсима тюшюп, ассыры тансыкъдан не этерге билмей турдум. Ол бу жерни хауасын жаратмагъандан туююл эди. Агъачда, кеси кёзюм бла кёрюп, туура этерге суюген аламагъа жашырынланы, хар бир тала, сызгъа, чат

сайын бугъунуп, жыйылары башымы хайран этип тургъан жаныуарланы айтмай окъуна къойсам да, бу кенг арбазда болмагъан жан жокъду дериксе...

Не ары-бери десем да, уугъа биринчи чыкыгъан кюнюмю мен ёмюрюмде да унуталлыкъ туююлме...

Биз жолгъа танг атмай атландыкъ. Матрос бла мен сегиз агъач къалауур бла төрт эгер ит сыйыннган «газикни» четен кёрюгюнде чёгюп барабыз. Кертиди, бу жол бизни биргебизге ол мен мындан алда танышхан эки эгер ит жокъ эдиле. Ала, нек эсе да, келмей къалгъандыла. Баям, заманлары болмаз эди. Шабухну уа алыкъа сыннган аягъы иги болмагъанды.

Бизни машинабызны ызындан дагъыда, тюз аны кеси кибики, бир жашил «газик» сюзюледди. Анда кьонакъ уучула келедиле... Машиналаны къалтыратхан жол къыланч-къыланч айланнганлай барады.

Чархла, желим балчыкыгъа тумаланып, алгъа тарталмай, хырлары тутмай, учхалап, бир жерлеринде зууулдап башлагъан чакълада уа, моторла, ёнлери кьаныгып, бугъала кибики ёкюредиле. Жол асыры къалтыратхандан, артха чёкген жерим къатыдан туююл эсе, кёлюм аман этип, кёзюм-башым тегерек айланды. Ол да не эди, алай бу темир жаныуарны гыбытында боркъулдап къайнагъан затны хауасы уа къусарыгъымы окъуна келтире башлады...

Баргъан акъырын эте эдик. Ахырында, машинала тохтап, шумсуз болгъанда, танг жарыды. Болсада туман седиремеди. Ол биз келген жолну эки кыйырын да жутуп кьойгъанча кёрюндю. Битеу тийрени суу басханлай, басып, энди чапыракъ артып башлагъан тереклени да тумалап турады.

– Артыкъ аламагъат кюн а туююлдю, тейри, уугъа жайылырча, - деди кьонакъладан бири.

– Къайгырмаз, туман, кёп турмай, седирерикди, - деди агъач къалауур, арсарлы бола.

– Тейри, ашыгыр халы уа жокъду, угъай – деди, биягъы кьонакъ.

Ибрагим бла аны хахайчы нёгерлери сёзге къатышмадыла. Матрос бла мен да харф кьошмадыкъ.

Ол заманда бир уллука базыкъ киши (баям, кьонакъланы бек таматалары ол болур эди, ансы къалгъанла: «Бу не айтады да, не этебиз», деп, аны аузуна къарап тура эдиле) кескин сёлешди.

– Кюнню халы къалай да болсун, башха туююлдю, уучуну бла кийик жаныуарны араларында чыгышла да анга кёре тюрленедиле. Мараучу туманда эшитген да, кёрген да осал эте эсе, жаныуар да алайды. Къабан туманда не къадар осал кёре эсе да, уучуну аллына аллай бир жууукъ келирге болады...

Алай бла уугъа жайылыр оноу этилди. Агъач къалауур алгъа туруп, хар заманда айтыучу кириш сёзюн айтды:

– Атхан, артда эшитмегенбиз демегиз, къабан бла жур кийик атарыкыбыз. Алай журну эчкисин атмагыз. Аны эслеген да кыйын туююлдю – башында мюйюзчюклери жокъду. Ол туумакъ болады. Жур теке болса, мюйюзлерин эслемей кьоярыкъ туююлсюз. Ма аны уа – ар-

сарсыз атыгъыз. Мында айыу да туберге боллукъду. Аны атаргъа уа – жалан да бизни москвачы къонагъыбызгъа изим берилгенди. Николай Николаични тынгылы ушкогу да барды – огъун жаздырмагъан карабини! Да айыуну ма ол атсын, башха биригиз да – угъай!.. Низам жорукъну энтта да айтайым: атхан жалан да шарт кѳрген затыгъызны этериксиз. Атханыгъызны ѳлтюрдюгюзмю, жаралымы этдигиз, башха туююлдоу, къуршоудан не ичине, не тышына атласагъыз, эшикни жапдыгъыз, сырйна тартылгъынчы, жеригизден тепмей, сакълагъыз. Дагъыда бир тилеригим, къауалланы чечме бла жерлемегиз. Бизде, битеу агъач уучулукъда низам алайды, кийик жаныуарланы жаланда окъ бла атаргъа деп. Кертиди, къачып баргъан къабанны чечме бла ургъан кѳп да тынчды. Алай аны башха зараны барды. Чечмеле чачылып кетедиле да, къайдам, хахайчыны окъуна жаралы этерге боладыла. Алай чечмеле чачылмай, бары да, чомпу болуп, къабаннга тийген болсала да, терисин, жукъгъа жарамазча, ариу элек этип къоюучудула...

– Ангыладыкъ!

– Баямды!

– Керти айтаса!

Бары да, не айтдыраса, низамны бузмазгъа сѳз бердиле. Агъач къалауур, бир кесек тынгылап, дагъыда къошду:

– Биз бусагъатда уллу Чегем чатда тохтагъанбыз. Бу терен агъач чатны узунлугъу юч къычырым, эни уа эки къычырым чакълы барды. Былайы – ары, эниш сюренди. Къуршоуну къалай къурайбыз? Аха, ненчаулан болабыз мараучула? – Бир, эки, юч, тѳрт. Араларыбыз экишер жюз метрден аз болмазгъа керекди, чатны бу жанында тохтайбыз. Хахайчыла, тѳгерек айланып, итле бла, чатны ары жанындан кирип, хахай эте, кийик болгъанны къалдырмай, тубюнден ѳрге, бизни таба юркютюрге керекдиле, аллыбызгъа келгенни ата барырча дейим! Ангыламагъан бармыды? Хайда, сора, Ибрагим, бар. Хахай-тухай башланырдан алгъа, кѳкге буруп, бир атарса. Ангыладынгмы?

– Ай-ха-ай!

Мараучула алайда къалдыла. Агъач къалауурла, сора Матрос бла мен (жалан да биз экибиз эдик – бир деп, бир низам ууаз айтылмай къалгъанла) – барыбыз да, терк-терк атлап, туманнга ташайып кетдик.

Айтыргъа унутуп барама, ансы Матрос акъыл керекли да туююл эди. Баргъан да кеси аллына этеди. Мен а Ибрагимни ызындан жѳбелейме. Мени бир сагъышым: «Энди не боллукъ болур?» - деп, ол эди. Агъач къалауур «атхан» деген сѳзню анча къайтарып айтхандан туююл эсе, алгъадан окъуна кѳзлерими къаты къысып ачама.

Хахайчыла, жетер жерлерине жетип, агъачха жайылдыла. Ибрагим мени жибимден бошлап, къауалны кѳкге буруп, атды. Агъач жаныуарны ызын ызларгъа керек болгъанын олсагъат ангыладым... Алай мындан арысында кесими къалай юрюютюрге, неден башларгъа керекме, ансы... Былай этериксе деп, Матрос окъуна жукъ айтмады. Кѳпню кѳрген эгер ит, ансыз иш бармазлыкъча, терен сагъышлы болуп, онгнга бир, солгъа бир къарады. Сора, ашыкъмай, ары, терен чырпыла таба чабып кетди.

– Бар сен да, Гитче! – деди Ибрагим. – Бар, итим, бар! Изле! Жукъгъа

жараяллыгыңгы кѳргюзт. Излеген эт, хомух!

Агъачны теренинде, бош алай, терекден терекге тюртюле, бутакъла-гъа чырмаша айланган кирши туман хурттакланы кѳргенимде уа, абызырагъан окъуна этдим. Къалай излейим? Не тукъум жаныуарла бола болурла мында? Жыйылары да къаллай жыйы болур аланы? Айхай, билсенг а!..

Хауаны кѳп тюрлю ийиси болгъанын сеземе. Алай жыйы бары да, анда-санда къулагъыма аз чалынган хахай-тухай ауазлача, туманда тунчугъуп къалады. Мен жыйыларын сезген жалан да, жерге агъып, чирий тургъан агъач кертмеле, дагъыда, алагъа кѳре, тюрлю-тюрлю мысты кѳгетле эдиле. Не да агъач къанатлыла. «Тейри, бу уа ишден туююлдо», - деп, теркирек чабып башладым. Уллу мант чапыракъланы, жарты-къурту къургъакъсыгъан гъойгъумланы жырып, аякъларымы жерде шинжили тужурбаулагъа сыдырта, хумаллаклагъа чырмашып, абына, алай барама. Агъачны шошлукъ бийлегенди. Чапырагъындан башлап, тюрлю тамырына дери жибигенди.

Чертлеуюклени бла балам терекчиклени жыйырылгъан чапыракъларындан суу саркъады. Мен кесим да суу-салам болганма. Тап

ичиме окъуна мылы тартханча, алай кѳрюнеди... Шошду агъач. Тап бир къанатлы таууш окъуна эшитилмейди. Туман ичинден (къайдан эсе да бир узакъдан) анда-санда: «Ого-го-го», «Эге-ге-ге!», деп, бир къарыусуз ауаз келеди. Хахайчыла менден къайда узакъ къалгъан кѳреме. «Къара агъачда жангыз кесим къалып къалдым», - дейме. Бир киштик окъуна чыккыгы эди аллымдан, бир да болмаса да... Мен бир баргъан суучукъну къатында тохтадым. Кѳп сагъыш эте турмай, секирип, суучукъну ары жанына ѳтдюм. Тюз ол кезиучюкде, жыйы-заг ала да тургъунчу, кесим да ангыламагъан бир эгер сезимим уянып, мени кѳрюп болмагъан, бир къылыкъсыз, огъурсуз да, къарыулу да жаныуаргъа тюберигими ангыладым. Жеримден тепмей, бираз мычыдым. Бурнум угъай эсенг, хар бир саным да жыйы тартыр кибик, бир жан дуккул болдум. Угъай, алыкъа жыйы жокъ эди. Шыгъырт да, угъай...

Болсада хар солугъаным сайын сууукъ хауа бла бирге ичими (не эсе да) бир мен ангыламагъан къоркъуу ала башлагъанын сеземе. Андан тышында да – кѳрюп болмаулукъ, чамланыу, дагъыда, ала кибик, сезим аязлары – бары да жыйылып, тугул болуп, къайда эсе да теренде, жюрек ауузум бла аш орунуму араларында тыгъылып тохтадыла. Шумсуз атлай барып, бир гитче дуппурчукъну башына чыкъдым. Олсагъатдан бурнума жылы жыйы толкъун урду. Жыйы келсе, жалан да аллай жыйы боллугъун мен, нек эсе да, алгъадан окъуна билип тура эдим. Арсарсыз ол жаныуарны жылыуу тартхан жанына ашыкъдым. Узакъ бармай, кѳзге аз эсленнген кийик жолчукъгъа тюртюлдюм. Жолчукъ бузоу ызлагъа ушагъан аякъ ызладан толу эди. Алай бери Мухтар бузоуларын сюрюп айланмагъанын мен уста билеме. Ызла ушагъан этедиле, алай... Былайтын озгъан жаныуарланы гышмылары жютюрек да, алгъа созуларакъ да болгъанлары кѳрюнюп турады. Ызла, быллай гышмылары болгъан не жаныуар эсе да, аякъ бурунларына туруп жютюген кибик, жерге алай терен-терен батылгъанларын кѳргюзтедиле. Жыйы не жыйы болгъанын

энди толу ангыладым: кьатыш жау! Эшитсенг, эсен кетмеучю кьатыш жау! – Зыгыр чертлеуюк, семиз эт, жылы топуракъ бары да кьатыш!

Тохта! Бу уа неди? Кийик жолчукъну жанында бир батыу жер эседим, тубюнде да бадыр суу бла. Батыуну тегереги, балчыкъ сюртюлген кибик, сыйдам эди. Не жаныуар эсе да, битеу ауурлугъун салып, бу батмакъ «гуллада», балчыкъгъа булгъанып, аунап кетгенди. Аны жалкъа тюклери сыйдам сюртюлген балчыкъгъа жабышып кьалгъандыла... Суу да алыкъа тылпыу эте турады. Жыйы сезимим бютюн да кьозгъалып, биягъы чабып башладым.

Не ары-бери бурсам да, мен кесими жыйы тартып баргъан суннганлыкъгъа, жаныуарлагъа, артал да билмей тургъанлай тубеп кьалгъан эдим. Юлкюле ичлеринден муштухул чыгып, агъач талачыкъда чам-чам эте тургъан талгъыр жаныуарланы ичлерине кирип кетерге аздан кьалдым. Тулукъла кибик, бир кьужур затла: кьысхааякъ, чюйретюк, шинжи-жалкъа, кыйшыкъбёксюм, узунжух жаныуарла! Аладан экиси-ючюсю менден иги да ёсюмлюдюле. Кьалгъанлары уа – тап алашаракъ окъуна кёрюнедиле. Аланы туураларында, кесими кьалай тутаргъа билмей, огъурсузланып юрдум. Кьабанладан кьайсы эсе да (ала кьабанла болгъанлары уа баям эди!) хру-хру этип, сагъайды. Тюз аны сакълап тургъан кибик, кьабанла, кошт балала – бары да бирден, буйрукъ бла кьопханча, аяусуз кьачып башладыла. Кьарап-кьарагъынчы, агъач талачыкъны ары жанында чырпыгъа ташайдыла. Менден кьоркьуп кьачдыла, дейме? Хау, алайды! Бу хал мени бютюн таукел этди, аны бла кьалмай, ачыуума ачыу кьощду. Кьачхан жаныуарны кьуууп жетген манга кьулакъ кьакъгъан кибик бир затды. Кьабанла, кошт балала да, баям, кьачан эсе да кеслери теплеген жолчукъну тизилип баргъанлай, ызларындан жетдим. Кошт балаладан бирини (татыуу кьалай болур деп!) жапхагъындан кьапдым. Энтта да алай этип бир кёрейим деп, жыйылдым. Алай тюз да ол кези-учюкде тонгуз сюрюу, экиге бёлюнюп, эки жанына кьачып башлады. Экили болдум. Кьайсы бёлюню ызындан барайым деп сагъыш этер заман жокъ эди. Бек уллу кьабан (баям, башчы кьабан болур эди) тонгуз сюрюу, эки бёлюнюп, эки жанына кьачып тебиреген жерде, артха бурулуп, манга кьайырылып тохтады. Кесими тыялмай, баргъан кьызыуум бла, кьуйругъум кьабанны кьабыргъасына ышылып, ётдюм. Тюз кьулакъ артымда кьабан тишлени зарх-зурх этгенлерин эшитип, терк артха бурулдум. Кьабан эриши жухун манга буруп тургъанын кёрдюм. Ачыудан кёзлериме кьан чапды. «Бусагъат тишлени ол эриши жухунга беклейим», - деп, кесими кьабаннга атдым. Ол кезиуде кьабан, мени таба жангыз бир атлап, жуху бла ёрге сёдегей силдеп кьойду. Алгъа, не зат эсе да, ёшонюмю ачы кюйдюрюп ётдю. Сора, тёрт аягъым да жерден тенг айырылып, кёрге учханымы сездим. Кьайтып келип, тюз бауурумдан жерге тийдим. Иги эс жыйгъынчы, былай жатып тургъан кьоркьуусуз болмазлыгъын терк ангылап, аягъы юсюме болдум. Кьабан экинчи сермер чакъгъа бир жанына секирдим. Кьабан битеу тёммеги бла артха бурула тургъунчу, ызындан кьысха болуп, сермер кьулагъын жыртып алдым да, кёз кьагъып ачынчы, уллу терекни артына турдум. Кьабан биягъы, гылгытын мени таба агып, тохтаялмай, терекни жаны

бла алгъа ургъанлай, жетип, бёксюмюнден къапдым. Хоу бир да, къайда санга! Чурукъ олтан кибик, къатхан терисине тиш илинемеди. Жалан да терлеп, сууланып тургъан балчыкъ жугъу тюклері ауузумда къалдыла. Къабан кесин манга бир эки-юч кере дагъыда атды. Алай болалмады. Ауuzu кёмюк этип, ёрге къайырылып тургъан тишлерин зарх-зарх этдирип къагъа, тылпыуу бара, теренден-теренден хурулдайды. Мени ёшюнюм бекден бек ачыйды. Къаны окъуна бара болур, дейме. Айхай, бир такъыйкъа заманынг болса уа жарангы жаларгъа.

Юреме, огъурсуз юреме, юрген дегенден сора да тамагъым жарылыргъа жетип! Мен алай бир заманда да юрмегенме. Къайда эсе да, агъачда Матросну юргени да тунукъ эшитилди. Алгъа ол манга ашыгъып келген сундум. Алай жангылгъанымы терк окъуна ангыладым. Матрос башха жаныуарны (не жаныуарланы) арталлы да башха жанына къуууп бара болгъанды. Мен аны ачыуун эте тургъунчу, хахайчыладан бирини, сора экинчисини, ахырында уа, Ибрагимни ауазларынын туманда аз эшитдим.

– Гоу-у! Охо-хо-хой!

Къабан, тонгуз нартюхге тынгылагъанлай, бир аягъын да кётюрюп, сын къатып тынгылады. Алда юрген Матросха, не тауушлары артдан чыкыгъан адамлагъа тюбериги келмей, къабан, шёндю окъуна онг къол таба буруп, гыллыу этип башлады.

Бу огъурсуз къабаннга не этерими шарт билмесем да, къууандым. Алай дагъыда экили болдум: хахайчыла жетгинчи, былайдамы тыяйым, огъесе ызындан, жыягъымы жапмай, юргенлейми барайым? Огъесе эгер итни борчу – агъач жаныуардан, кесинден бирлери союлгъунчу талашхан ишми болур?..

Угъа биринчи чыкыгъан кюнюмде къоршоуну сакълагъан мараучула арталлы да эсимден кетип къалгъан эдиле. Алай айтханлыгъыма, Матросну юргени узаядан-узая баргъаны бла ол кёпню кёрген эгер ит агъач жаныуарны аллын тыйгъан угъай, ызындан (кеси иги билген жанына) сюргенлей баргъаны аланы эсиме салыргъа керек эдиле. Мен андан юлгю алыргъа керек эдим. Не медет, ол акъыл эсиме да келмеди. Ол кюн этген телиликлерим (тюзюн айтсам, мен акъылсыз ит туююлме!) эсиме тюшселе, аркъам титирейди, жашауум бла ойнагъаным ючюн! Къутургъан къабанны, аллына чыгъып, тегерегине от тюшгенлей этип, ненча кере тыяргъа кюрешдим: бир, сермеп, къулагъын жырта, бир, жетип, тюккючден башха болмагъан бутундан къаба да, артха чачырай. Алай бла агъач талада, къабанны сюрюп, иги кесек жол къоратдым, бир – энине, бир – узунуна барып. Агъач жукъара башлады. Таланы былайында бийик боз терекледен башха – чырпы, зат ёсюп кёрюнмейди. Моргулдум къужму асыры къалындан, тешек кибик окъунады. Анда-мында агъач тюбюнде тонгуз сырыла эсленедиле. Аланы мингжыллыкъ чинар тереклени тюплеринде, зыгырык излеп, къабанла къазгъандыла.

Бир батыу жерде худур болуп тургъан жауун кёлге тюбедик. Асыры терлегенден тылпыу эте тургъан къабан, ырмахланып, мени да болгъаныма балчыкъ чачдырып, ол худургъа ауду. Бир кесек заманчыкъгъа, юргенни къююп, солуу алдым. Къабан ол худурда ары бла бери булгъанып, аунагъанына сейир этип къарадым. Сора ёшюнюмде къабан тиш

жырып ётген жараны эследим. Къабан тиш шерф тийгенди, алай тап а къаллыкъды. Къайгырмаз.

Мен жангыдан юрюп башладым:

– Тур бери, дейме да, харам! Не тюшюп тохтагъанса былайда, кылды кибик?!

Къабан, хурулдай, мушулдай кетип, акъыртын кётюрюле тебиреди.

– Ёлтюреме... балчыкъ этип къояйыммы бусагъат, туурап, тюбюме малтап...

– Ух, сылыкъ! У-у, сылыкъ тонгуз! Кёрмейсе ол жапыны! ёлтюрмей къоярыкъ туююлме!

Ичими тёгюп, ушхолларымы жерге малтап кетер умутда огъурсуз къабан мыллыгын бир ненча кере дагъыда мени юсюме атды. Алай менде болгъан женгиллик бла хыйла анда къайдан боллукъ эди!.. Ол битеу тёммеги бла бурула тургъунчу, биягъы мен, аны арт жанына ётюп, жыйылып, тюз къуйрукъ тюбюнден сермедим. Тишлени игирек беклеген болур эдим ансы къабан, экинчи манга къайырыла турмай, агъач ичи бла ол аллы айланган жанына аяусуз къачып тебиреди. Билген амалым бла кюрешип, мен да аны аллын тыялмадым: ол, мени къапханыма, къалгъаныма да къарамай, тёртгюллеп бара эди...

Билмей тургъанлай, эрип кетген кибик, туман чачылды. Чууакъ агъачда бийик чинар тереклени аралары туура болду. Биягъы Матросну юрген тауушу эшитилди. Ызыбыздан жууукълаша келген хахайчыланы ауазлары да алгъындан эсе шартыракъ эшитиле башладыла.

Алайлай, къайсы жанындан эсе да (баям, бусагъатда ол Матрос юрюп шошайгъан жанындан болур, дейме) ушкок атылды:

– Ба-ах!!!

Чатны тегерегинде, анда-мында сюелген къаяла ушкок тауушну борасын, эки да, юч да къатлап, къайтардыла. Ушкок энтта атылды. Аны борасы терен чатны къабыргъаларын гюрюлдетди. Ушкок къайда атылгъанын билген къыйын эди. Аны эшитип, къабан «дыркъ» деп, бир жеринде тохтап къалды. Кесими тыялмай, къызыуум бла барып, къыжырыкълап, арт жапхагъындан сермедим. Баям, бу жол тишлерими къабанны къатхан къалын терисинден ётдюрюп, шаугютюне беклеген болур эдим, ансы ол, бёксюмлерин да аз къалтыратып, биягъы къача киришди.

Биягъы ушкок къайда эсе да жууукъчукда гюрюлдеди. Ушкок отну ийисин сездим. Къабан, терк окъуна бир жанына бурулуп, нек эсе да алгъындан тынчыракъ къачып тебиреди. Тохта, тохта! Ма сейир десенг!.. Къабанны эки къабыргъасындан да эки жанына къан сийип башлады. Аны тамагъында не эсе да боркъулдагъаны бла солууу сызгъырып чыкыгъаны эшитиледи. Кеси да эки жанына аууша киришгенди. Ол кезиуде ушкок къалакъны жыягъына къаты къысып, жаралы къабанны марап тургъан учуну эследим. Къабан энди, эски чалман кибик, арт бёксюмлерин эки жанына ауур сенгилдете, шошдан шош бара башлады. Мен аны юсюне секирип, жалкъасындан тутдум. Тюз ол кезиуде биягъы ушкок атылды. Не эсе да – мени онг арт аягъымы, жилин ургъанлай, кюйдюрюп ётдю. Ассыры ачыгъандан сынсып этген кау-кууум битеу

агъачны сагъайтханча болдум. Бираздан, жарамы ачыгъаны аз селейип, ичимден таралып, созуп-созуп улудум. Ол халда, ючаякъ ит кибик, урчукъ айлана барып, къабан эсиме тюшюп, шошайдым. Ол арлакьда жерге сойланып тургъанын кёрюп тохтадым. Сора, акъыртынчыкъ артха чёгюп, жарамы жалап башладым...

Матрос мени къатыма келди. Халымы кёрюп, ол да мени аягъымы эки-юч кере жалады. Хахайчыла, ассыры арыгъандан ырмах болуп, жетдиле. Ибрагим манга иги ышанлап къарады:

- Эки чечме, - деди ол, тийип ётгендиле. Аллахха шукур, сюегине жетмегенлери уа!..

- Къарачы бери, Ибрагим. - Къалауурладан бири мени аллымда чёгеледи. - Къабан тиши да жетген болур, дейме, тейри, Гитчеге.

- Къабан тиш - ол бош эди, бош! деп, къол булгъап къойду мени ием. - Къабан тиш жетген жара тап ушагъан окъуна этеди. Батил учу салгъан жара табыды ансы палах...

Уучула да тегерегиме жыйылдыла. Ол «батил» мараучу да келди. Бары да, бир аууздан жапсарып, ийнакълап, уллу махтадыла. Къайсы эсе да, ийиси бурнунга ургъаны бла мийисинге чапханы тенг болгъан бир моргъул суусун шешачыкъ чыгъарып, андан мени жараларыма тийирди. Алгъа ол ассыры кюйдюргенден, кёз жашларым бара, сынсып-сынсып тыпырдадым. Бир кесекден, жараларымы къанагъанлары тохтап, ол дарманны кюйдюргени да селейди. Мени тегерегиме барындан да бек дыгалас этип айланган Батил эди... Ол, башын къалай бла жулургъа билмей, къалгъан мараучулары бетлерине учхара-учхара къарап, арсарлы айтды:

- Антсызды билген, ол патрон мени хуржунума къайдан тюшгенин. Бары да окъ бла жерленип эдиле, ол а - мах санга! Аны чечмеси барды деп, эслеп-эсинге да болса уа!..

Анга тырман этген жокъ эди, алай жапсарып селешген да болмады. Жаланда ол бек тамата - уллу, мазанлы мараучу (мен сюрген къабанны марап биринчи атхан ол эди) былай къошду:

- Мени атхан огъум тийсе, сау иймеучюдю. Экинчи агар кереклиси жокъ эди. Айтдырмай къоймай эсенг а, сени чечмелерингден бири да тиймегенди къабаннга. Мен, барып, кёрюп келгенме... Итни аты уа къалайды?

- Аты уа Гитчеди, - деди агъач къалауур.

- Ол дегенинг?

- Тауча «гитчечик» деген магъананы тутады.

- Да ол да «гитчечик» эсе уа, сора Аллах бергенди! Къайсы эгер итден гитчеди ол? Тап бу арлекинден окъуна кем туююлдю ёсюю.

- Эшитемисе, Ибрагим, - деди биягъы агъач къалауур мени иеме. - Кел, кертиси бла да, итге башха ат атайыкъ. Ууда жаралы болгъанын эсге алып, чынтыты уучу ат атайыкъ. Къалай къарайса?

- Угъай демейме. Картечь атайыкъ сора.

Мени жангы атымы мараучула бары да бирден огъурадыла:

- Аперим, Ибрагим!

- Тюз айтаса!

– Болмагъанча ариу атды!

– Тийишли да – ат!..

Агъач къалауур, ийилип, мени башымы сылады:

– Тийишлиди, бек тийишли атды ол санга... Уугъа биринчи чыкъгъан кюнюнде окъуна къаллай къабан кётюрдюнг сен! Бек аздан къалса, бир-эки жюз а болур ауурлугъу. Алай ачитхан да этдинг кесинги аны ючюн, ансы, харип!..

– Картечь акъыл тѣбечикди, акъыл! – деп, тамата мараучу энишге ийилип, мени къулагъымдан шошчукъ силкиндириди. – Картечь... Аламат атды, аламат!..

Кийик уулау бюгюн аны бла бошалды. Нек дегенде... Нек дегенде, ол бек алгъа атылгъан эки окъ тюзге кетмеген эдиле. Ала да, Матрос къуууп келип, къуршоугъа бургъан межежинни къаплагъандыла. Машиналаны къатларында уа, уучула тюш азыкъгъа олтургъан жерде, мени ёмюрюмде биринчи кере (ахыр кере да дейим!) бишген гогуш эт бла сыйладыла (сюеклери бла угъай, ийнанамысыз? – эти бла) сора бир татыулу семиз къыйма тигим да этдиле.

Угъай, мен уугъа биринчи чыкъгъан кюнюмю бир заманда да унутурукъ туйюлме!

ЭКИНЧИ ЭТ ТИГИМЧИК

Ыхы! Да иш къурала барады десенг а сора. Башлагъан къыйын эди ансы... Эт юлюш бош алай, кеси аллына келип къалмайды. Алай аллыма бир тюшсе уа, ит тутханын иймегенлей этеме. Кертиди, жерге бир чилтин да тюшюрмеучюме демейме. Да ма Шабухну окъуна къайда эсе да унутдум да кетдим. Аны юсюнден а тынгылы хапар айтыргъа тийишли эди. Сѣз ючюн, ол, бу таза къумалы эгер итге бла бир тюрлю бир жууукълугъу, тенглиги да болмагъан парий, аллай эгер усталыкъгъа, жыйычы даражагъа да къалай бла жетгенди! Былай гитчечик, кеси да – чиммакъчыкъ болгъанлыкъгъа (Шабух деп Къабартыда акъаякъ итге айтадыла), аны аты, болмагъанча, насыбы тутхан, тюз эсеп эте билген, уллу агъач жаныуарланы, жыйылары бла барып, ызларындан бир тюшсе, сюрюп, къуршоуда сакълагъан мараучуланы алларына этгинчи, къажый билмеген эгер итге чыкъгъанды. Кеси алай гитчечик кѣрюннгенликге, Шабухну уллу акъылы барды. Уугъа жайылгъанда, аллай бир акъыл кереклиси да болмайды. Болсада Шабух кесини артыкъ акъылын, къайда болса, хаулесине тас эте айланган итледен туйюл эди! Бош кезиуюнде ол (бегирек да кечеден тангнга) ары сынсый, бери сынсый, юрюп, назму улутуп чыгъыучуду. Назму тизгинлени бирин бирине жалгъаучу (рифма) тутурукъ тапхан анга агъачда къабанны, жур кийикни не да айыуну, жыйылары бла барып, тапхандан къыйын угъай, байтамал окъуна эди. Хы, эсима тюшдю. Огъурсуз агъач жаныуарладан бирлери бла къысха тюбеп талашхан кюнюнде, бир буту да сынып, ючаякъ ит болуп, жанын къалай къутхаргъаныны юсюнден Шабухну болмагъанча созуку назмусу барды! Алай мен былайда – эсимде туйюлдю, къачан болгъаны - бир зат унутханма. Тюзюн айтсам - эки окъуна. Не билейим,

къайсы агъач къулагъында тюшюрюп кетген болур эдим (баям, бир иш ауарасында унутхан болур эдим) ансы назмуну башын, аягъын да унутханма. Жаланда ортасы эсимдеди. Аны да къыйырлары, угу-жугу болуп, сюртюлюп къалгъан кибик... Болсада, кюреше кетип, кючден-бутдан эсима тюшюрюп, ол назмуну ортасын алгъыннгы кемине келтирдим. Да ма, окъуп кёр:

*Жалкъасын къайыргъан
Жаралы къабандан
Кесинги сакълай бил,
Аны тюз сыртлай бил!*

*Ол, къыланч айланган
Тишине алып,*

шерф

Силдесе –

алайда –

Къан жугъу болур жерде!..

Назмугъа «Жаныуар талаш» деп ата, дегеним эсимдеди. Алай Шабух унамады. «Поэзиясы жокъду» деп, къатына да къоймагъан эди. Мен а ол сёзню бек жаратама, отда къайнай тургъан эт къазаннга ушатып!.. Мени былай ыспаслы этген жараларым терк окъуна къургъакъсып (ит териси алайды), сау болуп, Шабухну да сюеги къайнап, сынган аягъы иги болгъандан сора, экибиз да бирге уугъа кёп жайылгъанбыз.

Манга ол алгъыннгы Гитчеге юсюмде жараларым иги бола баргъанлары къадар Картечь деп жангъдан атагъан атлары да бекден бек жараша бара эди. Ахырында уа ол ат манга, тишинг бла тартсанг да, юсюмден айырылмаз кибик, алай жабышхан эди...

Жылны ахырына мен айтхылыкъ эгер ит болдум. Матрос бла Шабухдан артха къалгъан жерим жокъ эди. Аны къой, ишге жетгенде, мен Матросдан кёп да женгил къымылдайма. Шабух а мени къатымда маскечик кибикди. Гитчелиги ючюн болур, уллу агъач жаныуарла бир бирде андан къоркъгъан окъуна этмеучюдюле. Алай биз ючюбюз да жашагъан бек татлы эте эдик, бир бирибиз ючюн не уллу жыртышдан, талашдан да артха турмаз кибик!.. Талаш! Къайдан да эшитдим бу сёзню! Тюз мырхык къуйругъунга илиннгенлей, жабышып тохтагъанды. Бир уллу мараучу киши аны къуру да айтханлай туруучуду да, андан окъуна болур (айхай да, керти мырхык угъай, сёз эди ол, сёз!)

Чегетович (ол уллу мараучуну аты алайды) мени сейирге къалдырып кибик, бир башха тюрлю сёз да айтыучуду. Къуру мен угъай, ол сёзлени асыры жаратхандан, Чегетовични антлы тенглери окъуна къайтарып-къайтарып айтыучудула. Агъач тюбюнде бош, керексизине хахай-тухай этип къайтыргъа тюшсе уа, мараучуладан бирлери былай айтмай амалы жокъ эди:

– Чегетович айтычулай, къуйругъун чык этип ташайды, тейри, заман а – киштик кибик! Хо да, къайгъырмаз, экинчи жол хар зат да иги

болур – туура абажур!

«Абажур» не болгъанын мен биялмадым. Алай ол сёз кеси уа, мен хыйсап этгеннге кёре, тюз Чегетовични алтын тишлери кибик, ариу да, жарык да болгъанына ишегим жокъ эди.

Былай къарайма да, «Экинчи эт тигимчик» чийли-бишли бола башлагъанды, кемирчеги, сингири да асыры кёп болуп! Итлени ызларын ызлай келип, нек эсе да, билмей тургъанлай, мараучулары юслерине чыгып кьалгъанма... Алай нек болургъа керек эди? А-ха! Эсима тюшдю! Биз шагъырей болуп, жыл да иги озгъунчу, мен Щабухдан арталлы да айырылгъанымы, Матрос бла уа, (бир бёлек жылдан сора) дагыда уугъа жайылып, кёп айланыргъа тюшгенин айтыргъа суйген эдим...

Чегетовични юсюнден айтханда уа, къадар мени аны кичи къарындашы бла да танышдырды. Анга бирде – Миша, бирде уа – Михаил дей эдиле. Аны бла танышханым мени жашау чыгышларымы кёбюсюн тюрлендирди.

Михаил мени кардандан арталлы да алып кетген эди. Ал кезиуде ол мени жангы ием боллукъ сунуп турдум. Алай мен жангылгъан эте эдим. Ол мени бери жаланда Михаилны ишден солургъа айы бошалгъынчы деп, «командироват» этгенликлери болгъанды. Артда Михаил мени бизни битеу агъачуулау мюлкюбюзню ара межямына элтип, анда кьояргъа керек эди. Аты иги бла айтылгъан Картечни бери ётдюрюрге деп, алгъадан окъуна оноу этилип болгъанды. Айтыугъа кёре, ол а мени эгер кьуллугъуму эниш этген угъай да, кётюргеннге санала эди.

Михаил бла аны Тау Артындан келген шуёху Иосиф Ибрагимден мени алыргъа келгенде, ол затдан хапарым жокъ эди.

Ибрагим кесини ахлусу – чынтты мараучу, айтхылыкъ къаячы, арта мен да шагъырей боллукъ жугъутурланы китапларын жазгъан уста билгич Михаилны сыйлы кьонакъныгъа кёрдю. Ол Михаилны шуёху Иосифге Михаилдан таматаракъ болса да, бугъейлеге кетген жолоучулары кьутхара айланган къаячы къауумну башчылары болуп, бюгюн да булутла башларында, Михаилча, кийик кибик, терк жюрюген Иосифге да бек кьууанды. Кьонакълa бла жарык саламлаша туруп, Ибрагим, нек эсе да, манга мудах къарап, кючюннген эди.

Къысха заманны ичинде биягъы манга жол чыкыгъанын айтдыла.

Алай ол а «Ючюнчю эт юлюшню» хапарыды...

ЖЕТТЕЛАНЫ Заурбек

Къайсыннга сёзюм

Сени назмуларынг мени жюрегиме жан ангылаталмазлыкъ бир сейир уллу къууанч да, ёхтемлик да, ырахатлыкъ да бередице. Аны ючюн болур, мени къыйын кюнлеримде жюрегиме асылукуъну алада излегеним.

Насыплы кюнлеримде уа, къууанчымы бютюнда кёп, сыйыннгысыз этген да ол назмуладыла.

Жигитлик, игиликге ийнаныу, ышаныулукуъ, тенглик керек болгъан сагъатда, ол затланы барысын да сени ёлюмсюз чыгъармаларынгда табама.

Мен не къадар уллу бола баргъаным сайын, сени сейирлик назмуларынга мурдор болгъан, адамлыкъ шартларынги, Ата журтха, ёз халкъынга, ана тилинге чексиз сюймеклигинги бютюн терен ангылай, сезе да барама.

Жаланда бек таза ниетли, халал, огъурлу, фахмулу, акъылман, Уллу поэт жазаллыкъ эди аллай назмуланы, бек Уллу!

Сени чыгъармачылыгъынг кеси аллына бир уллу сейирлик да дунияды.

Ол дунияда бирде «жаралы ташны», бирде «эрлени ёсдюрген Кавказны», бирде уа огъурлу ананы, таза сюймекликни, чынтты адамлыкъны, къыйынлыкъны, зауукълукуъну сыфатлары да кёз аллыма келедице, жюрегим бла ётедице, мени аллыма жашау салгъан соруулагъа жууап этедице...

Сен бизге ёмюрлени барыуунда кертичиликни, чыдамлыкъны, адеплиликни, халаллыкъны, алгъа итиниуню юлгюсю болгъанлай къаллыкъса.

Сени хар сёзюнг, хар назму тизгининг ызынгдан келлик тёлюлеге дерс болгъанлай турлукуъдула.

Туугъан элим

Жангы жылгъа алгъышым

Къабарты-Малкъар республиканы беш да тау ауузуну эллерини бирича, Малкъар Черегини сол жагъасында орналгъан, гитче сахарчыкъгъа ушагъан, ариу, айбат Къашхатау эл, адам сейир этерча, алаMAT тарых магъаналы, бай къадары, алыкъа иги ачыкъланмагъан табийгъат жашырынлыкълары болгъан элди. Къашхатау 1867 жылда 14-чю мартда, къул бла бий айырылгъан заманда жаратылгъанды дегенле бардыла. Алай, элни акъсакълалары айтханнга кёре уа, элге эки жюзден артыкъ жыл болады.

Мындан арысында да кёп жылланы болсун! «Къашхатау» деп элге къачан, къалай, не хыйсапдан айтыла болур? Ата-бабала эслеринде сакълап, бизге айтып къойгъан хапаргъа кёре, ол соруугъа жууап табаргъа боллукъду.

Бир атлы, тёбентин келе, Буруу-Аллында (Къашхатау аягъы) тохтап, таула таба къарап, аланы акъ тёппелерин кёрюп, алагъа барыргъа эсине тюшоуп, терен, къалын агъачны ичинде аты бла ёталмазын билип, хайуанны терекге къысады, кеси жыяулай кетеди. Бу хапаргъа кёре, жашны аты Мысака болгъанды. Тау бийледен бирини тукъум аты андан башланнганды. Мысака тауланы жууукъда сунуп, кеч болгъунчу барып къайтыргъа сую эди.

Алай, жолоучу ол кюн артха къайталмай, экинчи ингир алагъа атны бёрюле талап тургъанлай кёреди. Уллу ачыу этип, сыр-сагъышха къалып, олтуруп тургъанлай, къатына биреулен келип: «Ай, къашха ат, тау аллында жоюлдунг!» – дегенни айтханды.

«Къашха ат тау аллында...» деген тёрт сёз халкъда уллу магъананы тутадыла. Ол айтым адамланы акъылларына сингип, малгъа, адамгъа дасакъ къараргъа юйретеди. Эшегин бёрю ашагъаннга, малын айыу талагъаннга да: «Ай, юйюнге къашха атны тау аллында жоюлгъанын унутханмы этгенсе, сакъ къарасанг эди уа!» – деп, тырман этгендиле. Ол сёз белгили болуп тохташхандан сора, тёрт сёзню орнуна «къашха тау» деген эки сёз сакъланып, «ат» бла «Аллында» деген эки сёз а унутулуп къалгъаннга ушайдыла.

Къашхатауну жерине биринчи келип жашау къурагъан Эфендиланы Керим болгъанды. Элни баш жанында ол жашагъан тийреге бюгюнлюкде да Керим къол дейдиле. Артда уа былайгъа Улбашлары, Батчалары, Мокълалары эм башха тукъумла келип башлайдыла. Тау ауузда, тарлыкъ-такъырлыкъдан адмланы кёп сюрдю жерлери болмаса да, табийгъатны байлыгъы, ариулугъу чакъыра эди былайгъа. Бирси тау эллеча, бизни элибиз революцияны, кёчгюнчюлюкню да сынагъанды.

Аны революциядан сора къралыууна Черкесланы Ишиу бла Маштай, Чеченланы Къаншау, Мокъаланы Сарбий эм кѣп башха адамла уллу кършумчулукъ этгендиле.

1957–1958 жыллада уа халкъ сюрюнден кърыйтып, жашауун кърарар-гъа кърешгенди.

Андан бери кѣп жылла озгъандыла. Алгъын кърурум басхан жербаш хуна юйлени орунларына энди кѣбюсю эки къратлы ариу юйле сюеледиле. Кърашхатау жашауун андан ары барырады. Кенгере, жашнай баргъан эл бююнлюкде Черек районнарасыды. Анда 5600-ге жуукъ адам жашайды. Ала тюрлю-тюрлю миллетлени келечилеридиле. Башха миллетледен болгъанларына кърарамай, адамла Кърашхатауда мамырлыкъда, тынчлыкъда, бир бирлерин ангылап, бир бирлерине болушуп жашайдыла.

«Кърашхатау» деген сѣз мени жюрегиме бек жууукъду эм багъалыды. Нек десегиз, Кърашхатау мени туугъан жеримди. Туугъан жеринги юсюнден жаза тебиресенг, не сѣз бла башларгъа билмейсе, кѣлюнге жетген сѣз тапмайса. Кѣп зат эсинге келеди, кѣзюнге кѣрюнеди. Ташны, агъачны юсюнден жазарыгъынг келеди.

Хар кимге да жашау туугъан жерден башланады. Кърыйда болсанг да, туугъан жеринги юсюнден сагъышла бир такъыйкбагъа да кърыймайдыла сени. Мени жашаумда Кърашхатау бек уллу жерни алады. Туугъан жерими, тѣгерегими алгъан адамланы, мен жашагъан, сабий жылларым ѳтген элчигими бир заманда бир затха алышаллыкъ тюрюлме. Аны сейирлик табийгъаты, шорхулдап баргъан суучукълары манга бек багъалыдыла.

Кърашхатауда бек кѣп ариу жерле бардыла. Алагъа кърарап башлансанг, кѣзлеринги айыралмазча боласа. «Нечик ариудула бу жерле!» – деп, кърычырлыгъынг келеди. Керти айтханда, табийгъат хар жерде да бирча ариу болмайды. Мен а кесими элчигими бек ариу жерледен бирине санайма. Кърыйын заманда элим манга кюч да кърару да береди. Халкъынгы жюрегин да туугъан эллинги юсю бла билесе. Жюрегингде къруанчынг болса, аны кимден да алгъа эллинг билсе сюесе. Кърыйгъынг болса, эллинг билеклик этеди, жюрегинги жапсарады.

Мен кесими туугъан жерими, журтуму бек сюеме. Мени оюмуна кѣре, туугъан жерге сюймеклик хар адамда болургъа керекди. Къралай болса да, биз бу дуняда Ата журтсуз узакъгъа бараллыкъ тюрюлбюз. Ол себепден бу Жангы жылда туугъан элиме алгъыш этеме.

Кесими кѣлден жазмамы мен Кърулийланы Кърыйсынны тизгинлери бла бошаргъа сюеме:

***Мамырлыкъ, къруанч сизге, саула!
Жашау, бишген кѣгетча, татлы,
Сизге деп жырлайды къранатлы,
Мамырлыкъ, къруанч сизге, саула!***

Билдим, билдим, билляча

9–II классланы хурметли окъучулары, бюгюн биз басмалагъан тестлени Гузеланы Асият жарашдыргъанды. Ол Чегем шахарда биринчи школда Малкъар тил бла литературадан окъутады, аны бла бирге районда да методист болуп ишлейди.

Бу соруулагъа ким алгъа, ким тюз жууап жазып ийсе да «Минги Тауну» редакциясында саугъа къоллу боллукъду. Беш саугъа барды журналны махтау къагъытлары бла бирге.

Хайдагъыз, Хайт дегиз, эсен тюбешейик...

ТАРЫХ СОРУУЛА

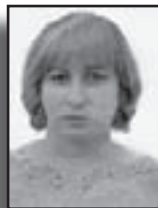
(тестле)

1. Малкъар халкъны тарыхын биринчи тинтген адам:
 - а) Абайланы Мисост;
 - б) Айдаболланы Аргутай;
 - в) Орусбийланы Исмаил.
2. Азат къуллагъа Малкъарда XV–XVIII ёмюрледе дегендиле:
 - а) къара-киши;
 - б) къарауаш;
 - в) чагар.
3. Къабарты-Малкъарда «Сосурукъну» дорбуну быллый тюрлю культурагъа саналады:
 - а) Гупский культурагъа (кеч палеолит) Лашкута эл;
 - б) Ильский тохтагъан жер (ортанчы палеолит);
 - в) Майкоп культура (доммакъ ёмюр).
4. Къабартыда эм Малкъарда 1867 жылда жер реформагъа кёре жерни юлешиуню формасы:
 - а) тукъум, тайпа;
 - б) къырал;
 - в) энчи мюлк.
5. Аманлыкъчыны жазасын бериуню бек айыплысы:
 - а) тукъумдан къыстау;
 - б) кюлкюлю жыр къурау;
 - в) бедиш ташха байлау.
6. Къабарты-Малкъар Автоном областьны къуралыуу:
 - а) 1 сентябрь 1921 ж.;
 - б) 16 январь 1922 ж.;
 - в) 22 декабрь 1922 ж.

7. Къабарты-Малкъардан Совет Союзну Жигити деген атны биринчи алгъан:
- а) Кубати Карданов;
 - б) Николай Диденко;
 - в) Алим Байсултанов.
8. Ленин атлы саугъаны алгъан жазыучу:
- а) Алим Кешоков;
 - б) Къайсын Кулиев;
 - в) Ахмедхан Налоев;
 - г) Аскерби Шортанов.
9. V–XIX ёмюрледе Малкъарлыла юйле ишлегендиле:
- а) топуракъдан бла чалыдан;
 - б) самандан;
 - в) ташдан бла агъачдан.
10. Биринчи орус-малкъар байламлыкъла башлангандыла:
- а) X ёмюрде;
 - б) XV ёмюрде;
 - в) XVII ёмюрде.
11. Эртте заманлада жерни аллахына малкъарлыла санагъандыла:
- а) Аймушну;
 - б) Даулетни;
 - в) Голлуну.
12. Бахсан аузуна арба жолну Орусбийланы Исмаил ненчанчы жылда ишлетгенди?
- а) 1860 ж.;
 - б) 1865 ж.;
 - в) 1868 ж.
13. Орусбийланы Мырзакъулну жашы Исмаилни портретин жазгъан белгили орус сураччы ким болгъанды?
- а) Г.Г. Гагарин;
 - б) Н.А. Ярошенко;
 - в) Г.Г. Чернецов;
 - г) М.В. Алёхин
14. Малкъар халкъда Октябрь революциягъа дери закону тутхан эм сакълаучу:
- а) тамата бий (уалий);
 - б) хейше;
 - в) тёре.

15. Нальчикде тау халкълагъа билим берген окъуу юй (школа) ачылгъанды:
- а) 1860 ж.;
 - б) 1870 ж.;
 - в) 1875 ж.
16. Нальчикде 1924 жылда ачылгъан окъуу юй къаллай эди?
- а) пединститут;
 - б) медучилище;
 - в) Ленинчи окъуу городок
17. Биринчи кере Къабарты-Малкъарны адамларына бийик билим берген окъуу юй къайсы шахарда эм къачан ачылгъанды?
- а) Нальчикде 1930 ж.;
 - б) Бештауда 1932 ж.;
 - в) Терк башында 1932 ж.
18. Нальчикде биринчи музей къачан ачылгъанды?
- а) 1921 ж.;
 - б) 1924 ж.;
 - в) 1929 ж.
19. Къабарты-Малкъар китап басма юч тилде китапла чыгъарып къайсы жылда башлагъанды?
- а) 1921 ж.;
 - б) 1924 ж.;
 - в) 1928 ж.
20. Къабарты-Малкъарда узакъгъа эшитдириучю радиостанция ишлеп ненчанчы жылда башлагъанды?
- а) 1927 ж.;
 - б) 1932 ж.;
 - в) 1936 ж.

ГУЗЕЛАНЫ Асият

Эл береме, бил да!

1. Наратчыкыны чиммакъ жүн

Кёлекчиги сёгюлдю.

Ариу ышарды да кюн,

Жерге нюрю тёгюлдю.

2. Кюн кызыуду. Жол – букъу.

Акъ чагып озгъанды жаз.

Боз булутланы жукъу

Басып кёб а туралмаз.

3. Туманла. Сууукъду чыкъ.

Кюн халысы-таягъы

Къарыусузду. Къайынчыкъ.

Дуу жаннганды биягъы.

4. Жетди да унун элей,

Тауну, тюзню агъартды.

Печ а, оту гюрюлдей

Ожакъ юллесин тартды.

5. Къарындаш бла эгеч

Билмейдиле эрине.

Бири эртте, бири кеч

Келлеле юйлерине.

Эгеч бизни уятады,

Къарындаш а уятады.

6. Кюн кысха. Тюшгенди чыкъ

Эски мыга уягъа.

Хан кызыча къайынчыкъ

Бир омакъды биягъы.

7. Акъ къанкъаз къанат къакъды,

Къанатындан тюк акъды.

Акъ болуп къалды тюлкю

Тюгюча кызыл юлкю.

8. Эки ыйыкъ семирди,

Тёп-тёгерек таз болду

Аза кетди да бирде,

Оракъ болду, тас болду.

9. Кёк гелеуде – алтын тауукъ,

Минг-мингдиле жүжеклері.

Жюжекчикле ойнап зауукъ

Этедиле тангнга дери.

10. Тюйюл эсе да атчыкъ,

Таркъ-туркъ этмейди бошдан.

Неди, айтчы бир, къошдан

Акъ алып келген затчыкъ?

11. Мен тахтада битеме,

Чагып, бюртюк этеме.

Тёп-тёгерек болама,

Сора кюнден толама.

12. Терезесиз, эшиксиз,

От жагъасыз, бешиксиз,

Юйде жүз къара бала.

Неле болурла ала?

13. Жыйырма да жыйрыгъы,

Тигилгени – ийнесиз,

Жыйырма да жыйрыгъы

Илгиксизди, тюймесиз.

14. Огъурсузду мардасыз,

Алай кеси тиймейди.

Тешиндирсенг – суймейди.

Ол чабады арсарсыз.

15. Къапталчыгъы кызылчыкъ,
Жап-жашилди чашчыгъы.
Нек бугъуп тураса, чыкъ
Жерден, бахча жашчыгъы.

16. Тышы кызыл, ичи акъ,
Ол жерден къарайды сакъ.
Жашилди къалын чачы,
Къапсанг – татыран ачы.

17. Кёк кюкюреп, харх этди,
Тыхар-тухур тарх этди.
Сора хаман къутурду:
Чиммакъ къудору урду.

18. Булут да туман да – мен,
Тенгиз да, шаудан да – мен.
Учхан да, баргъан да – мен.
Жаугъан да, ургъан да – мен.

19. От башында олтурады,
Усу тутуп, къутурады.
От башындан тюшгюнчю
Ол сызгыргъанлай турады.

20. Ташдан ташха секире,
Къонгуроу таууш этип,
Агъачха, къолгъа кире,
Барады кыыстау кетип.

Жауаплары:

1 – жаз; 2 – жай; 3 – кюз; 4 – кыш; 5 – кюн бла ай; 6 – кыш;
7 – жабалагъы; 8 – ай; 9 – ай, жулдузла; 10 – эшек; 11 – Бадражан;
12 – харбыз ташла; 13 – хобуста; 14 – сохан; 15 – быхы; 16 – турма;
17 – буз жауун; 18 – суу; 19 – Чайник; 20 – тау суучукъ.

КЪОБУЗЛА

12 кылылы кынгыр
къобуз – горская арфа

14 кылылы кынгыр
къобуз – горская арфа

5 кылылы кынгыр
къобуз – горская арфа

12 кылылы кынгыр
къобуз – горская арфа

ючгюл кынгыр
къобуз – горская арфа

узун къарсла –
трешетка

кысха къарсла –
трешетка

къарслы къолбас – бара-
бан с колокольчиками

къазан –
казанка

кбыл къобуз –
русская балалайка

жия къобуз –
горская скрипка

чёмюш къобуз –
русская гитара

сыбызгы –
свирель

чёмюш жия кьобуз –
горская скрипка

сырыйна –
зурна

оюлу кьынгыр кьобуз –
узорная арфа

улу кьыл кьобуз –
вид гитары

узун жия кьобуз –
вид горской скрипки

дека –
думбыра

кубыз

курай

кубыз деревянный

саз –восстановленная
древняя думбыра

кубыз металлический

древний курай и современные кураи

АДЫРЛА

мойюз гоппан –
пан.рог.бокал

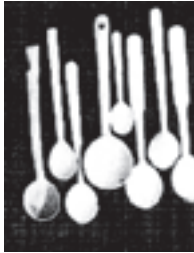
чёмючле – чаши

кели – ступа; жаучай-
къам – маслобойка

сюзгюч – цедилка

къашыкъла – ложки

нарт гоппан –
чаша нартов

Апсатыны гоппаны –
чаша Апсаты

уучу гоппанла –
охотничьи чаши

дадашлы гоппан –
чаша старшего охотника

САУУТЛА

саплы гидала –
боевые топорики

узун саплы гидала – бое-
вые топорики с длинными
ручками; чериу токъмакъ-
ла – боевые палицы

гида –
вид боевого топорика

окь кьуйрукъ – хвост
стрелы; окля – стрелы

сюнгио бурун –
наконечник пики

ай балта –
секир

сюек окь –
костяной
наконечник
стрелы

темир окь – метал-
лический наконеч-
ник стрелы

садакъ
– лук

жебханос – колчан

жалпакъ гйда –
плоский боевой топорик

чериу тамгъа –
военный герб

керох – револьвер

садакъ – лук

ушокъ – ружье

мегужа – ружье
(вид ружья)

къолкъапла –
защитные рукавицы

оторукъ – пороховница

шынжырлы
токъмакъ – палица

горда бичакъ –
большой нож

кынгыр бичакъ –
кривой нож

чанчыч гида –
колящий боевой топорик

токъмакъ – палица

гебох бичакъ –
нож с копьем

жия – лук

кынгыр жия –
кривой лук

бойре жия – лук

солтанжия – вид лука

гомажия – деревянная
стрела; гурмажия – ко-
стяная стрела; мюйюз-
жия – стрела из рога

садакъ – лук

садакъ – вид лука

жепхана – колчан; кьулун
къоя – охотничий колчан

садакъ окьла – стрелы

чиккен – арбалет

зыгчыу чиккен –
арбалет ополченца

окь башла – разновидности наконечников стрел

уучу чиккен –
охотничий арбалет

чериу чиккен –
арбалет воина

чиккен –
вид арбалета

окъла – стрелы

къач къулакъ – шашка

бичакъ бла къыны –
нож с ножами

къама къыны бла
– кинжал с ножами

къынгыр къылыч –
кривая сабля

АЯКЪЛА

сагърач аякъ –
узорная чаша

келин аякъ –
чаша невесты

бир къулакълы аякъ –
чаша с одной ручкой

гитче гоппан –
маленькая чаша

къаймакъ чолпу –
половник для сметаны

аякълы аякъ –
чаша с подставкой

къшыкъ – ложка

эки саплы гоппан –
чаша с двумя ручками

аякъ – чаша

Урмийкни аягъы – чаша
охотника на тура

шорпа чолпу –
половник для супа

алымчы чолпу –
половник для сбора
подарков невесты

таш аякъ – тронная чаша

къонакъбай аякъ –
чаша для хозяина дома

Лохпежин аягъы –
чаша старшего чабана

Къонакъбийни гоппаны
– чаша для почетного гостя

шынжырлы къшыкъыла
– ложки с деревянной
цепью

табакъ бла къшыкъыла
– тарелка и ложки

шынжырлы аякъ – чаша с
деревянной цепочкой

эки кьулакьлы аякъ –
чаша с двумя ручками

суратлы аякъ –
чаша с рисунком

кьынгыр саплы чолпу –
половник с кривой ручкой

айран чолпу –
половник для айрана

чагъыр аякъ –
чаша для вина

гитче келий –
ступа маленькая

узун саплы чолпу –полов-
ник с длинной ручкой

сай табакъ – поднос

стым аякъ – чаша для
первенца

табакъ – тарелка

кысха саплы чолпу – по-
ловник с короткой ручкой

чёмюч – чашечка

чолпу – половник

киеу жёнгерни аягы
– чаша дружка жениха

сахан аякъ – чаша

Буучарны аягы – чаша
охотника на оленя

Агилау аякъ – чаша

Саплы аякъ

Битир аякъ – большая
чаша

саплы аякъ – чаша с
ручками

тазир аякъ – штрафная
чаша

гокканлы аякъ –
узорная чаша

атланган аякъ – чаша на
посошок

алгъыш аякъ – заздрав-
ная чаша

деу аякъ – чаша нартов

ГЁГЕНЛЕ

Агуна аякъ – волшебная
чаша нартов

къшун – глиняный сосуд

гёген – сосуд с узким
горлышком

темир шынжыр –
металлическая цепь

чоюн – котел

чоюн – котел

эт чыг'арыучу – вешалка для мяса

сюзг'оч – цедилка

араун – совок

к'ыс'хач – шипцы

к'з'алак – лопатка

эт шиш –
железное приспособление для мяса

ч'ек – ведро

жаун ч'айк'ян – маслобойка

ЧЕЛЕКЛЕ

агъач челек – деревянное ведро

къзан – котел

ЧЫККЫРЛА

челек – ведро

бекисай – кадушка

тегене – корыто

сахан табакъ – большая
деревяная тарелка

гюттю къалакъ – ло-
патка для колобков

аркъалы шинтик –
стул со спинкой

шинтик – стул

узун шинтик –
скамейка

сай тепси – стол с под-
носом треногий

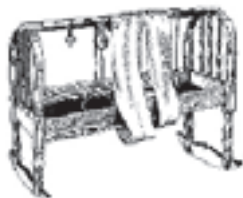
сай тепси – стол с подносом треногий

орундукь – кровать

аркьалы шинтик –
стул со спинкой

хьрик бешик –
люлька с перекладиной

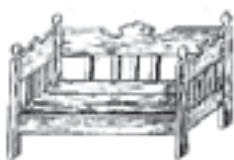
садрач шинтик – узорный стул

ОРУНДУКЪЛА

метли орундукъ – кровать
с ромбовидным рисунком

орундукъ – кровать

ундурукъ – кровать

тапслы бешик – колыбель с короной

чѣгюч – молоток

быхчы – ножовка

жютю чѣгюч – острый
молоток

къынгыр юнгыч –
кривой скребок

балта – топор

юнгюч – скребок

буруу – бурав, сверло

агъач сенек –
деревянные вилы

агъач бахса –
деревянные грабли

тешиу – зубило

эгеу – напильник

билеу бла кыны –
точило

тырнауч – деревянная
барана

кыйытхы – железная
барана

тырнауч бахса –
грабли-барана

оракъ – серп

къол тирмен – ручная мельница

ун орун – посуда для муки

мал тегене – поилка

эшек иер –
ослиное седло

кёрюк – мех

тёш – инструмент для
косы

четен – корзина

элек – сито

тегене – корыто

кюф – сосуд для хранения
зерна

бёрк агъач – болванка для шапки

талпы – кожемялка

жия – взбивалка

жюн таракъ – чесалка

оракъ – серп

темир къалакъ – железная лопатка

къысхач – очажные шипцы

урчукъ – веретено

тауат – ткацкий станок

инструменты для мяса

шерженле – горские лыжи

гыже – пстущий посох

мигидау –
посуда для посева

чанала – сани

сабан агъач – соха

арба – арба

готон – плуг

гюдю – волокуша

боюнса – ярмо

жип – веревка

чага – тяпка

бахса бла чалгъы – грабли и коса

чалгъы тѣш – точила
для косы

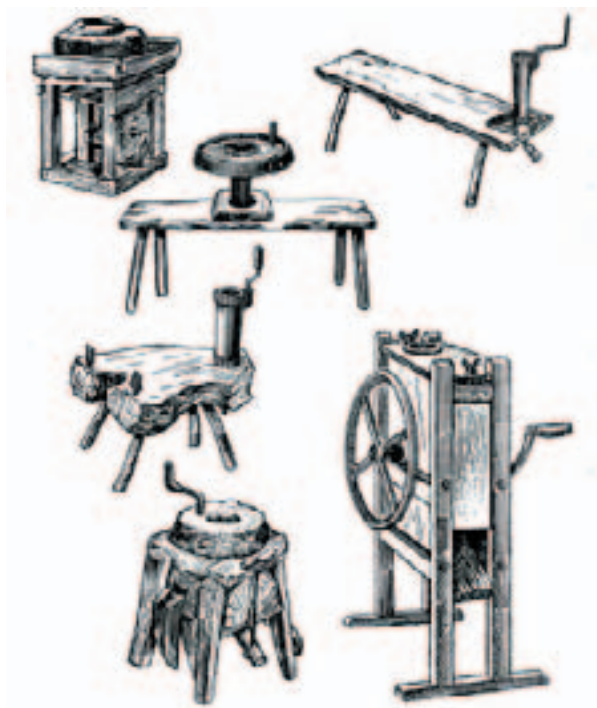
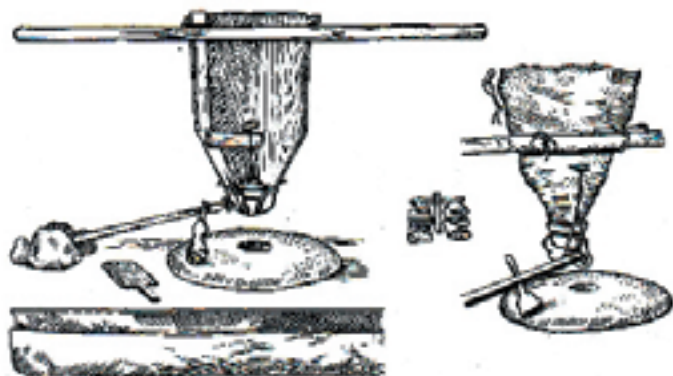

сенекле бла кюрек – вилы и лопата

жугар – лопата

ТИРМЕНЛЕ

кьол тирменле – ручные мельницы

КЮФЛЕ

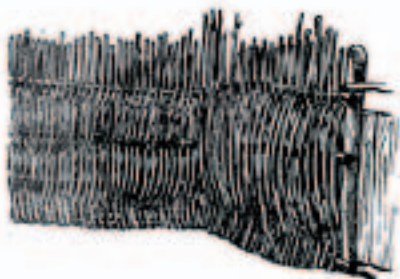
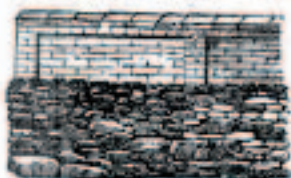
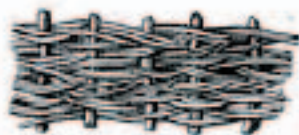
кюф – посуда для хранения зерна

чырахтан – подсвечник

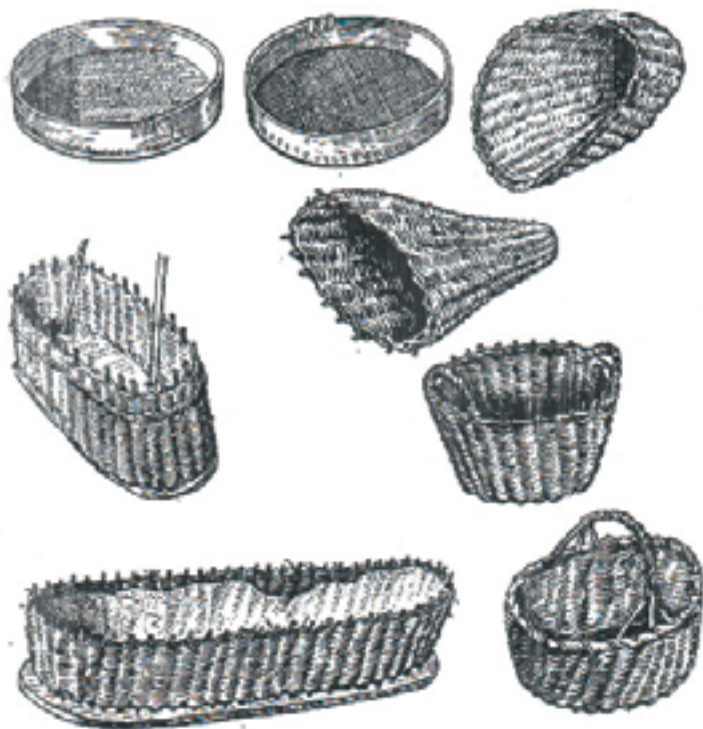
жип – веревка

ЧАЛЫЛА

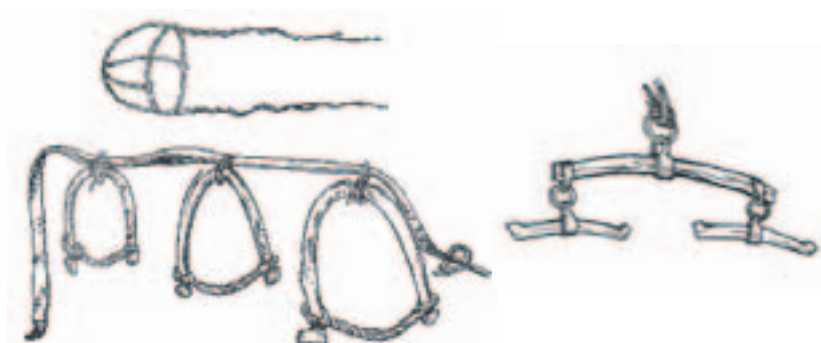

чалы – плетень

ЧЕТЕНЛЕ

четен – корзина

боюнса – ярмо

чага – тятка

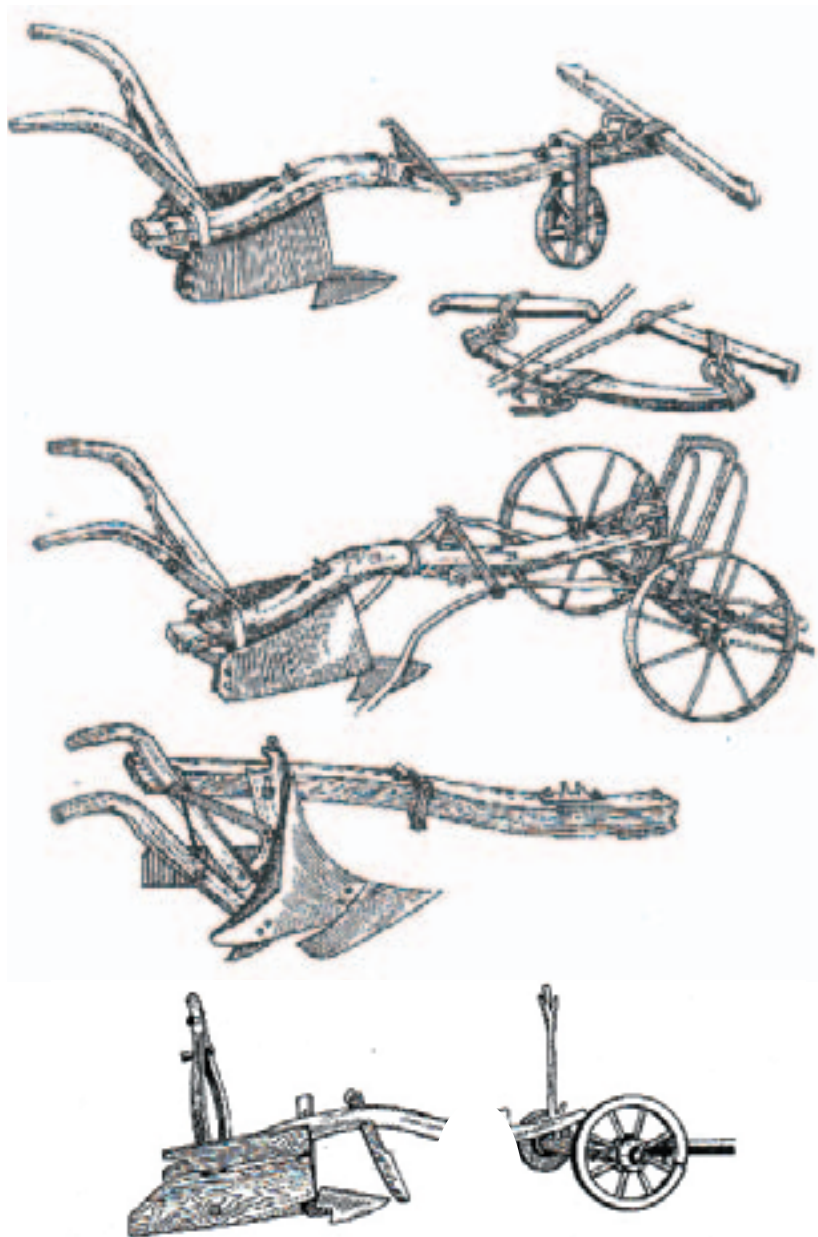

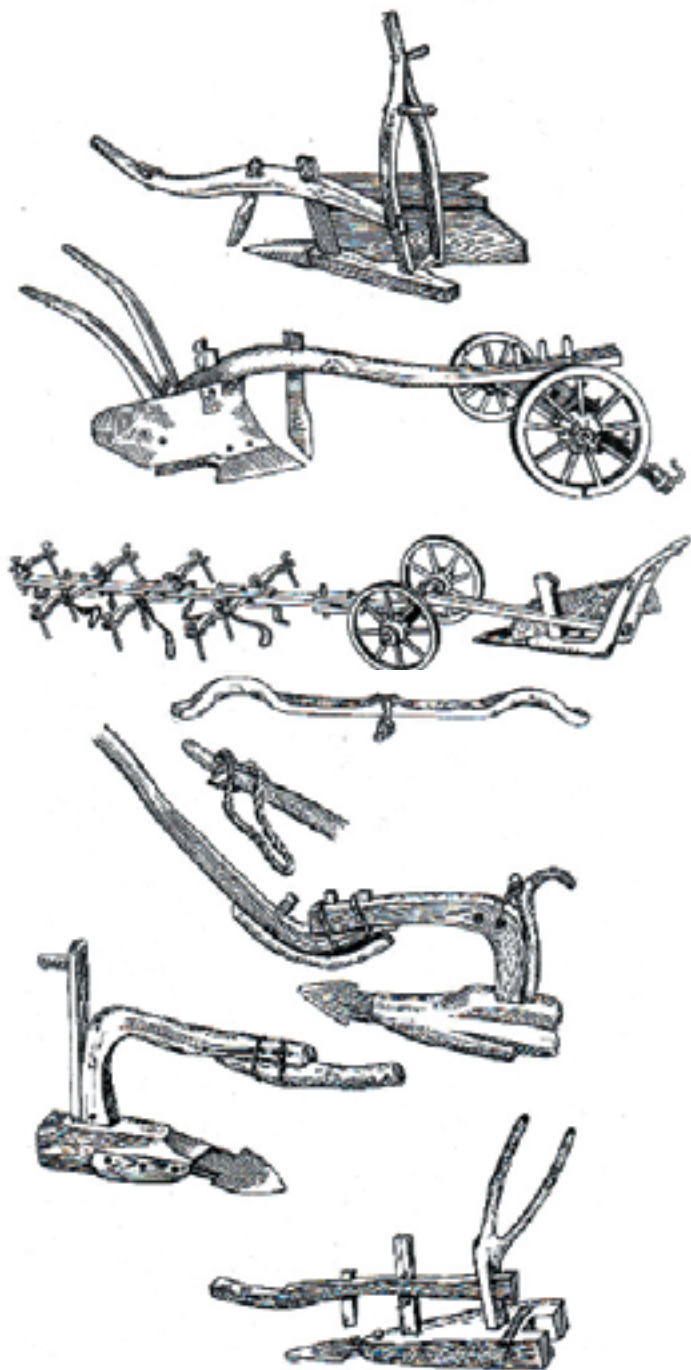
чага – тятка

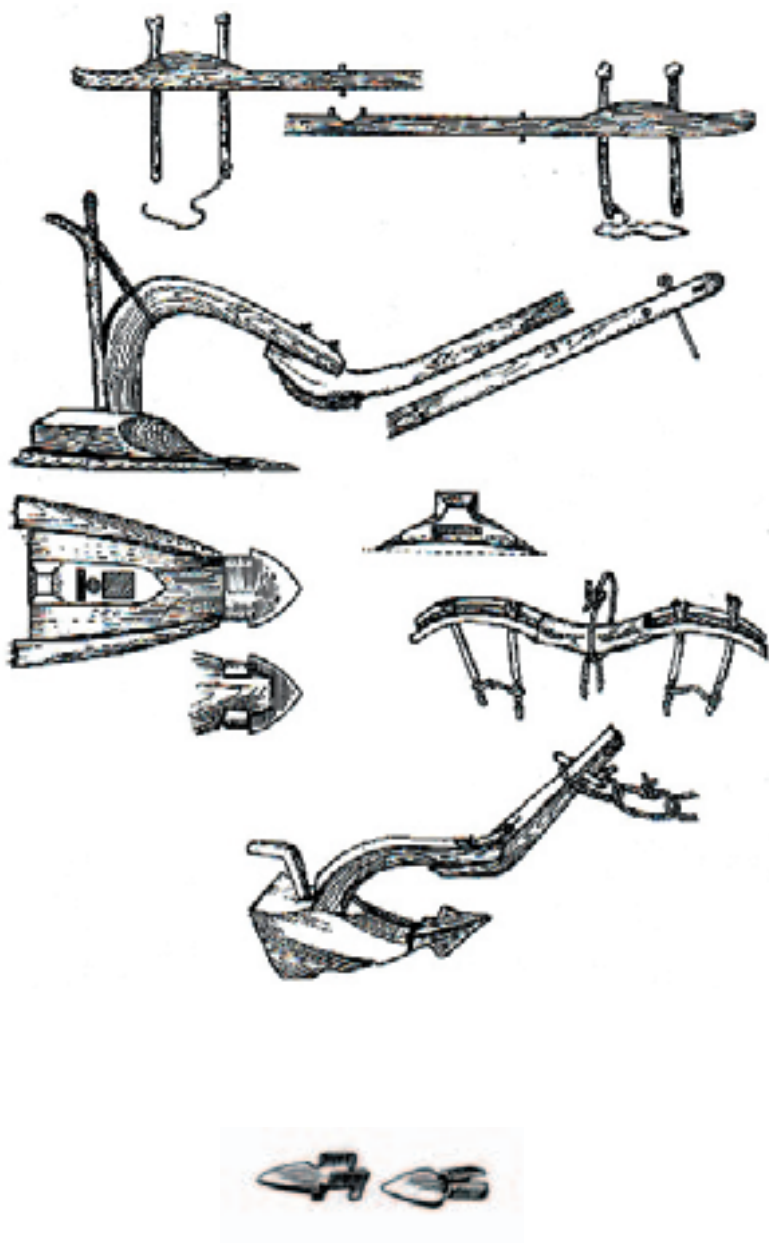

оракъ – серп

САБАН АГЪАЧЛА

ПАУ АДЕПЛЕ

Мени анам Гергокълны Хажимырзаны кызы Хазинер: «Жашаулу адамла бизни тегереклерине олтуртуп, ма былай айтычу эдиле», - деучюдю. – Эсимдегин айттайым:

– Кызы тиширыугъа харх этип неда эки кьолун бир бирине уруп кюлген бек айыпды. Аллай кызы ыспассыз болады;

– адам ашап ауурланмай, аш кьангадан ачыракъ кьобаргъа керекди. Ашай туруп, бармакъларынгы аузунга сукъма. Къарылып уялмаз ючюн хапарынгы аз эт. Уллу гыржын туурамны аузунга элтме, гитче къап;

– кьонакгъа барсанг, хапар этип турмай, хант кьангадан заманында тура бил;

– юсюнге кийген кийиминг кьолан болса, ушагъыусуз кьорюнеди. Кийиминги этилгени эки тюрсюнлю кьумачдан озмазгъа керекди:

– кызы тиширыу кьолуна эки жюзюкден кеп салса, ол билимсиз тиширыугъа саналады;

– алтынны бла кюмюшню бирге салсанг, ол да билимсизликди. Аланы хар бирин да башха-башха салыргъа керекди;

– таулу кызыла алтыннга, кюмюшге, сыйлы ташха ушагъан жалгъан затланы жюрютмейдиле, ол ыспассызлыкды;

– жууукъ болсун, хоншу болсун, аны юй туюбю кир эсе, амалсыз заманларыды, сибиртги алып, юй туюбюн сибир, юй тизгинин жый;

– таулула сары кьумачны бек сюедиле, нек дегенде, сары тюрсюн кюнню да, будайны да алтынны да тюрсюнюдю. Алай аны да мардасы болургъа керекди. (Бир-бир кьыраллада, сёз ючюн, Ингилизде бийлеге болмаса, сары кьумачдан кийим къара халкыгъа киерге ахыры да кьоймагъандыла; (У. С.)

– къатынла арасына кирип не айтадыла да, не эшитеме деп турмагъыз. Аллай кызыла эрге барсала, чарыкъларын хаух къаплап, ала да шырт-шырт эте, тегерекден сёз жыя, аланы халкыгъа жая айланыучу къатынла боладыла;

– тиширыу кирсиз болургъа керекди. Эрттенликде кьопханлай, чачынгы тара, бетинги жуу, жатхан жеринги, сора юйюнгю жый. Ашсуугъа къара. Эшиуге андан сора олтур. Бек биринчи жаш келинни тизгинине, кирсизлигине къарайдыла. Эр кишиле тизгинлиени бек сюедиле;

– таулу кызыла, жангы тукъумгъа кирсегиз, намысыгъыз бла киригиз. Биреуню таза тукъумуна кир келтирмегиз. Нелерин эштейим да, нелерин билейим деп айланмагъыз. Оноугъа кеслери кьошхунчу, кесигиз кьошулмагъыз. Къайын анагъызгъа хорсунуп селешмегиз;

– таулу жашла, ёмюрден бери да сабыр ишни суюген, жарык келлю жашладыла, Ала уручулукъну, керексиз дауурну суюмейдиле. Алай: «Жетген кюнде таулу киши жетеуленнге тенг болур!» – деген

нарт сѣз а аланы эр жорукъларыды.

* * *

Эрге барлыкъ кыыз ожакъ шынжырдан тутуп, ата-анасына, эгеч-къарын-дашына, келирлерине ыразылыгъын билдирип, юйден алай чыкъгъанды.

«Аллах сакъласын От Къызы къаргъагъандан», – деп таулу келинле алай айтып болгъандыла. Ол сѣз Къарачайда бюгюн да жюрюйдю.

* * *

Малкъарлы, къарачайлы эр кишилеге ант этерге, тиширыулагъа уа къаргъаныргъа тюшсе, ожакъ шынжырдан тутхандыла. Аллай антха ий-наныргъа керек болгъандыла.

* * *

Гошала (бийче) кызла салам ала, салам бере туруп да къолларын кенгден узатып болгъандыла.

* * *

Малкъарда, Къарачайда да жюз жылдан иги да артыкъ жашагъан къартла кѣп болгъандыла. Аланы бир бирлерини сюеклери къургъакъсып, гитчечикле болуп къала эдиле. Аллай къартланы бешик салып, ёшонде сабийча тебиретип болгъандыла. Бир бирлерине къозу тишле окъуна чыгъып, кеслерин тебирете, бѣлляу айтычу эдиле. Бу хапарны анам агасындан эшитип айтханды.

* * *

Таулуланы аш юйден сора да къатыкъ тутхан юйлери болгъанды. Анга гуму дегендиле. Улуу чыккырлада, кюштелледе, къошунлада тузланган бишлакъла, къышха сакъланган къыймала, кзурутла, къаймакъ, къайнагъан ич жау, къайнагъан сары жаукъа кзуйрукъла, шай кырдыкла, аны кибики кѣп аш-азыкъ тутуп болгъандыла. Бизни ынналарыбыз тыгъыр ташчыкъла къатыш, тузлу суу къуюп жумуртхаланы жыл жарым сакълай билгендиле. Ушхууур этер заман жетсе, не къарт аммадан, не да къайын агадан сормай гумудан жукъ алыргъа жарамагъанды, бютюнда жангы келинге. Ушхууур этерик къатыкъны къарт амма не да къайын ана берип болгъанды. Не аш этерге кереклисин да ол айтханды.

* * *

Бурун заманлада жангы келин кѣз байланнгандан сора, не бахчагъа, не мал орунга, не тауукъ орунга, ол угъай эсенг, арбазгъа окъуна кесинлей жибермегендиле. Биргесине нѣгери болургъа керек эди.

Бурунгу къартла: «Сабийге бла жангы келинге жинни, шайтанны да зараны терк жетеди. Ала бютюнда бек жангы келинлеге ёч боладыла», – дегендиле.

* * *

Бурунгу таулу къартла бир да акъыллыла эдиле. Ала, жерге жылыу кирип, жилиян уяннган заманда, юйге жилиян кирмез ючюн, юйню тѣгер-

гине жер бла тенг жүн халы тартып болгъандыла. Бир бирле уа аркъан (ат кыылдан этилген жип) тартхандыла. Жүн халыны юсю бла, аркъан-ны юсю бла да жилин ёталамайды дейдиле.

* * *

Тау тойлада жаланда кызла тепсегендиле, аналары тепсеген адет болмагъанды.

* * *

Не болжалсыз иши болса да, таулу атлы элге суху кирмегенди. Тиши-рууну кёрсе уа, атдан тюшюп, атын адеж тутханды. Тишируугъа салам берип, арлакъ озгъандан сора мингенди атына.

* * *

Таулулада садакъа жыйгъан адет болмагъанды. Сакъат, кыяулу, акъылдан кем адам, садакъа тилеп башха элге барса, ол жашагъан элге бедиш эди. Аны ючюн эл къарыусузуна бек болушханды.

* * *

Таулу кызла тойлада сюзюлюп тепсегендиле, шёндюча аякъ бюгюп, неда секирип тепсеген адет жокъ эди. Ала тау тепсеуле тюйюлдюле. Таулу тишируула боза ичип, алгъыш этип да болмагъандыла.

* * *

Таулула ёзге миллетден келин келтирселе, аны бир зат бла да кый-намагъандыла. Ала тыш адамгъа къачан да сакъ болгъандыла, ариу кёргендиле.

МАЛКЪАР ТИШИРУУЛА

Бизни малкъар халкъны тишируулары кийизле, кюйюзле, жамычы-ла, чепкенле этгенден сора да окъа халыла бла ариу накъышла салып, омакъ кийимле тикгендиле. Жүн кийимни, чындайны айтмай окъуна къояйым.

Эльбрусда, Терскюлда, Тегенеклиде, Тырнаузда бахсанчы тиширууларыбыз эшген омакъ кийимлени шёндю окъуна тыш кы-ралладан келген къонакъла сейир этип аладыла. Кызларыбыз гыранча жаулукълагъа ганиба тикгендиле, тухтуй тюйгендиле, къол жаулукъла-ны кыйырларын инжи бла сыргъандыла. Аллай къол жаулукъну кыз жашха берсе, ол ыразылыкъны белгиси болгъанды. Жаш кызны къол жаулугъун къолундан сермеп алса, тюйюш ачылыргъа болгъанды.

Мени анам Хазинер айтханнга кёре, таулу тишируула сапынны окъуна кеслери этгендиле. Лыбыта хансны кюлюн уллу къазанда кый-натып, ары ич жау къошуп сапын биширип болгъандыла. Къара бетли, миялача сыйдам къаралдым сапынны бир жанындан къарасанг бирси жаны кёрюнюучю эди деп эшитгенме.

НАЛАТ ТАШ

Хабаз эли кьуру ариу табийгаты бла угъай, огъурлу кьартларыны, бурунгу хапарлары бла да сейирсиндиреди.

Бир кьыркъ жыл мындан алда, эски кьабырла болган жерде, межгитни аллында, адам тенгли ташны (аны ичи кьол бла кьазылып эди) кьорюп, анама – Уяналаны Татарны кьызы Гоккагъа ташны хапарын сорган эдим.

«Бурун заманлада аманлыкъ этген, низамгъа бузукълукъ салган эр кишилени сынжыр бла бу ташха байлап болгандыла. Атына «Налат таш» дегендиле. Аны аллында бузоу кьоругъан чычынчыкъча бир таякъчыкъ да болганды. Налат ташха байланып турган адамгъа тиширыула налат бергендиле, чычкын бла башына бир кере ургандыла, жаланда бир кере. Аллай эркинлик жаланда кьарт кьатынлагъа берилгенди, – деген эди. Айланган тиширыуну уа, аллын артына буруп, эшекге миндиргендиле да, аны эл орам бла ётдюргендиле. Тиширыула анга таш-топуракъ атхандыла, бетине тюркюргендиле, чачын жыр்தхандыла. Ахырында аны балчыкъгъа атып кетип кьалгандыла».

«Налат ташла эки окъуна болуучу эдиле деп, эшите турганма кьарт анамдан» – деп анам Хазинер а алай айтады.

ТАШ ЖОР

Малкъарда, Къарачайда да бурун заманлада ташха, терекге, алача башха затлагъа табынып болгандыла. Анга мажюсюлюк дейдиле. Артда христиан диннге да боялгандыла. Ахырында биз буслийман динни алганбыз. Аны хар ким да биледи. Алгын заманлада тау юйлени тёрт мюйюшюнде тёрт тонгуз баш сюек тёрт кьазыкъгъа чанчылып болганды. Берекет таркъаймасын, аман кёзден, жин, шайтан зарандан сакъланайыкъ демеклик эди ол.

Алгъаракъ жыллада Хабазда таш жор табылган эди. Къайры тас болуп кьаладыла бизни аллай сейирлик затларыбыз? Ала малкъар халкыны тарых айтхылыкъ шагъатларыдыла.

КИЛИСА

Айтылган Къарачайны бир тау элинде христиан килиса табылганды. Ол, алиMLE айтханнга кёре, Россейни бюгюнню жеринде биринчи килисаладан бириди. Аны кибик тау халкыбызны сейир затлары кёпдюле. Сёз ючюн, Улбашлары Раубазыгъа (терекге) табынып тургандыла. Сейир этдирген затла тарыхыбызда сакъланыр орнуна, унутулуп барадыла. Кьартларыбыз саулукъда, хар бир сабий да эл тийрелерини жер-суу атларын билирге тийишли угъай, билирге борчлудула. Аппалары, ынналары билген таурухланы, жомакъланы жазып ала турсала, кёп ахшы зат табыллыкъ эди. Биз, Къазахстанда, Къыргъызстанда туугъан тёлю, бу тюрлю затладан билимибиз азды.

* * *

Бурун заманлада таулула бек кѐп мал тутуп болгъандыла. Ууакъ аякълы малны жюнюнден жамычыла, кийизле басхандыла. Кюйюз, чепкен, сокъгъандыла, башлыкъла этгендиле, жюн чындайла эшгендиле. Жюн затла бла таулу тиширыула битеу кавказ халкъланы жалчытып болгъандыла. Ол алагъа уллу хайыр келтире эди. Бурун заманлада таулула уллу чыккырагъа, кюштеллеге (аллай чыккыра асыры уллуладан, алагъа басхыч салып болгъандыла) жаз бишлакъ жыйып тургъандыла. Артыгъын кюз артында эншгеден арбала бла келген черкеслеге сатып не да мирзеуге алышып болгъандыла. Черкеслиле жаугъа, бишлакъгъа сапариш (заказ) жаз башында окъуна этгендиле.

Бир кюз таулу киши чыккырларын бишлакъдан толтуруп, сапариш этген черкес кишини мирзеу келтиририн сакълап болгъанды. Эрттенликде танышы арба бла жетгенди. Салам-келям болгъандыла. Таулу муну иги да сыйлап, бишлакъ чыккырына къараса, жукъ да жокъ.

«Ай медет а, ушамагъан иш болду, сѐз берип айыплы уа къалай болайым» – деп, хоншудан, жууукъдан бишлакъ жыйып, черкесни алай ашыргъанды. Уручуну ким болгъанын билгенден сора (ол къайдан эсе да тюзден къысталып келген бир кишини уланы эди): «Сен мени бек уялтдынг, айыплы этерге аздан къойдунг», – деп, тырман этгенди ол адам. Ким эсе да ётюрюк айтады, сени бишлакъларынгы кѐрген эсем, кѐзлерим чыкъсын деп, ант этгенди. Юч ай да озгъунчу ол харипни эки кѐзю да къармалып къалгъан эди деучю эдиле.

Мен бу хапарны анамдан эшитгенме.

* * *

«Малкъардан бла Къарачайдан къайсындан болгъанын унутханма, къарт анам манга быллай хапар айтхан эди», – деп анам манга бу хапарны айтханды.

Эл ныгъышда къартла олтуруп, ушакъ эте болгъандыла. Къайсы бийни бийчеси эсе да ариу къубулуп, дарий кийимлери да шуу-шуу эте, ызындан а жамалгъан жыйрыкълы, эски чабырлары да шырт-шырт эте, къарауашы орамны бара болгъандыла. Ныгъыш къартладан бири, бийчени къагъып: «Эй, бийче, артынга къара, артынг ачылып барады», – деп сѐлешгенди.

Къарачайда, Малкъарда да къулгъа, къарауашха осал къарагъан бийлеге бедиш этип болгъандыла.

УЛБАШЛАНЫ Саняят.

АЧЫКЪ ДЕРС

Къулийланы Къайсынны поэзиясыны от жагъасында

II класс

Дерсни темасы: Къулийланы Къайсынны поэзиясыны от жагъасында.

*Эй, юйге да игилик, жаным – кёзюм,
Окъуучум! Санга аманатды сёзюм!*

Къулийланы Къ.

Дерсни мураты: XX ёмюрнү айтхылыкъ поэтлеринден бири, малкъар халкъны ийнагъы, кёп халкъланы да жүрек жууугъу Къулийланы Къайсынны чыгъармачылыгъыны юсюнден билimlerин теренлеу. Аны поэзиясыны юсю бла сабийлени Ата журтха суймекликлерин кючлеу, анагъа, тиширыугъа, табийгъатха хурмет берирге, бир бирни сюерге, адамлагъа, жерге, шуёхлукъгъа, тенгликге сакъ болургъа, кёп окъургъа, кёп ишлерге кёллендириу.

Дерсге керекли затла: китап, газет кёрмючле, суратла, компьютер, магнитофон, къабыргъа газет, сабийлени энчи ишлери.

Дерсни барыуу:

I. «Къор болайым, туугъан жерим, мен санга!» деген жыр эшитиледи. Къайсынны ауазы: «Туугъан жерим» (1-чи слайд).

Устаз: Сабийле, биз бюгюн къыралда бек уллу жазычулагъа тенг болуп, кеси миллетини сыйын бийикге кётюрюп, аламанат чыгъармалары бла бизни халкъыбызны атын битеу дуниягъа айтдыргъан, малкъар халкъны ийнагъы Къулийланы Къайсынны жашау эм чыгъармачылыкъ жолуну юсюнден ушакъ дерс ётдюрлюкбюз.

Сиз бусагъатда эшитген аламанат ариу жыр Къайсынны «Туугъан жериме» деген назмусуна этилген жыр эди. Андан сора поэтни ауазын эшитдигиз. Къаллай уллу магъана барды аны хар сёзюнде. Поэтни жашау эм чыгъармачылыкъ жолуну, биз аны алай багъалы нек кёргенибизни юсюнден сёлешейик.

Окъуучу: Къулийланы Къайсынны жашау эм чыгъармачылыкъ жолуну юсюнден къысха билдириу.

Устаз: Поэтни поэт этген, аны керти жүрегин, ниетин, таза сезимин кёргюзтген назмуларыдыла. Андан болуп, аны сёзлерине кёп композиторла жырла жазгъанлары. Бюгюн биз аладан бир ненчасын эшитирикбиз.

«Всё ещё впереди» деген жыр эшитиледи.

Устаз: II. Ата журтуна кыйынлык келгенде, ол, арсарсыз, урушха киреди. Поэт урушну жоллары бла кеси ётгени себепли, аны башха жазычуладан керти, ачык кёргюзтгенди. Ол урушну зараны кзуру адамлагъа жетип кълмай, табийгъатха, жаныуарлагъа, къланатлылагъа да жетгенин суратлайды. «Урушну суратлары», «Эшитигиз, таулула», «Уллу жигитлик», «Сермешни аллында», бютюн да «Перекоп» бла «Сиваш» деген назмулары сыйлы жерни аладыла. Кълйсын кесини «Перекоп» деген циклына Н. Тихоновну «Но мёртвые, прежде чем упасть, делают шаг вперед» деген сёзлерин эпиграф этип алгъанды.

*Уруш деген бетсиз, кюйсюз бла тюбегенме
Мен бютюн бетден бетге.*

*Жан жанымда кырдыкланы кълчакълан,
Жаш тенлерим жыгълладыла жерге...* (2-чи слайд).

деп Кълйсын кесини поэзиясы бла жашауну, от кюнлени байламлыкъларын тынгылы ангылатханды. Халкългъа келген кыйынлыкълны аны бла бирге чыдамлыкълны, кишиликни, жан кълйгълны унутуп, «Ата журтум», – дей билгенлени автор бек уллу хурмет бла, уллу усталыкъл бла кёргюзтеди.

Окълуучу:

*Бу кълларым бла асырагъланма
Кълзауатда жоюлгълан солдатланы,
Боз кюнлерине да кёл къларагъланма
Кезиусюз жукуланып къллгълан отланы...*

Устаз: Поэтни кёл чыгълармалары башха тиллеге кёлкюрюлгендиле. Келигиз, аны «Жаралы таш» деген назмусун малкълар, орус, ингилиз тилледе эшитейик.

Юч окълуучу «Жаралы таш» деген назмуну малкълар, орус, ингилиз тилледе окълуйдула (3-чю слайд).

Устаз: III. Урушну кыйынлыгълындан кълутулгълунчу бизни халкълбызгъла энтта бир кыйынлыкъл келди. Сегизинчи мартны эрттенлиги!... Сабыр тынчлыкълны бузгълан кълара эрттенлик! (сурат, 4-чю слайд).

Окълуучу:

*Кълызгълан темир кирик сёлле бла да,
Кълурч къламача кирлик сёлле бла да,
Айталмазса ачыуун ол кюнлени,
Жерге кебин салынмай киргенлени!*

«Таукеллик» деген жыр жырланады.

Устаз: IV. Поэт кёлкюнчюлюкню жылларында Чегемни табийгълатын тансыкъллап, кёл назму жазады: «Кюз арты келген болур», «Кълйынлыкъл жетген сагълатда», «Туугълан жериме», «Туугълан жериме айтама» – деген поэмасы.

Окъуучу «Туугъан жериме» деген назмуну окъуйду (5-чи слайд).

Окъуучу «Ташлагъа, къаялагъа жокъду ёлюм...» деген назмуну окъуйду.

Окъуучу «Байракъ» деген поэмадан юзюкню окъуйду.

Туугъан жерге къайтыу.

Устаз:

*Олтурама, таулагъа къарап,
Элни суу алгъынча бара.
Жюрегими жолу, ташы, къары,
Мирзеую, гюлю, суу – бары
Манга алгъындан да багъалы,
Тауу, жыры, кырдыгы, малы...*

Неда: «Жылы уям, мен сени энди тапдым» – дегенди поэт назмуларыны биринде. Энди уа, тынгылачыгъыз, къалай ариу, бийик сёзле айтады поэт ана тилни юсюнден.

Окъуучу «Бизге бешик жыр айтдыргъан тилибиз» деген назмуну окъуйду.

Устаз: V. Къайсынны чыгъармачылыгъыны кёп бутакълы уллу терегине къарасакъ, аны ариу чакъгъан бутакъларындан бири таулу тиширыуну сыфатыды. Ана!.. Мени анам! – Жылыу берген, хычыуун, багъалы, огъурлу сёзле. Тынгылачыгъыз, аналарыбыз къысхан жаулукъну къалай багъалайды поэт.

Окъуучу:

*Дертли къамаладан кючлю жаулукъ,
Бийик къалаладан кючлю жаулукъ,
Кёп, кёп жашауну сакълагъан жаулукъ,
Тюзлюк белгисинлей къалгъан жаулукъ.*

Неда:

*Адамла, мен сизге жангыз игилик,
Не аз гитче хайыр да этген эсем,
Терезеге тийген тамычы кибик
Бир къууанч ёмюрде берген эсем,
Сиз алгъыш этигиз мени анама!..*

Къайсынны ауазы – «Тиширыулагъа».

Окъуучу «Къобузчу къызгъа» деген жырны жырлайды.

Устаз: VI. Къайсын сабийлени бек сюйгенди, алагъа кёп назму тизгин атагъанды.

Окъуучу:

*Жукълайдыла сабийле, тюшлеринде да ёсе.
Жай кече аны биле, шошлукъну сакъла, сен!..*

Окьюучу «Сабийле ёлмесинле» деген назмуну окьюйду.

Устаз: Халкъын а къалай сыйгенди Къайсын?

Окьюучу:

*...Халкъым жашар ючюн халкъла ичинде,
Тохтамай къарс таууш тау ауузлада,
Душман огъу суусун жюрегимде,
Сен жоюлмай жаша ансы дуняда!..*

Окьюучула Къайсынны юсюнден аны къалам къарындашлары айтхан сёзлени окьюйдула.

Устаз: Къайсын хар айтхан сёзюне окьюучусу ийнаныр, андан бир затха юйренир, аз-кёп болса да бир хайыр алыр деген умут бла жазгъанды. Аны себепли, поэтни хар сёзю, хар назму тизгини бизни барыбызгъа да дерсди. Аны «Анама сын», «Жаулукъ», «Шопенни» согъадыла», «Тиширью сууда жуунады», «Къара ат акъ къарда ёледи» деген назмулары, «Сюймекликни поэмасы», «Аууш», «Чегемни поэмасы», «Оракъ», «От», «Осуют» деген поэмалары, «Была зима» – деген романы (орус тилде) – ёлюмсюздюле.

Окьюучу: Къулийланы Къайсын – Къабарты-Малкъарны халкъ поэти – 1966 ж. «Жаралы таш» деген китабы ючюн РСФСР-ни М.Горький атлы саугъасына; 1974 ж. «Жер китабы» ючюн СССР-ни къырал саугъасына; 1985 ж., ол дуниядан кетгенден сора, «Адам. Терек. Къанатлы.» деген назму китабы ючюн Ленинчи саугъага тийишли болгъанды.

Къайсынны назмуларын биз бек сыйюп окьюйбуз, аланы терен магъаналарына сейир этебиз, къууанабыз.

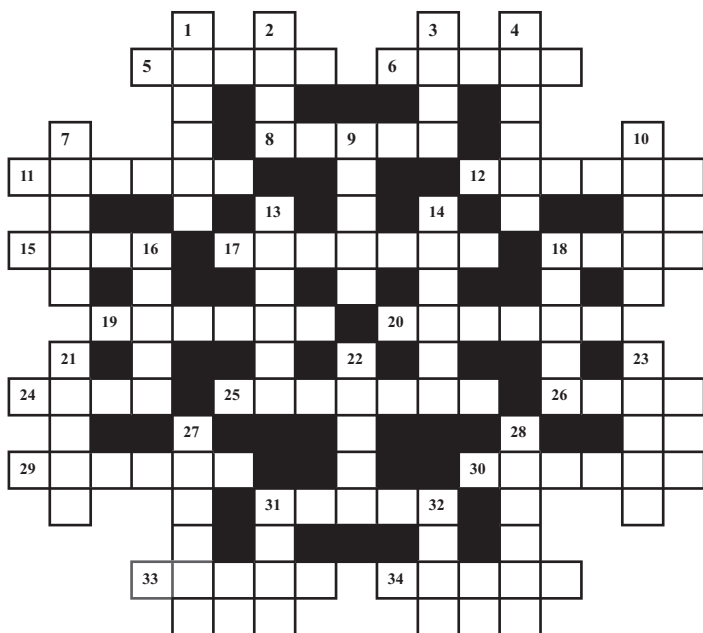
Къайсынны ауазы – «Мамырлыкъ, къууанч сизге, саула!» деген назмуну окьюйду.

Устазны бегитиу сёзю: Къулийланы Къайсын – гитче халкъны поэтиди, битедуния поэзияны керти адамыды. Ол хар заманда кесини халкъыны атындан сёлеше келгенди. Битеу адам улу аны чыгъармаларыны шадан сууундан ичип къаннганды. Жашау бла Къайсынны поэзиясы бир бири бла къаты байламлыдыла. Къайсынны жазгъанлары ма аны ючюн ёмюрлюкдюле.

**ЖЕТТЕЛАНЫ Светлана,
Нальчикни 4-чю школуну устазы.**

С Ё З Б Е Р

Эһине: 5. Ол да билеудю. 6. Бурма кьозу тери. 8. Эр киши ат. 11. Кьылычдан кьоруулачу зат. 12. Сугьарычу суу ыз. 15. Дуппурчукъ. 17. Темир ишле этиучю. 18. Бек сьойюлген сабий. Неда алай юйренген эрге жарамаз деучюдюле. 19. Эл ашагьан... 20. Ол ёлсе оту-суу кьалыр деучюдюле. 24. Кюнчыгьыш жаны. 25. Темир кьурукъ (ишчи сауут). 26. Сакьалсыз неда жукьа сакьаллы, мыйькьылы. 29. Чилле неда алтын халыдан эшилген накьыш. 30. Кырдыкдан бурулуп этилген жип. 31. Жана тургьан отун баш. 33. Кюмюшден ишленген тиширыу белбау. 34. Ол да зурнукуду.

Ёресине: 1. Ургу болуп жаугьан кьяр. 2. Жюн халыдан эшилген «сапог». 3. Ол челекни да тешикли сунуучуду. 4. Ол да элияды. 7. Чабып арыгьан аллай солуу этиучюдю. 9. Москвада мавзолейни юй иеси. 10. Битни жумуртхасы. 13. Аскерчи кьалауур. 14. Тылыны «ачуландырычу». 16. Асыучу жер. 18. Керти «соска». 21. Некахны бузуу, айыырылыу (динде). 22. Кьумачны бир тюрлюсю. 23. Сабий туугьандан сора сегизинчи кече. 27. Муслийман законла. 28. Бирсиледен кечирек кьалыш туугьан кьарысуз бузоу неда кьозу. 31. Аш юйде, ваннада «суу сакьлагьан эмеген». 32. Бек ахырында юзюледи. .

Сёзберни ТОКУМАЛАНЫ Хусейин жарашдыргьанды.

АТЛАРЫ

КЯЗИМНИ 150-ЖЫЛЛЫГЪЫНА

- ДОДУЛАНЫ АРКЕС. Халкъ поэтни узакъ да, кыйыын да жолу. *Эсгерю.* 2
ГЕННАДИЙ КОММОДОВ. Хар сёзю ийнанылукукыну кыласы. 12

ПРОЗА

- ШАУАЛАНЫ МИНАЛДАН. Бузулгъан дуня. *Роман.* 17

АЛИ БАЙЗУЛЛАГЪА – 70 ЖЫЛ

- БЕРБЕРЛАНЫ БУРХАН. Сюйдюм журтуму. *Статья.* 60
АЛИ БАЙЗУЛЛА. *Назмула* 69

- ТЕМУКУЛАНЫ АДИЛ. Гыйы. *Новелла* 82

- ЭФЕНДИЛАНЫ САЛИХ. Чынгъыз Айтматов бла битеудуня суратлау
литература. *Статья.* 86

СЮРГЮННЮ 65-ЖЫЛЛЫГЪЫНА

- ХУЧИНАЛАНЫ АНУАР. Бушуу дастаны. 98

ЧАМХАНА

- АТМЫРЗАЛАНЫ МАГОМЕТ. Сыртламишни таурухлары. 109

АНАЛА

- МАМАЙЛАНЫ АЛИЙ. Аперим, таулу анагъа! *Репортаж.* 120
ЖАНГОЙ УЛУ Х. Сау ёморню шагъаты эди. *Очерк.* 123

ЖЕТИШИМ

- БАГЪАТЫРЛАНЫ ИЛИЯС. Терроризмге реклама. 131
АБУЛАНЫ АЛИЙ. Уллу хорламгъа уллу кбууанч. 138

ЭЛЬБЕРДГЕ – 70 ЖЫЛ

ТЁППЕЛАНЫ АЛИМ. Малкър адабиятны шуёху. <i>Статья</i>	140
ЭЛЬБЕРД МАЛЪБАХОВ. Эгер итни хапары.....	148

КЪАЛАМ СЫНАУ

ЖЕТТЕЛАНЫ ЗАУРБЕК. Къайсыннга сёзюм.....	175
УЛБАШЛАНЫ ТАНЗИЛЯ. Туугъан элим.	176

БИЛЛЯЧА

ГУЗЕЛАНЫ АСИЯТ. Билдим, билдим, билляча.	178
МУРАДИН ЁЛМЕЗ. Эл береме, бил да!	181

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

КЪУДАЙЛАНЫ МУХТАР. Къобузла, адырла, сауутла.....	183
УЛБАШЛАНЫ САНИЯТ. Тау адетле.	212

УСТАЗЛАГЪА БОЛУШЛУКЪГЪА

ЖЕТТЕЛАНЫ СВЕТЛАНА. Къулийланы Къайсынны поэзиясыны от жагъасында. <i>Ачыкъ дерс</i>	217
ТОКУМАЛАНЫ ХУСЕЙИН. Сёзбер.	221

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 1 (143)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители
Министерство культуры КБР,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Абаева*
Корректор *И. А. Тенгеев*

Подписано в печать 01.02.09. Формат 60x90¹/16. Бумага офсетная Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00 Уч.-изд. л. 12,50 Тираж 1500 экз. Заказ №. 6. Цена свободная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 года». КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жаз-малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басма-лагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.